

iorga

1082

iorga

o viață de om
așa cum a fost

★★★

Din ultimele apariții ale
«BIBLIOTECII PENTRU TOȚI»

G. Bacovia
Plumb

Geo Dumitrescu
Versuri

Lucrețiu
Poemul Naturii

Shakespeare
Teatru, 3 vol.

Dery Tibor
Excomunicatorul, roman

Anton Ingolič
Dragoste interzisă, nuvele

Sabri Godo
Skanderbeg, roman istoric, 2 vol.

Tăblițele de argilă. Scrieri din Orientul antic

*Povestea sultanului Omar Al-Neman...
Cartea celor O mie și una de nopți,
vol. 3, 3 bis.*

Antologie de poezie armeană (clasică și contemporană).

Antologie de poezie engleză (de la începuturi până azi), vol. I.

iorga

Lei 8

editura minerva

Ilustrația copertei : Ion Olaru

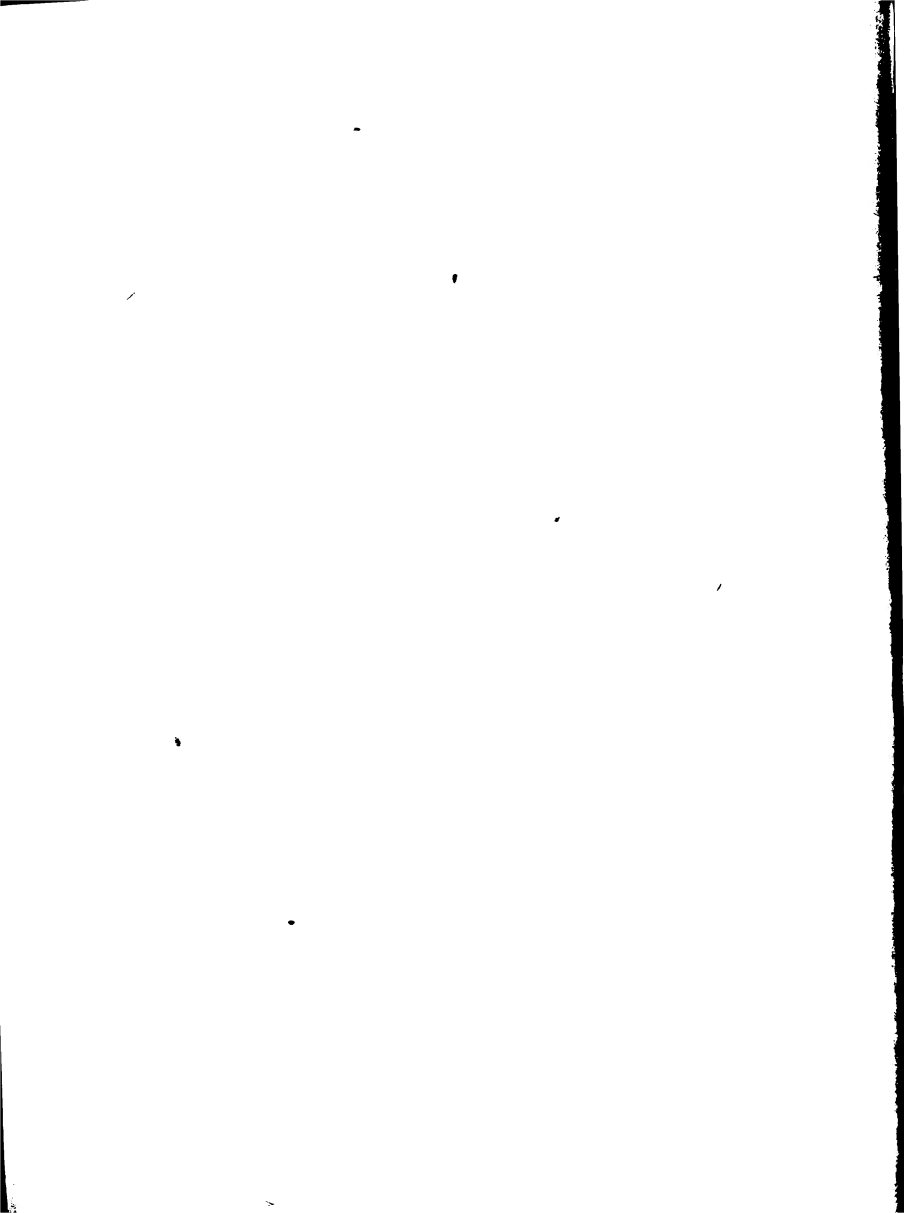
n. iorga
orizonturile mele
o viață de om
așa cum a fost

★★★

EDIȚIE ÎNGRIJITĂ, NOTE ȘI COMENTARII DE
VALERIU RÂPEANU ȘI SANDA RÂPEANU

EDITURA MINERVA ● BUCUREȘTI

BIBLIOTECA PENTRU TOȚI ● 1981

XIX

DESĂVÎRȘIREA UNUI CREZ POLITIC ȘI SOCIAL

Cuvintele adevărate apăruseră în *Epoca* și deosebit, și ele au găsit un mai larg răsunset și decît articolele din *L'Indépendance Roumaine*. Atacurile personale contra unor oameni la cari, dealtminterea, și atunci, mă interesase numai direcția, încetaseră : aici se punea baza unei doctrine naționaliste, care se deosebea supt multe raporturi de aceea așa de impresionantă prin strînsa ei logică a prietenului meu viitor, A. C. Cuza.

Ea nu venea, întîi, din postulate metafizice, nici din analiza unor fenomene de ordine materială, ca înmulțirea populației evreiești în orașele moldovenești, alcoolizarea țeranului, sistemul de captare prin avantagii bănești sau de situație al așa-ziselor partide politice. Ea n-avea, în al doilea rînd, preciziunea unui decalog care să cuprindă, într-o serie de nedesfăcut, propoziții pe care, fără a prevedea schimbările, fatale într-un viitor așa de grăbit și de capricios, să le fi declarat incontestabile. Ea nu introducea o aprigă pornire de negație, o înversunată ofensivă, ajutată de mijloacele unui mare talent de satiric și epigramist. Ea nu ținea samă de aprobările pe care le-ar fi putut găsi într-un tineret prea puțin matur pentru ca o

cultură fără critică și o așa de slabă inițiere în realitățile naționale să-l poată face judecător în domeniul unor așa de grave probleme.

Cu aceeași caldă dorință de a folosi neamul pe care-l vedeam amenințat, era o deosebire de temperament, o deosebire de viață, o deosebire de studii favorite, ceea ce pe nesimțite determină întorsătura de spirit a unui cugetător.

Eu plecam de la ce văzusem cu ochii în hirtia documentelor și în sufletul oamenilor în viață, cercetați de la un capăt al pământului românesc la altul. Desigur că aveam cea mai mare stimă pentru crezul unui Kogălniceanu și admirația cea mai absolută, nu numai pentru geniul politic, dar și pentru puternicele convingeri ale lui Eminescu, și mă bucuram că aceeași credință, acomodată cu vremile, poate trece de la o generație la alta. Dar nu legam o cugetare de azi cu concluziile cugetării de ieri numai pentru că aceasta fusese exprimată de așa de sus, cu atita autoritate și într-o așa de captivantă formă. Se făcuse din nou verificarea asupra vieții naționale, și de acolo pleca gândul meu, a cărui exprimare îmi era mai mult decît o datorie : o obsesie. Veacuri întregi îmi aduceau învățăturile lor și în milioane de oameni găsisem un instinct ce corespundea pe deplin cu glasul lor, însemnat în slova veche, care era pentru mine ea însăși o încîntare.

Trebuia ori să dispărem — și ar fi fost păcat și pentru atita luptă și suferință, și pentru comorile închise în sufletul nostru —, ori să devenim, cu orice risc, noi înșine.

Serbările pentru Ștefan cel Mare erau, după multă vreme de șovăire, de îndoială, de nesiguranță în ce privește mijloacele și posibilitățile noastre, o afirmare, una de o putere neobișnuită. O luptă se deschisese între dogma nouă, pozitivă, optimistă, energică și între spiritul de negare, între atitudinea descurajatoare a „junimismu-

lui" degenerat și politicianizat, care ne relega în rîndul națiilor mici, fără originalitate culturală, menite a trăi supt toate raporturile la remorca celor mari ai lumii, ale căror forme ar fi prin ele înseși neapărat superioare formelor pe care ne simțeam în stare a le elabora. A fi „european“, „occidental“, „modern“, în rînd cu lumea, nu mai era lozinca, predicată cu toate metodele unei înjositoare „zeflemele“, ale unei ironii care nu poate să ardă decît modele și nu rănește nici măcar la suprafață credințele. Aprobarea opiniei publice trecea și pe lîngă umanitarismul internațional, pe lîngă sentimentalismul de martiragii siberiene și filantropia oarelor de muncă și participărilor la beneficii, care formau evanghelia, de tulbure caracter național și religios, a vrăjitorului prin zîmbet de la restaurantul din Ploiești *.

Ne simțeam deci *noi*, vedeam drumul nostru și, dîndu-ne samă de ce piedeci va trebui fatal să ne puie morala politicianismului dominant, cutezam totuși a privi în față idealul nostru. Fără să am oarba încredere a tribunalului născut, care se îmbată de gesturile și vorbele sale, ori copilăreasca vanitate a cui s-a deprins a se înzei pe sine și naivitatea cui crede că o idee emisă e una pe jumătate realizată și, în același timp, desprețuind orice presiune asupra conștiinței altuia, ca și metodele de cîștigare și menținere a aderenților pentru a li se atribui, în concurența dreaptă a valorilor, calități pe care le-ar fi căpătat astfel numai prin contactul cu gîndul meu și participarea la lupta mea, nu rîvneam la nici o „șefie“ de „curent“ și umorul moștenit de la boieri spirituali, de la negustori și de la țerani mucaliți mă făcea să rîd cînd înlîneam prin trenuri pe profetul basarabo-ieseian al „poporanismului“, care își lăfăia ciocoiește, cu apucături de parvenit îmbătat de sine, insomnia savantă și filozo-

* E vorba de C. Dobrogeanu-Gherea. (N. ed.)

fică înaintea cîrdului admiratorilor cîştigaţi, meduzaţi şi zăpăciţi *.

Cuvîntul de „luptă“ mi-a părut vulgar, cînd eu nu căutam adversarii şi nu mă înflăcăram de beţia trîntelor, păstrînd în suflet calda dorinţă de a vedea în pace pe toţi oamenii capabili de a da ceva ţerii lor ; calificativul de „luptător“ îmi amintea grosolane încordări de circ, iar expresia de „apostol“, cu care bunătatea unora şi duşmănia batjocoritoare a altora m-a împodobit, nu putea decît să umple de jenă şi de dezgust pe cine nu juca nici un rol romantic, nu făcea minuni pe drum, nu se lăuda că învie morţii şi, convins că e numai un om care se trudeşte să-şi facă datoria cît poate mai bine şi tot mai bine, n-avea poftă să se suie necontenit pe tribune a căror înălţime-i părea pretenţie şi artificiu. Arătam ce e în fundul sufletului meu şi atunci cînd, adunîndu-mi cugeţări răzleţe, pe care erau liberi să le ia în batjocură toţi deşteptii cafenelelor şi cîrciumelor literare, intitulam această culegere, apărută în 1906 : *Gînduri şi sfaturi ale unui om ca oricare altul*. Şi aşa, „un om ca oricare altul“, am înţeles să fiu şi să rămîn pînă la sfîrşit.

Afirmarea credinţii mele m-a readus la literatură, pe care o părăsisem cu totul, nepunînd pe hîrtie ani de zile un singur vers, lepădîndu-mă de orice tendinţă în domeniul scrierilor de imaginaţie şi neglijînd chiar, în toiul ocupaţiilor multe şi grele, orice contact cu o producţie de simplă imitaţie ştearsă.

Haret, urmărind planurile lui „culturale“, de naţionalism oficial, stîmpărat şi cuminte, în legătură cu vechi tradiţii uitate ale partidului liberal de care, cu toate că reprezenta tot mai mult o nuanţă aparte, era aşa de strîns legat, se gîndise la o revistă literară, a cărei nece-

* *E vorba de C. Stere. (N. Ed.)*

sitate era cu atîta mai mare, cu cît *Convorbirile literare*, de un caracter pronunțat istoric, supt conducerea harnică a lui Ioan Bogdan, aveau o răspîndire foarte mică. Pentru această sarcină, în care era și — sau mai ales — gîndul luminării satelor, pe o treaptă mai ridicată decît a vechii publicații *Albina*¹, el dădu mijloacele trebuitoare unei tovărășii create de dînsul dintre poeții înscrîși în bugetul ministerului, ca „referenți“ : Vlahuță și ardeleanul Coșbuc, cari găsiră sau, mai probabil, primiră de la ministru titlul, eminent „cultural“, de *Sămănătorul*.

Prietenul meu mai în vîrstă Vlahuță ajunsese a reprezenta, în ciuda vechii formule de „artă pentru artă“, tot mai mult literatura aplecată către nevoile sufletești ale nației. Evoluția lui de la *Vieața*, în care se dădeau lupte tocmai contra celor cari voiau să „robească“ producția estetică, menită a trăi prin și pentru sine, se făcuse răpede. În razeșul tutovean se treziseră vechi elemente de trecut, care-l legau strîns de viața neamului său, și el înțelegea să servească de acum înainte, cu un așa de nobil talent, dezvoltarea în lumină a acestuia. Poate sfatul lui să fi contribuit a îndemna pe Haret la această creațiune. Dar legăturile lui Vlahuță cu noua literatură, puțin răspîndită, încă sfioasă, pierdută prin cenacle, cu călăuze ele înseși dezorientate, ca bietul Stans, de la *Floare albastră*², înnegurat apoi de fantomele nebuniei, erau aproape nule ; retragerea lui de cîțiva ani, despărțindu-se de polemica, intrată în gazetele liberale, a lui Gorun, făcuse dintr-însul un izolat, care începea să fie uitat. Între naționalismul lui visător și melancolic, dar capabil de a se exprima uneori în accente de critică asemenea cu cele violente, din tinerețele sale, ca în pe atunci faimoasa *Minciuna stă cu regele la masă* * și acela, zdrumecat, abrupt, închegat în formule latine, dar și clasic germane și rustic ardelenesci, al lui Coșbuc, care-și

* Această poezie a lui Al. Vlahuță a apărut în 1907. (N. ed.)

făcuse abia intrarea în regat — unde se va așeza definitiv mai vechiul colaborator al *Tribunei* —, prin publicarea în fruntea *Convorbirilor*, înaintea „generației tinere”, a *Nunții Zamfirei*, poemă plină de vuietul de petrecere nășădeană între grăniceri, nu era nici o potrivire. Și firea celor legați împreună printr-o decizie ministerială era cu totul deosebită, mai mult chiar : antagonică. între Vlahuță, un excelent gospodar, plin de virtuți casnice, trăind între cei patru păreți ai locuinței, sălaş fericit într-o a doua * căsătorie cu o femeie cuminte, și între Coșbuc plin de zbucium studentesc maghiaro-german, incapabil de a fi reținut și stăpinit, în ciuda căsătoriei sale cu sora librărilor Sfetea, și veșnic ispitit între paharele unor prieteni mai tineri, cari aveau apoi impiiă măgărie de a rîde de ciudățeniile lui.

Probabil Coșbuc a fost acela care a căutat colaboratori, adecă de fapt înlocuitori și, la cea dintîi ocazie, succesori, între tinerii scriitori ardeleni. La *Tribuna* va fi cunoscut aprinsa fire luptătoare a urmașului de nemeși hunedoreni. Ilarie Chendi, a cărui pornire pasionată se oglindea și în fața cu profilul fin tăiat, cu ochii plini de foc și obrajii îmbujorați de patimă. Chendi³, adecă de fapt Cindea, în forma pe care o adoptau nobilii români, cnezii și voievozii, cînd treceau la legea și la limba stăpînitorilor maghiari din cari tinărul critic avea ceva într-însul, fusese ziarist la Sibiu, pișcase în dreapta și în stînga, nemerise onoarea unei femei, al cărei soț, un dac aspru, intrase cu biciușca în redacție : peste cîteva zile cel așa de sîngeros ofensat trecea muniții, și aici, în tovărășii liberale, mutase verva sa în domeniul literaturii. Aducea cu el lecturi fără îndoiială întinse, dar numai în domeniul scrisului german, ca

* Se referă de fapt la cea de a treia căsătorie, cu Ruxanda Gălcă, care a avut loc în aprilie 1905. (Iorga omitea prima căsătorie a lui Vlahuță din 20 iulie 1878 cu Ida Pagano, cea de a doua căsătorie celebrîndu-se la 14 martie 1888 cu Margareta Dona, de care s-a despărțit la 4 martie 1896. (N. ed.)

fost elev al unui gimnaziu săsesc și, cu un diabolic instinct al pamfletului, un personalism care, străin de orice sistem și rebel față de orice consecvență, nu pierdea nici un prilej de răzbunare, iar, cu aceste însușiri și defecte, o siguranță înăscută a gustului, care-l făcea, cutezător cum era, de cel mai mare folos pentru a curăți bălăria ușoară ce invadase terenul scrisului românesc; uneori, și supt influența mediului academic, unde căpătase un loc de bibliotecar, gândirea-i mergea pînă la stabilirea de adevăruri istorice în domeniul său și, în tovărășia unei fete, d-ra Carcalechi, cu care s-a legat o pasiune terminată prin sinuciderea ei — pe cînd pe dînsul îl pîndea nebunia —, el începuse și publicații de texte, ca aceea a scrisorilor lui Alecsandri.

Robit și stăpînit de dînsul, încerca primii săi pași în poezie, căreia-i aducea solida-i educație literară de caracter german, cîștigată în casa părintelui, care era un respectabil director de liceu brașovean cu craniul eshilean și cărunteți patriarhale, Ștefan O. Iosif. Cu totul deosebit și ca suflet de prietenul înaintea căruia nu putea să aibă o voință, palidul tînăr slab, cu figura vagă și marii ochi triști, care spuneau dezorientare și vis, dădea noii poezii o notă cu totul specială, în care Eminescu nu era cu nimic și nici, mai ales, filozofia lui, credințele lui, lărgimea lui de orizont. Picurau, în această inspirație pură și săracă, din clara undă a unui izvor de munte ca în pădurile de brazi ale Carpaților lui, stropi de diafană poezie, care corespundea, dealtfel, cu desăvîrșire tendințelor din Apus în vremea care merge de la Verlaine, „sărmanul Lilian“, cu care se potrivea și viața lui Iosif pînă la marea iubire și teribila tragedie care l-a cuprins pe acesta, la germanul Stephan George. Întru cît corespundea un asemenea temperament cu militantul realism al revistei lui Haret își poate da sama oricine.

Rezultatul împunăsturilor zilnice ale lui Chendi, care-i făceau, pe lîngă mulți cetitori, pe cari o asemenea atitu-

dine îi ațîța, ca, mai tîrziu, la matchurile de box, și ațîța dușmani, și-l separau de intențiile ministeriale, care erau numai de înfrățire, de pace, fie și dulceagă și nulă, a fost că revista nu mai putea să se menție. Atunci, fără să fi avut eu cu dînsul alte legături decît acelea dintre cetitor și bibliotecar și, o dată, o cerere de articole pentru *Tribuna*, în care apăram partea Ardealului în cultura românească împotriva lui Hasdeu care, relevînd cu dreptate rolul boierilor noștri de la începutul secolului al XIX-lea, aruncase o piatră în statuia convențională a lui Gheorghe Lazăr, pe o vreme cînd orice era ardelean trebuia să fie sfînt pentru noi, Chendi a întins o undiță către profesori și istorici, afirmînd cu un rar curaj, obișnuit la dînsul, că scrisul lui Bogdan și al meu cuprinde mai multă literatură adevărată decît lîncea producție a beletristilor recunoscuți. Peste cîteva zile, în numele lui și al lui Iosif, prin scrisoare chiar, mi se pare, mi s-a propus să iau conducerea modestei reviste în alb veșmînt de mironosiță, fără chenare, fără ornamente, dar în care se zbatuseră pînă atunci atîtea războinice porniri.

Și, față de dușmăniile idioate care și astăzi urmăresc „sămănătorismul” din partea unui „modernism” și „europeanism” care a atacat din pretenție, dar în mare parte și din cauza amintirii refuzurilor implacabile pe care le-a întîlnit atunci, cu fanteziile sale marine și alte tentative literare, un Lovinescu⁴, care totuși îmi dedica nu știu ce studiu de filologie latină, mă simt dator să arăt de ce, avînd atîtea sarcini, griji și dușmăni, la peste treizeci de ani, cînd nu se mai îmbarcă nimeni în aventuri, am primit propunerea.

Încheiasem cu *Epoca*. Nu-mi fusese greu să recunosc ce se ascundea supt prietenia cu care fuseseam întîmpinat acolo. Filipescu, încredințat că trebuie o puternică lovitură de lopată — și el era meșter să le dea — în apele moarte ale unui politicianism demoralizant, de ale cărui practici se trudea să se desfacă însuși fără a reuși tot-

1

deauna, își alesese ca aliat pe junimiști, cu bătrînețea în răpede înaintare a lui P. P. Carp și cu ambiția, veșnic vie, a lui Maiorescu, care rîvnea către locul prim în ciuda legăturilor așa de vechi cu acest prieten al său, și astfel, contra benignelor acceptări ale lui G. Gr. Cantacuzino, contra îndărătniciei generalului Manu și ascensiunii neli-niștitoare a unui om cu un talent așa de periculos elastic ca al lui Take Ionescu, căuta el să înjghebe un front de intransigență morală al conservatismului pur. Delavrancea, aprigul luptător liberal de la *Voința națională*, îi aparținea acum cu totul și scînteierile, așa de uimitoare și totdeauna noi, ale elocvenței acestuia, erau un puternic mijloc de a cîștiga mai ales tineretul. Privirile cîștigătorului de oameni care era Filipescu se îndreptară înseși spre mine, care ar fi fost să mă înșir lîngă valorile tinere ale junimismului de la *Convorbiri*, ca să rivalizez cu jocurile de floretă ale geografului Mehedinți, pornit spre o carieră politică pe care o visa așa de mare și pentru care i se va da și sacerdoțiul *Convorbirilor*, ca și cu dibăciile retorice ale altor „maiorescieni“, meșteri în glas și degetul arătător, și chiar cu pătrata afirmație de suficiență a lui Pangrati. Anume conversații cu privire la viitoarea soartă a țeranilor, anume sugestii cu privire la acțiuni pe stradă pe care, după 1906, le-aș putea încerca eu pentru folosul unui partid căruia n-aveam intenția să-i aparțin, mă vor neliniști și mai mult pe urmă. Dar mai ales va fi decisivă experiența cu Maiorescu, pe care o voi atinge îndată.

Dar, pentru mine, a vorbi despre ce începusem a spera prin articolele franceze din *L'Indépendance Roumaine*, adică despre acea imperioasă nevoie de renovare, pornind de la factorul moral ca să se ajungă la noile instituții, sprijinite, în chip original, pe tradiția în viață și pe realitatea în sfîrșit recunoscută, a vorbi, zic, despre ce-mi era mai scump decît orice în paginile acelei tinere reviste pentru popor, purtăreață și ieftină, lipindu-se de suflet și prin aleasa modestie în formă, care pleca desigur

de la discreția lui Vlahuță, a acelei publicații în care nu putea să fie nici un interes politic, aceasta însemna tot ce era mai potrivit pentru îndărătnica mea propagandă.

Firește nu eram să dau acolo nici versuri, cum nu mai scriam demult, și n-aș fi vrut să supăr pe nimeni prin învierea mea supt acest raport, nici povestiri de imaginație, spre a căror proză, larg întinsă, și neapărat banală, de la o bucată de vreme, n-am fost atras niciodată, lipsindu-mi nai-vitatea necesară bunilor povestitori. Îndemnul spre teatru, unde se încercau pe atunci profesorii, chiar, cred, d. C. Rădulescu-Motru⁵, mi-a venit mai târziu numai. anume pagini istorice cerîndu-și astfel întruparea. Probabil că în intenția lui Chendi nici nu era să aibă de la mine altceva decît hermina universitară, fără o contribuție reală și, desigur, dacă aș fi știut-o, nu i-aș fi stricat socotelile dar nici n-aș fi primit una din acele figurații care m-au dezgustat totdeauna, lăsîndu-le bucurios mulților amatori. Unde sînt, înțeleg a face ceva, iar acest ceva să-l leg de linia, drept trasă, a vieții mele însăși.

Am dat deci în *Sămănătorul*, ale cărui proporții reduse erau, dealtfel, potrivite pentru așa ceva. scurte articole de direcție literară, dar și culturală, foarte adesea socială și politică, fără caracter de partid și peste deosebirile de partid, contra lor chiar, articole în care se manifesta un crez de care odată cu viața nu mă puteam despărți. În cronica revistei am încercat să reconstitui și medii patriarhale prin care voiam să dau un exemplu vremilor rupte din legătura firească, și astfel mi-au răsărit din nou în minte văile dorohoiene, satele de răzeși, curțile de proprietari ale adolescenței mele, cu toată umanitatea de multe feluri care se cuprinsese odată în ele. Fostul colaborator de la *Revue critique* avea obișnuința dărilor de samă și a notițelor și, astfel, de la număr la număr, am ajuns să semnez și să judec, să recomand călduros de cele mai multe ori, tot ce se ștrecura din literatura curentă. adică, mai limpede, din

vădirea unui spirit greșit, care trebuia distrus, și a unui spirit sănătos, care trebuia încurajat.

Din colțurile primelor manifestări, de la *Floarea albastră*, de la *Făt-Frumos*⁶ de la Birlad, creată de sfiosul, fragedul ofițer, cu fața de domnișoară romantică și ochii imenși, Emil Gîrleanu⁷, scriind supt pseudonimul „Emilgar” încă de cînd se ajutase cu el pentru ceva literatură Xenopol la *Arhira* sa, veniră, pe rînd, și acesta, dar, mai înainte și mai ales d. Mihail Sadoveanu⁸, cu siguranța lui robustă în impresionantele nuvele, de un captivant misticism al naturii și al sufletului omenesc, reunite, apoi bizarul, inegalul înșirător de povestiri cu copii și cu oameni neisprăviți, Vasile Pop⁹ și năvalnicul brăilean cu obraji de foc și ochii de pirat Sandu Aldea¹⁰, îndrăgostit al pămîntului, precum și atîția alți colaboratori. Iar eu făceam cu multă rezervă, ca să nu am aerul că-mi arog o dictatură, alegerea bucăților pe care mi le aducea de obicei Iosif și, cu o răbdare care nu m-a părăsit nici pînă acuma, iubind această funcție așa de umilă, dar care cere nebănuite mijloace de inteligență și de tact și permite a da „lucrul curat”, le și corectam pe șpalturile cu frumoasă literă ale „Minervei”. Aceasta era sarcina mea exclusivă, pe care nu înțelegeam s-a împart cu nimeni, harnicul biograf și fanaticul adorator al lui Eminescu, I. Scurtu¹¹, bun băiat și sigur prieten, pe care l-am luat și în excursiile mele, mărgenindu-se să adauge din cînd în cînd la o bibliografie pe care o doream cît se poate de completă.

N-am avut niciodată ședințe ca acelea de la *Convorbiri*, solemne cînd prezida Maiorescu, hazlii cînd se uita de prezența chiar și a șefului, nici ca acelea, dezordonate, din cercurile de boemi de la revistele tinerilor, ori acelea, pedante, de la alcătuirile care s-au format îndată contra *Sămănătorului*, alcătuiți în care unul cetea, iar ceilalți nu știau cum să-și ascundă ori invidia ori uritul, asemenea cu ședințele pe care, cu mult înainte, le-a immortalizat umorul unui Washington Irving în *Sketch Book* al lui. O asemenea

sarcină n-aş fi luat-o asupra mea şi, dealtfel, aveam atîta de lucru, încît uneori, pe cînd tinerii mei amici vorbeau între dîşii ce voiau, în puţinele seri petrecute în odăile mele din strada Buzeşti, trebuia să mă plimb ca să gonesc somnul care-mi urmărea oboseala. N-am pe suflet nici o „serată literară“, cu tot ce ele aduc ca artificialitate, pretenţie, mondenism înţepat, genialitate pregătită la oglindă şi zădărnicie. Primeam prieteni cari erau liberi, să vorbească între dîşii ce şi cît poşteau, şi ei aveau bunul simţ de a nu vorbi literatură care, aceasta, a fost pentru mine totdeauna un lucru de ermetică intimitate, care cu greu se poate împărtăşi altora de însuşi făptaşul ei. Venea pe acolo şi cel mai bun elev al meu de atunci, Vasile Pîrvan, care avea gînduri de viitor, a căror mărime şi al căror succes strălucit nu le puteam bănuî îndeajuns, şi silueta lui fragilă a fost prinsă într-o fotografie a grupului pe care din nenorocire n-am mai putut-o regăsi. Un Slavici, cu ale lui romane bizantine, de o puternică structură, un Brătescu-Voineşti, pe care nici nu-l văzusem vreodată, cu fineţa unică a notaţiilor sale psihologice, se adăugeau la cei fără un contact personal. *Făt-Frumos* se mai ţinu un timp, pînă ce căsătoria lui Gîrleanu aduse pe ofiţerul demisionat şi fără mijloace într-o odăiţă la doi paşi de mine, aşteptînd postul de secretar la acea revistă politică, *Neamul românesc*, de care directorul *Sămănătorului* nici nu visa. Iar, la Pesta, *Luceafărul* d-lui Tăslăuanu, căruia d. Goga, încă necunoscut, îi da frumoase versuri iscălite N. Otavă (Octaviu-Tavi), urma de la sine acelaşi ritm. Aşa încît, la capătul *Istoriei poporului românesc* în limba germană, puteam spune, în 1904, că toate trei revistele de tineret sînt în serviciul aceluiaşi ideal şi urmăresc aceeaşi instaurare a unui nou şi puternic crez, — lucru care mi s-a imputat aşa de violent, deşi el nu făcea decît să exprime o incontestabilă dar, e drept, pentru mulţi neplăcută, realitate.

Dacă e vorba de „curent“ care *era*, el nu trebuie căutat la *Sămănătorul* şi osîndit deci ca „sămănătorism“. Originile

lui erau mai depărtate ¹²; ele se află în *Epoca*, în *L'Indépendance*, în *România Jună*, în legătură și cu tradiția lui Eminescu, lui Alecu Russo, din care un capricios ofițer, Mărgăritescu, va da o bună traducere la tipografia mea, și a lui Kogălniceanu. Și, fără a se întrebuița nici unul din mijloacele unei abjecte demagogii literare, care se va uni mai târziu, la alții, cu cea politică, acest „curent” prindea. Cele trei sute de exemplare ale revistei se epuizau răpede, Filip singur făcându-le socoteala, pe care noi n-o știam, poate nici proprietarul improvizat, Iosif; în școli, *Sămănătorul* se cetea supt bănci, iar în Ardeal el a ajuns mijlocul de căpetenie prin care o nouă generație, cu alt orizont decît al discuțiilor cu stăpîinii, la care o dată a fost atras și d. Goga; se puneă în legătură cu clocotul de optimism activ din Regat ¹³.

În lumea politică desigur nu se cetea *Sămănătorul*, cum nu se cetea nici un fel de literatură, afară de un mic grup de femei inteligente, ca d-nele Adina Olănescu și Marghiloman, cea din urmă reușind să facă a se pomeni scrisul românesc și într-un discurs la Cameră, ceea ce era o adevărată revoluție. Fără a fi un cetitor asiduu în domeniul poeziei și nuvelei, Filipescu, atît de vioi și de atent la ce se petrecea în jurul său, și-a dat sîma cel dintîi că această mișcare literară, de un caracter așa de energic naționalist, corespunzînd deci noilor tendințe ale spiritului său, poate deveni o forță și în alt domeniu. Astfel s-a ajuns la contactul meu, menit să fie de un singur moment, cu viața politică, și chiar cu viața politică de partid.

Nu voi uita seara în care, întîlnindu-l la Șosea, Filipescu a început să-mi vorbească, la început fără nici un gînd de a întrebuița curentul pe care începea să-l zărească, de vestejirea partidului în care stătuse neclintit de la întoar-

cerea sa de la studii, partid pe care-l ajutase cu munca și cu averea și în serviciul căruia pusese un așa de extraordinar temperament. I-am arătat că nu putea să fie altfel, odată ce se lucra tot cu aceiași oameni, de mult îmbătrâniți, ralierea lui Delavrancea făcându-se la o dată din viața acestuia în care el putea să aducă, desigur, un așa de mare talent oratoric și un nediscutat prestigiu literar, dar nu și tumultul de idei și soliditatea de convingeri ale tinereții și primei maturități. Filipescu vedea viitorul foarte în negru, fiind dezgustat și de unele intrigi de la Curte, unde vedea curioase fantome, care desigur nu corespundeau cu realitatea. M-a întrebat de ce nu vin tinerii la dîșii, fiindcă se pare că grupul maiorescian de la *Convorbiri* nu-i impunea peste măsură, înțelegînd cît de mult însemna la dîșii retorica învățată — d. Mehedinți jongla la întruniri cu trei nume : regele Carol, Eminescu și Petre Carp, restul fiind comparații aduse de acasă și gesturi în vînt. I-am explicat că sînt acum și altfel de tineri, cari *cred* și cari *luptă*, dar aceștia nu pot veni decît unde ar fi primiți cu ideile lor cu tot, idei așa de puternic desemnate încît erau însăși rațiunea lor de a fi în viața publică.

— Dar dacă aceste idei sînt adoptate ?

Și, apoi, mi-a vorbit de o apropiată întrunire publică în care, contra coaliției oportuniste dintre Cantacuzino și Take Ionescu, se va ridica glasul conservatorilor cu credinți și al junimiștilor fuzionați cu dîșii. Cu acest prilej s-ar putea enunța și un nou program.

Sînt incredințat că acest om plin de perspicacitate, format într-o serioasă școală genoveză, aceea care ne-a dat pe frații și verii Golești, pe Brăiloiu și pe atîția alții cu un spirit deosebit de al „parizienilor“, nu și-a închipuit că ar fi vorba de încă un val de postulnanți și de candidați la situațiile înalte sau măcar la onoarea vitrinei. Cutare scrisoare a lui, ieșită la iveală mult timp după moartea-i, arăta ce preocupări nobile îl asaltau în această vreme de îndoieli, de dibuiri, de temeri și de amărăciune.

Dar, în asociația conservatoare care făcea opoziția, de onestitate și de principii, căreia Delavrancea îi dase formula de „revizuire a conștiințelor“, mai erau și alții, deprinși cu normele invariabile ale vechii politici românești, pentru care tot ce nu e interes practic aparține numai aparențelor, „drapării“. Eram obișnuit să văd la mine în casă pe „colegul“ Maiorescu, pe care abia-l puteau încăpea păreții goi ai căsuței din Aleea Alexe Marin, numai atunci când era vorba de o alegere de rector sau de senator universitar, și atunci repeta — singurul lucru care mi se cuvenea, se vede — stereotipa întrebare dacă „doamna se simte bine la București“. Deodată l-am văzut pe omul politic de atîta importanță sub un aspect mai viu și mai *actual*. Mi-a vorbit, cu acea vibrație metalică pe care putea s-o deie după voie frumosului său glas, despre înțilnirea mea cu Filipescu, despre angajamentul pe care-l luase acesta. Firește el trebuie ținut, dar și eu să mă gîndesc cît de greu ar fi ca ei, cu tot ce înseamnă, să declare că „au fost niște proști“, cari au să învețe de acum înainte. Dar oare nu e totuna dacă la întrunirea care trebuia să fie un mare eveniment, capabil să influențeze pe rege și să miște opinia publică, eu aș rosti un crez, a cărui acceptare ar semnifica-o aplauzele înseși cu care ar fi întîmpinat ?

Desigur că nu era totuna, ~~dar m-am~~ gîndit, precum am făcut-o deseori în viața mea — și de fiecare dată am greșit — că o prea hotărîtă intransigență din partea mea ar putea să strice un lucru bun, care fără aceasta s-ar putea face. Și apoi, din parte-mi, în folosul luptei pe care o ducăam, puțin era oare ca de pe tribuna unei astfel de adunări, cu un **Carp**, un Marghiloman, pe lingă Filipescu, lingă mine, să se rostească acele credințe pe care le introdusesem oriunde-mi fusese cu putință ? În sfîrșit, m-am învoit.

Intrunirea, la Teatrul Liric, a fost foarte frumoasă. Nu atîta public, dar reprezentanții, demni de respect, ai unei intelectualități care fără îndoială n-avuse în viața publică

rolul ce i se cuvenea și care nu putuse pătrunde în unele situații decît părăsind în mare parte aspirațiile sale intime și imitînd, nu fără silă, practicile „democratice“ ale partidului liberal. Delavrancea părea indispus, și nu arăta deloc bucuros că întâlnește pe aceleași scinduri pe prietenul literar cu care nu se mai vedea deloc, vechile zile ale cercului de conversație și de întîmplătoare lectură fiind de mult uitate. Niciodată nu apărusem înaintea unei mulțimi care nu caută ce e nou sau plăcut într-o conferință, ci numai ceea ce poate servi unei acțiuni. Dar timiditatea mea, datorită vieții grele pe care o dusesese acela care, și după studiile în străinătate, era pentru botoșănenii săi tot „băiatul cocoanii Zulnii“, mi-a dat acea îndrăzneală pe care o au numai oamenii cari caută să scape cît mai răpede dintr-o situație insuportabilă. Am încercat să arăt că grupul politic care mă invitase, dar căruia avusem prudența de a nu-i da obișnuita adevărată, poate relua legătura pe care conservatismul o pierduse și la care liberalismul unei clase orășenești improvizate și tulburi nici nu se poate gîndi, legătura cu cele două mari forțe : a tradiției istorice, de unde vin conducătorii partidului, și a pămîntului, a țeranului, care singur poate să deie o adevărată bază acelor cari nu trebuie să se depărteze de comunitatea cu cine lucrează pe moșiile lor și cari trebuie să le ajungă statornici colaboratori, înțeleși, prețuiți și iubiți.

Se poate că aceste cuvinte, spuse sincer și cald, fără nici o grijă de efect, cu totul dincolo de mimica maioresciană și de focurile de artificii romantice, au răzbătut în inimi. Carp a spus cîteva cuvinte amabile înainte de a cere asistentilor un singur lucru : să aștepte ca Dumnezeu să-i inspire, ceea ce nu-era o încheiere banală. Marghiloman m-a sărutat și m-a dus în splendida lui cupea la Maiorescu care, cîteva minute, în holul primirilor intime al casei lui din strada Mercur (ciudat nume !), mi-a recunoscut calitățile la care eu însumi nu mă gîndisem niciodată.

Dar cu această zi de martie nu era să se înceapă de fapt tovarășia la care se gîndise Filipescu.

Fusese vorba ca *Epoca*, la care lucra cu tact un om de inteligență și experiență d-lui Pisani, să-mi fie încredințată. Zilele treceau fără ca legătura mea cu ziarul să fie alta decît tipărirea discursului de la Teatrul Liric. Începusem a mă îndoi de sinceritatea demonstrațiilor al căror obiect fusesem. O rezistență îndărătnică se pregătea împotriva intrusului, și nu-mi dădeam sama cu cîtă grabă lucra clanul din jurul lui Maiorescu pentru ca drepturile să nu-i fie știrbite. În sfîrșit, lucrurile se lămuriră cînd în foiletonul ziarului pe care ar fi trebuit să-l conduc a apărut un atac împotriva *Sămănătorului*, iscălit de tînărul Lovinescu, ale cărui produse literare nu le putusem primi și căruia nu-i putusem da, conform unei somații făcute în plin iarmaroc al Folticeșilor, de unde era originar, traducerea de Odo-bescu a lui Pausanias, de care, departe de a voi să mi-o apropiiez, nu auzisem măcar că există.

M-am hotărît să mă plîng lui Maiorescu. O dată, de două ori, de trei ori m-am prezentat la ușa lui fără să pot fi introdus. Am fost asigurat însă că-l pot găsi spre seară. Și în adevăr lampioanele aprinse la poartă păreau să-mi spună că stăpînul e acasă. În același hol unde mi se făcuseră cu cîteva săptămîni înainte solemnele laude, am zărit în fund pe colegul Pangrati, care nu s-a mișcat. Maiorescu însuși îmi ieși înainte, foarte jenat și foarte grăbit, ca să-mi ceară o răpede explicație a vizitei, motivîndu-și atitudinea prin aceea că dă un prînz unor persoane de distincție. Am răspuns că n-am venit cu intenția de a mă adăugi lor, ci ca să ating o situație neașteptată și neplăcută. Am arătat de ce e vorba.

— A, li-te-ra-tu-ră ?, dar noi facem po-li-ti-că...

Tot sîngele mi s-a suit în cap și nu m-am putut împiedeca de la observația că totuși prin „li-te-ra-tu-ră” și el a ajuns unde este în „po-li-ti-că”.

De atunci nu m-am întâlnit cu ilustrul profesor și importantul om de stat decît la Universitate, unde uneori grația lui îmi promitea să mă ia cu trăsura, dar el uita promisiunea îndată ce votam contra unor interese de partid și de grup personal, pe care totuși le-am menajat așa de mult încît n-am vrut să-i pregătesc un moment penibil întrebînd în domeniul literaturilor cunoscute mie demult pe d. Mihail Dragomirescu, candidat la o catedră de... ce predă, cu eleganța care se cunoaște, nu însă fără să facă pe Ioan Bogdan a-i comunica în scris, prin poștă, supt ochii mei veghetori opinia pe care-mi promiteam s-o am față de d-sa.

O singură dată am mai intrat în casa cu lampioanele, și cred că e bine să povestesc întâlnirea, care cuprindea însă și pe alții, căci, oricît ar fi prinsă lumea astăzi de alte griji tot se va găsi cîndva un om, măcar un autor de tîză de doctorat, pe care aceste lucruri să-l intereseze puțin.

Maiorescu trebuise să-și părăsească o catedră pe care și în mijlocul celor mai strașnice furtuni politice, o ocupase în chipul cel mai credincios, chiar dacă aceeași inegalabilă artă de prezentare dădea an de an exact aceleași lucruri, în exact aceeași formă, orice conlucrare cu studenții fiind imposibilă la un profesor care se ținea, cu oricine alții decît tinerele genii pe care le forma, la o asemenea înălțime. Cruzimea luptelor politice făcuse ca, supt ministeriatul lui Haret, d. Gh. Adamescu să iscălească o adresă în care se făcea cunoscut „d-lui profesor T. Maiorescu” că, deoarece refuzat de cîteva ori să participe la activitatea unor comisiuni de examen, e pus în retragere pentru limita de vîrstă. Atît.

Își poate închipui cineva indignarea care ne-a cuprins pe toți aceia care, indiferent de relațiile personale, pline adesea, de jigniri nemeritate, eram în stare să măsurăm proporțiile omului. Deși nu fusesem printre invitații din seara lampioanelor aprinse, mă așezasem în primele rînduri

ale revoluțiilor. S-a ținut o ședință la Universitate, cu obșnuitul zgomot confuz de opinii în mare parte absurde, și s-a ajuns la rezultatul că o comisiune se va prezenta la Maiorescu pentru a-i arăta durerea și revolta noastră și a-l invita la o ședință solemnă, în care, în fața studenților, i s-ar pune în lumină activitatea. S-a ales rectorul. C. Dimitrescu, decanul Facultății de litere, Bogdan și, cu toată împotrivirea mea, care, locuind la Vălenii, n-aveam nici redingota obligatorie pentru o astfel de misiune și față de un astfel de om, — eu.

Ne-am prezentat tustrei în casa albă din strada Mercur, și o emoție sinceră ne însufletea. Maiorescu a apărut, glacial, și cu o privire rea în ochii încă așa de vii. A vorbit fiecăruia despre ce credea că-l putea ofensa mai mult. L-a întrebat pe „Coco“, tip de leneș inteligent, dacă-și continuă cu același spor activitatea, și-a exprimat mirarea că Bogdan, filolog, se interesează și de filozofie — și Bogdan, care nu știa cum îl maltratează șeful său politic în scrisori personale, s-a scuzat prin aceea că, foarte tânăr, a făcut un raport despre școlile din Germania — ; mie mi-a socotit anii de când n-am mai ocupat scaunul pe care fusesem poftit. Refuzul de a apărea în ședința solemnă a fost scurt, net și casant. În zădar ceilalți doi au stăruit, rugători. N-am mai putut răbda : venise, cum mi se întâmplă mie, clipa când, orice ar fi, nu pot tăcea. I-am spus că nu e vorba numai de noi, pe care e liber a nu ne prețui, ci de studenții noștri, ai tuturor, și de o societate pe care nici la început junimiștii n-ar fi trebuit s-o desprețuiască, dar care azi nu merită fără îndoială desprețul lor. Energica figură colorată se aprinse și mai tare și, gestul dispărînd, omul se ivi.

— Și crezi d-ta că noi n-am avut inimă ?

— Dacă ați avut-o, e păcat că pînă astăzi n-a știut-o nimeni...

Ne-am închinat și am plecat. Totuși ședința s-a făcut, dar cu Dissescu, Trimalchionul generației sale, complet confundat în toate confuziile morale și, firește, fără mine. Ba.

omul care-și descoperise o inimă s-a lăsat sărbătorit și la Iași...

O inimă care nu era din cele mai bune. Încă o amintire, două, și mă întorc la lucruri care aparțin domeniului public, și sînt deci mai vrednice de povestit.

Excelent decan, împăcînd toate divergențele prin pașnica lui înfățișare blondă, răpede, cărunțită, prin zîmbetul luminos care-i răsărea în adîncii ochi albaștri, Ioan Bogdan a fost îndemnat de prieteni să candideze la rectorat ca urmașul bunului său prieten C. Dimitrescu. Pentru aceasta și-a luat toate precauțiunile, a vizitat pe toți colegii, ba a mers și la șefii de partid : și la atunci tînărul conducător al partidului liberal I. I. Brătianu, care-l va fi considerat cu acea privire ironică în care se cuprindea atîta insultă și care, din nenorocire, i-a rămas atît de obișnuită încît a ajuns să deformeze o față așa de bărbătește frumoasă. I s-au dat toate asigurările, care aveau valoarea celor ce se pot căpăta de la un politician — și de fapt Bogdan a fost ales.

A fost ales, dar n-a putut funcționa. Cu inefabilul Dissescu în frunte, așa de distras cînd nu era vorba de interese pe care știa perfect cum să și le apere, unii colegi de la Drept i-au organizat un perfect sabotaj. N-a putut ține o singură ședință cu acel Senat universitar, așa de greu de maniăat pentru cine n-a căpătat în luptele politice cunoștința mijloacelor prin care se înlătură greutățile.

Rectorul boicotat avea dreptul de a cere ministrului măsuri contra intriganților cari refuzau să-și îndeplinească datoria impusă de lege. Așteptînd propuneri și gata de tranzacții, Bogdan s-a sfiit să o facă. Scos din cercul amicilor săi, al colegilor de la Litere, cu demonul politicismului în față, omul de obicei așa de dibaci s-a pierdut cu totul ; se adăugeau și cele dintii simptome ale unei epuizări nervoase, în curioasă legătură cu cancerul care peste

mulți ani de zile îl va distruge. Atunci, adversarii neloiali au căzut asupra ministrului.

Acesta nu era altul decât Maiorescu¹⁴, căruia Bogdan îi stătuse la îndemână pentru orice, și mai ales pentru plasarea, unul după altul, a obişnuirilor casei din strada Mercur. Iar hotărîrea ministrului a fost : destituirea rectorului, cea dintîi și ultima măsură de acest fel, care nu s-ar fi luat față de un hoț, de un falsificator, de un imoral.

Aveam o audiență la regele Carol cînd s-a semnat decretul. Maiorescu întîrzia. În sfîrșit ușa s-a deschis și el a apărut în prag, cu un zîmbet de satisfacție. M-a zărit, și arăta că-i pare bine de marturul mulțămirii sale răutăcioase. — Știu ce aveți acolo, i-am spus. — Da, destituirea lui Bogdan.

Pe urmă ne-am întîlnit în Cameră, mai ales cînd el era, înlăturînd pe Carp, puternicul prim-ministru, acela care va decide intervenția în Balcani și va avea mîndria de a „pacifica” Balcanii prin pacea de la București, la care, cu părere de rău, n-am putut aplauda. Cînd însă, la 1912, s-a ținut la Londra cel dintîi congres de istorie la care am fost trimes — „trimes” e, cum se va vedea, un fel de a vorbi, iar înainte de aceasta dările de samă purtau ca reprezentant al României la congrese de istorie pe d. „Étienne (Jean)”, adică d. Ștefan C. Ioan —, și fusesem invitat pentru secția de bizantinologie, ba chiar, onoare deosebită, pentru secțiile reunite, Bogdan mi-a oferit să merg ca reprezentant al Facultății și pe sama ei. Dar, la Cameră, biroul mi-a comunicat invitația adresată statului român. Crezînd că e din însărcinarea lui Maiorescu, m-am dus la locul lui pentru a-i declara că primesc.

Discuția a fost din cele mai interesante. — D-ta trimes al României ? Da ? Dar România nu trimete pe nimeni. Dacă vrei, poți merge pentru Universitatea din București,

iar altul, Xenopolu de pildă, pentru cea din Iași. Dar pentru România !... — Atunci nu voi merge. — Cum poțtești.

Din banca sa, vecină cu a miniștrilor, Ioan Lahovary, îmbujorat, pipăind cu ochii de miop și totdeauna gata de vorbă, observase. — Dar ce s-a întâmplat ? — D. Maiorescu nu crede că aș putea reprezenta la congresul de istorie din Londra România. — *Oh, oui, oh oui... Vous êtes de ceux qui mettent le pied dans le plat.* Am încremenit de această manifestare a celci mai perfecte politețe boierești. — O merit de vreme ce ți-am vorbit.

„Vărul” meu, după obiceiul fanariot de a-și căta rudele pînă la al douăzecilea neam, Sebastian Moruzi, splendidă întrupare de boier, luptător și, pe lingă aceasta, boier de Moldova, cu ascendenți domnești și fin apreciator al ideilor, care era apoi el însuși un scriitor de talent, mă văzu în această stare și prinse a mă cerceta. — Îmi dai voie să vorbesc cu Take Ionescu ? (Voi arăta aiurea cum mă, împăcasem cu acesta.) — Nu te însărcinez.

A doua zi, Take Ionescu îmi arăta plictiseala pe care i-o pricinuiesc toți acești oameni cari nu fac decît să fabrice dușmani. — Vei merge la Londra ca reprezentant al României. — Ca reprezentant oficial ? — Da.

Am avut oarecare mirare cînd, a doua zi, Dissescu, ministrul de Instrucție, îmi vorbea de bancherul său, la care aveam să mă adresez pentru cheltuieli, dar el a revenit, spunînd că ministerul îmi va trimete banii acasă.

La Londra am fost primit peste așteptările mele. Dacă, în secții unite, Lamprecht, vorbind înaintea mea, îmi mîncase jumătatea de oră, în secția de bizantinologie un om ca Willamowitz-Moellendorf a arătat toată prețuirea tînărului care, cum mi-a scris pe urmă, „i-a impus (imponiert) așa de mult”.

Dar, pe cînd toate țerile își aveau președinți, secretari, România rămăsese fără. Nu știam obiceiurile, și n-am întrebât. Dar, cînd, în casa din Cromwell Place, înaintea că-

minului, vorbeam cu Mișu *, ministrul nostru, care fusese foarte afabil cu mine, întrebarea mi-a venit de la sine. — Cum, nu știi ? Dar d-ta n-ai fost reprezentantul României ! Și iată-l povestindu-mi cum, o dată, concediat mai răpede de Maiorescu pentru că aștepta „imbecilul“ de X, a aflat de la X că acesta n-a fost primit mai răpede pentru că, spunea tot Maiorescu, nu mai pleca „imbecilul de Mișu“.

Iar, la Cameră, Maiorescu, care primise elogiosul raport al lui Mișu, îmi întindea o mână de francă prietenie cu cuvintele : *Eh, collega ! Tout est bien qui finit bien !*

O, ce e viața, cetitorule, ce e viața !

Cuvîntarea, unică, de la Teatrul Liric, m-a pus însă în legătură cu P.P. Carp.

Cu totul altă fire la coborîtorul răzeșului vasluian din secolul al XVII-lea, Carp Lungul, și aceasta cu toate legăturile pe care le avuse el cu iuncării germani de pe la 1860, epocă de început bismarckian și de pregătire a marii ofensive naționale, aristocrația în frunte, cu acei tineri, deci, de la cari avea scrisori purtînd adresa „Bojar von Carp“, rătăcite printre documentele familiei care fuseseră puse la dispoziția mea.

Pentru a vedea aceste documente, din care el, care purta o coroană princiară pe trăsura de la țară și afirma că a găsit un înaintaș feudal litvan în genealogiile lui Okolski, credea că vor ieși îndepărtate și înalte legături străine, Carp m-a invitat la dînsul, la Țibănești — și fiecare din amănuntele acestei călătorii mi-au rămas întipărite în minte.

* E vorba de N. Mișu, în acea vreme ambasadorul României la Londra. A avut un rol important în timpul tratatelor care au urmat primului război mondial la Paris, făcînd parte din delegația României. În timp ce Ion I. C. Brătianu, se afla la București, N. Mișu a fost prim-delegat al țării noastre la Conferința de pace, susținînd cu succes drepturile României. (N. ed.).

Nu călătorisem niciodată în vagonul cu paturi, și el a fost acela care mi-a plătit drumul, răspunzînd la protestările mele că și el va primi să fac cu dînsul tot așa cînd îl voi pofti la... moșia mea. În tren am adus vorba de mai multe lucruri cu privire la care nu credeam că-mi va răspunde așa de neted. Între altele, de lipsa de interes pe care a arătat-o acelei „Hecube“ ce părea să-i fie cauza ardeleană, atunci așa de scumpă mie, care cercetam adunările, exemplar de disciplinate și de o așa de frumoasă frăție între clase, ale „Asociației“.

Mi-a răspuns neted că metoda unor lupte lînceze nu-l atrage și nu-l silește a vorbi : — Le-am spus să-mi dea sînge, și voi interveni. Povestea — și avea un mare dar de povestitor — cum, cînd teribilul Fonton, ministru rusesc care-și aducea cățelul la Palat în audiență și se primbla la Șosea între cele două grăsuțe „Fontoane“ ale sale, i-a prezentat un mare dosar privitor la reclamațiile bulgărești pentru că păstrăm întărituri pe malul nostru al Dunării, el l-a poftit întîi la masă și, cînd i s-a cerut, insistent, răspunsul, și-a exprimat mirarea că la Petersburg au vreme să scrie atîta hîrtie. Duritatea atitudinilor lui în Parlament, în public dispăruse cu totul : era ceva dulce moldovenesc, duios chiar și melancolic, ascunzînd poate cine știe ce nobilă timiditate ancestrală la dînsul [...]

Vechea casă cu două rînduri, pe care Carp o moștenise de la tatăl său, cu odaia de oaspeți jos, întinzînd divanurile îmbrăcate într-un vechi cît de multe colori, cuprindea saloane a căror mobilă cerea urgent o refacere și o bibliotecă în care cărțile, revistele, ziarele nu erau în rafturi, ci supt ele, și, sondînd prin movilă, am avut mulțămirea să văd că în nu știu ce revistă paginile cu articolul meu erau tăiate. El nu cetea — și nu pregeta s-o spuie — decît ziarul partidului și o foaie germană, dar cărțile tinereței lui erau încă păstrate, și în cămăruța mea am găsit un poem al lui Hamerling pe care-l ceteam cînd mă obosea transcrierea și rezumatul multelor documente.

La anume ceasuri mă lua cu dînsul pe cîmp, unde totul era în sama unui burtos vechil în care-și pusese toată încrederea. Cu țeranii nu vorbea, dar pentru meșterii străini făcuse niște căsuțe civilizate. Dealtfel, cu toată lumea, de o perfectă blîndeță. Și conversația se relua mai curînd jos decît la masă, unde, în mijlocul familiei sale, la care se adăugea o guvernantă germanizată, fiica preotului rusesc de la Baden-Baden, el era din nou la postul de comandă. Mi-a vorbit de ai mei, de bunicul Costachi Iorga, care era „un bărbat diștept, dar stricat“, de relațiile lui Carp cu Take Ionescu, de care-i pomenisem, și el răspunsese că „Take n-are decît să vie și să vorbim“, de perspectivele lui de viitor, și o vibrație neașteptată era în glasul lui cînd asigura că nu va mai guverna niciodată. Uneori se cobora, anume pentru a sfătui, în locul acela unde-i descurcam neamul și proprietățile, și amintea tulburările moldovenesti de la 1866 contra Unirii pe care i le trezise în minte un ziar de atunci cu antetul „Lascar Catargiu, cînele Iașului“, sau îmi aducea, fără altă emoție decît aceea provocată de prezența unui fiu al său la Legația românească de acolo, vestea că au fost măcelăriți la Belgrad regele și regina.

Am plecat peste vreo trei zile în trăsura cu coroana litvană, ducînd în paner bunătați pentru drum, cu același sentiment pe care mi-l lăsau în copilărie drumurile la casele de țară, pline de belsug și de prietenie, din aceleași văi ale Vasluiului, unde Carp, în fața bisericii cu mîndra inscripție voltairiană a bunicului :

Ioan Carp, cu rangul Agă, de faptele bune gol,
Celui care știe toate închină acest pristol,

era cu mult mai mult el însuși, cel ascuns de privirile tuturor, decît pe largă scenă a vieții, pe care a umplut-o cu convingerile sale, bune-rele, dar totdeauna oneste.

Dar vremea trebuia să ne puie și în alte legături, în care, la glumele lui corosive contra celui ce urma altă di-

recție, am găsit răspunsul pe care mi-l dădea și mîndria mea firească și dreptatea pe care mi-o știam. „Ce faci, dez-echilibratule?“, îmi strigă el în auzul tuturor la prima întîlnire în Cameră, cu mine ca deputat, și răspunsul, care se impunea, peste orice considerații, a fost : „Mai bine dezechilibrat decît nebun curat“ ori, altă dată, îmi arunca în față că nu știu ce e o mare proprietate și-i obiectam preferința mea pentru altă formă a proprietății mari decît castelul feudal între colibe neștiute ale țăranilor, desprețuiți și ca țărani și ca români : „Să trecem în secțiuni, domnule președinte“, cerea el, desprețuitor și sec, ca să-și audă apoi : „Acolo, d. Carp poate fi mai de folos decît a dovedit-o aici“.

Dar ce era în adîncul acestui mare suflet moldovenesc, precum avusem prilejul să aflu în zilele petrecerii la Țibănești, răzbea și peste aceste neplăcute ciocniri, în care, încolțit, nu putusem face altfel decît să mă apăr. La discuția legii Dobrogei, el a găsit un cuvînt pentru mine, iar în memorabila ședință în care, pe vremea neutralității, se discuta orientarea României, el, cel așa de crud cu Take Ionescu, de ale cărui „prostituții“ vorbea, atingea elegant deosebirea de vederi, tot așa de hotărîtă, cu mine, vorbind de „un talent care nu mai are nevoie să fie dovedit“. Cu această ultimă impresie m-am despărțit de omul care, credincios unei fanatice convingeri în ședința Consiliului de Coroană, își oferea morții copiii, dar dorea să fie învinsă România pornită pe cealaltă latură, pentru ca, apoi, să stea dirz în fața ocupanților, urîndu-le însă victoria contra rușilor în Moldova, și să se strecoare cu agonia lui în colțul de la Țibănești, unde era să-l acopere pămîntul livezii strămoșești.

Ruptura cu direcția politică pe care crezusem că trebuie s-o sprijin cu ce mijloace și cu ce popularitate aveam s-a produs răpede supt presiunea împrejurărilor, care încă

din 1906 mi-au arătat cât de deosebit eram ca idei și tendințe de oamenii cari aplaudaseră, din prietenie sau din simplu interes, pe vorbitorul de la Teatrul Liric.

Din ce în ce mai mult *Sămănătorul*, care prezenta și apăra o întreagă literatură nouă, vrednică fără îndoială de toată atenția și iubirea, se ridica împotriva maniei franceze care, — cum am avut puțința s-o spun la Paris chiar, între zidurile Sorbonei, la deschiderea cursului meu, după ce auzisem din gura decanului, un om ca d. Brunot, cuvinte a căror inspirație venea însă de la București, — folosea foarte puțin Franței însăși, prea mare și prea mândră ca să aibă nevoie de maimuțele superficiale, și care în ceasul cel mare s-au dovedit și cinic necredincioase, din boierimea și „ciocoimea“ românească. Da, am cerut, la un moment dat, pentru a se apăra această încă fragedă plantă a scrisului indigen, cetit abia în citeva sute de exemplare, vama contra cărții străine la modă, fără a avea însă naivitatea să cred că ea va fi în adevăr impusă.

În această dispoziție de spirit, care nu era numai a mea, ci a unei întregi generații, am aflat că la Teatrul Național, pentru societatea de binefacere „Obolul“, se va reprezenta în limba franceză, cu concursul unui număr de diletanți inteligenți, de care și nația lor avea nevoie, o piesă boulevardieră. O protestare mi s-a părut necesară pentru ceea ce, în gândul organizatorilor, în frunte cu d-na Scarlat Ferechide, sora lui Marghiloman, nu era desigur o provocare a sentimentelor pe care le ignorau prea mult pentru a le desprețui. Am adunat pe studenții mei — și s-au adaus atîția alții — pentru a le spune, nu în sala mea de cursuri, cum n-aveam dreptul, ci în culoarele Universității, ce înseamnă pentru un popor cultul limbii în care de-a lungul generațiilor i s-a întrupat, nu numai gândul și simțirea, dar viața însăși. Pentru seara de 13 mart — fatidică dată și pentru treisprezece și pentru Idele lui Mart —, anunțam apoi o adunare cetățenească în sala de întruniri din fața chiar a Teatrului Național, și

aici m-am găsit în mijlocul unei adevărate mulțimi revoluționare, în care, cu toate uritele obiceiuri ale politicii de partid de a folosi din orice, sînt sigur că nu era un singur agent electoral.

Lumea oficială începuse a se emoționa. Regele era în străinătate. Prințul Moștenitor și Prințesa Maria erau așteptați pentru reprezentatie; bătrînul prim-ministru se lăsa condus de fiii săi, Mihai și Grigore Cantacuzino, care înțelegeau să nu se ție seamă de o manifestație „copilărească”. Marghiloman mi-a propus să opresc orice demonstrație, cu asigurarea că nu se va mai face o asemenea afirmație de străinism în Teatrul Național însuși. Îmi era imposibil, chiar dacă aș fi crezut că așa va fi, să opresc puternicul curent. Consultat, jovialul prefect de poliție Moruzi, „cneazul”, care cunoscuse familia tatălui meu și-mi vorbise cu simpatie de dînsa, dăduse voie ca o demonstrație cu cîntece naționale să se facă în fața sălii de spectacol, neîmpiedecată, dar fără violențe. Era și ceea ce recomandam ascultătorilor mei, pe cari pe departe nu-i credeam așa de ciștițați pentru orice acțiune.

Mă retrăsesem acasă, cînd doi dintre studenții mei îmi aduseră, pe la ceasurile unsprezece, vestea că în Piața Teatrului se varsă sînge. Chemată de tinerii Cantacuzini, poliția atacase pe manifestanții cari începuseră a lovi în trăsurile luxoase ale invitaților, sperîindu-i, fără ca ei să poată înțelege rostul acestui act de dușmănie. Poliția nu fusese însă în stare să reziste. Se adusese armata, cu atît mai mult cu cît trebuia să se facă loc liber pentru trăsura Prinților, cari au trebuit să renunțe însă la ascultarea unor aristocratici actori cari erau, la Cotroceni, cunoscuții, prietenii, intimii lor. Se dăduse și ordinul de a trage, dar ofițerul de vînători a refuzat să-l execute. Geamurile prăvăliilor cădeau în tîndări, și foaierea teatrului se umplea de jandarmi cu capetele sparte și de victimele lor: se va vorbi a doua zi și de doi morți, cari n-au existat niciodată.

Am plecat imediat în piață, dar acumă nu era nimic decît urmele unei lupte care fusese serioasă.

A doua zi, am fost chemat la parchet, într-o calitate care era, la început și de formă, aceea a unui informator dar, iscăbind, fără s-o citesc, declarația mea, puteam să văd duba Văcăreștilor, care aștepta jos. Adus de Alexandru Callimachi cu trăsura lui prin valul unei mulțimi care staționa în permanență pe Calea Victoriei, avusem precauțiunea de a-mi lua un cronicar bizantin pentru o petrecere la temniță, care se putea prelungi. Am aflat apoi că trebuise, ca să se împiedece arestarea, de care nu-mi păsa, intervenția ministrului takist al Justiției, Al. Bădărău, care invocase, în a sa înțelepciune, că astfel mi s-ar crea o popularitate periculoasă.

Era întâia oară cînd o credință, nu o pasiune politică, din acelea care întrebuițau, în fața Palatului, care de aceea a trebui să prefacă într-o curte cu grilaj de fier ceea ce fusese o piață, oameni tocmiți cu douăzeci de lei, era întâia oară, zic, cînd o credință ieșea în stradă și stătea în fața baionetelor, răspunzînd cu lovituri loviturilor și înfruntînd moartea. Lumea ușurată a comediei noastre politice a înțeles-o instantaneu, și de aceea, o frămîntare la care mărturisesc că nu mă așteptam.

Guvernanții, așa de mîndri, de siguri de sine, păreau că se abandonează pentru cele cîteva sute de băieți, vădit susținuți de o opinie publică ieșită că din pămînt, cari trimeseră acasă toată „lumea bună“ și stropiseră cu un sînge curat scările Teatrului Național. Ca istoric, aveam exemplificarea prăbușirilor morale din Paris, la 1830 și 1848, din Viena, la apusul fără strălucire al regimului metternichian. Dacă P.P. Carp s-a mulțumit să-mi arunce din trecerea trăsुरii o impresionantă, dar ineficace sentință de condamnare, Marghiloman punea supt protecția mea (!) casa surorii sale și, chemat la d-na Ecaterina Cantacuzino, unde am găsit curtea plină de trăsuri, așa că mă puteam aștepta la cine știe ce exemplară revanșă a ti-

nerei „aristocrații“, care mă amenința cu „strivirea pe trotuar supt roțile automobilului“, am găsit pe buna doamnă speriată pentru strigătele scoase în calea amiceilor ei și cerînd, ea, soția primului ministru, ocrotire din partea istoricului familiei.

Nici o rezistență din partea unei clase conducătoare, moleșită de parazitism și fără cea mai mică încredere în ea însăși. Puteam face tot ce voiam, și noi nu voiam nimic, spre disperarea lui Filipescu, care alergase de la Paris, unde avea un copil bolnav și mă întreba dacă n-aș putea... s-o iau de la capăt. Am mers deci și la deschiderea Salonului Oficial în prezența Prințesei, pe care nu o cunoșteam decît din fulgerarea părului de aur în fuga automobilului elegant și, cînd, din buzele doamnei Ferechide, pe care n-o jignise totuși nimeni, am auzit cuvintele „un certain Iorga“, am rugat pe un prieten, care atunci ducea spiritul nou în armată, pe însuși fiul lui Dimitrie Sturdza și ginerele lui Carp, căpitanul Sturdza, să ceară socoteală bătrînului magistrat, soțul doamnei, care a declarat însă că nu înțelege a purta nici o răspundere.

O mare întrunire trebuia să strîngă împreună pe toți aceia cari, în dorința ca afirmarea națională, mult așteptată, să nu rămînă fără adînci urmări în spirite, aproba-seră actul din seara lui Treisprezece Mart. Rareori la „Dacia“, s-a strîns atîta lume, și niciodată de această calitate. De unde nu veneau aprobările ? Și de la Hasdeu, care-și amintea de lupta pe care, într-un cerc mai închis, o purtase el însuși atunci cînd prezida societatea „Românismul“, cu amintirea lui Tudor-yodă și a ridicărilor țără-nești. Vlahuță era alături cu noi, și mulți dintre scriitorii în folosul cărora se produsese demonstrațiile. De mult țara aștepta ceva care să întrecă intriga politică din fiecare zi și să deschidă orizonturi : i se părea — și nu greșea cu totul — că aceasta, printr-o zguduire instinctivă a conștiințelor, se și produsese.

Am dus aceeași credință în chiar Teatrul Național, pe care nimeni nu cuteza să-l refuze pentru ceea ce în gândul nostru era ca o nouă sfințire, și între aceia și acelea cari alegeau să dovedească aceleași sentimente era, lung aclamată, ca și modestul ei soț, însăși nepoata primului ministru, d-na Adina Olănescu, al cărei cerc pentru conferințe românești primise însă, prin dușmăniile trezite între participante, o lovitură din care nu se va mai ridica.

Dar, purtați ca de un val căruia nu i se poate rezista, „sămănătoristii“ s-au hotărât să ducă pretutindeni în țară ceea ce era pentru ei ca o „evanghelie“ românească. Astfel, cu d. Sadoveanu, cu blîndul Iosif, cu gingașul Gîrleanu, am luat țara în lung și lat, culegînd din loc în loc cele mai călduroase adeziuni pentru o mișcare așa de nouă prin vizibila ei lipsă de orice interes politic sau personal. Se făcea o conferință în legătură cu viața și trecutul localității, urmau apoi lecturi, senin-hotărîte la d. Sadoveanu, nervos-timide la Gîrleanu, se spuneau versuri, abia auzite, de Iosif, și la orel se luau măsurile pentru călătoria următoare.

La Iași, festivalul s-a prefăcut într-o mare manifestație de stradă, poate cu concursul liberalilor, al junimiștilor, cari scontau căderea guvernului, dar cu participarea în marele oraș, așa de înstrăinat, a întregii conștiințe românești. În fruntea manifestanților era venerabilul povestitor și om politic Nicu Gane. O casă de cetire, ale cărei cărți s-au împrăștiat apoi, am organizat-o din ce am putut, culege acasă pentru fundul mahalalelor, așa de părăsite și părăgenite, ca o amintire a soliei noastre.

În dorința de a nu lăsa fără nume această zguduire a spiritelor, propusesem acolo, la Iași, într-un avînt de tinerețe întîrziată, închegarea unei „frății a bunilor români“, schițînd și un program, care mergea drept la cei de dedesupt, la sprijinatorii fără drept și fără glas ai societății românești, așa de ambițioase, la oamenii satelor. De aici a răsărit și ideea unei noi reviste, care să servească, pe

lingă ideea națională, și pe aceea a unei fundamentale reforme în domeniul social.

Astfel a ieșit, în luna lui april 1906, purtînd un frontispiciu expresiv al desemnatorului Stoica, descoperit după schițele din *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice*, cu tot ce avea el ca talent proaspăt și curăție de suflet, *Neamul românesc*, care se scotea de două ori pe săptămînă, ca organ de raliere a tuturor celor cari, în partide sau în afară de ele, doresc viața sprijinită pe realitățile naționale, a căror cunoștință ni se impusese. Între cei dintîi colaboratori a alergat, firește, cu ascuțimea satirei sale și cu puterea de a clădi construcții de o logică perfectă, așa de perfectă încît îl făcea să treacă uneori peste ce e posibil, mai ales peste ce e imediat realizabil, d. A. C. Cuza, născut creator de doctrină, mai mult decît agitator pentru răspîndirea și adaptarea ei. În fond însă, oricare ne-ar fi fost punctul de plecare, deosebit, și temperamentul, de altă faptură, nimic nu despărțea vederile pe care unul le exprima, din obișnuință, negativ, iar altuia i se impuneau, pozitiv, ca lucruri de adus la îndeplinire și împliniri care trebuie să rămîie.

Dar, și din cauza lui Treisprezece Mart și a apariției unui organ de luptă politică și socială, dușmăanii cumplite se ridicau, și ele trebuiau foarte răpede să rupă legăturile mele cu *Sămănătorul*. De acolo nu-mi venise, dealtfel, afară de Gîrleanu, mai mult secretar tehnic decît luptător, și gata să treacă la o foaie de împotrivire, nici un colaborator la foaia cea nouă, a luptei pline de risc, așa încît ruptura era chiar de atunci; de la începerea campaniei care nici n-avea nevoie de oameni fără temperament și căroră în viața obișnuită le trebuie atîta sprijin.

Poate fi de folos să se arate de ce natură erau aceste uneltiri, care au dus apoi noua literatură în alte direcții, chiar dacă acestea nu însemnau decît o fărîmîtare a puteri-

lor și o lentă dispariție a scopului, ceea ce n-a împiedecat succesul cauzei pe care o apăram, dar a răpit literaturii înseși un rol atît de frumos și a isprăvit prin a da partidelor, impenitente, ornamentul talentelor de întrebuintat.

Contra revistei care cuteza să recomande iubirea pentru acele realități, fără cunoștința emoționantă a căroră nu se poate nici artă, nici literatură, se rădicaseră, prezentînd-o ca dușmană a oricărui contact cu Apusul, a oricărei însuflețiri de ideile timpului — și doar cu amîndouă acestea venisem eu la *Sămănătorul*, dar nu ca zei de adorat așa cum sînt, ci ca elemente de amestecat, de frămîntat în sinteza noastră proprie, singura cu adevărată valoare, și pentru noi și pentru străini chiar! — unele publicații războinice, în a căror opoziție nu o dată se amesteca interesul politic, lacom de a-și robi noua dezvoltare literară și culturală.

Unii dintre adversari îmi erau cu totul străini, alții plecaseră din chiar cercul de la noi, de la colaboratorii noștri, ori dintre aceia cu cari, ani întregi de zile avusesem raporturile personale cele mai bune.

Fără nici o explicație, supărat că pierde din mîni o revistă în care talentul său fusese condus de capriciile unui temperament de luptă pentru luptă, Chendi plecase demult, făcînd să apară o *Viață literară și artistică*¹⁵, în care peste cîteva numere „polemica“ a mers pînă la procesul de „grecism“ făcut mamei mele. Ce nu se mai putea spune contra mea, omul care, ca o plantă hrăpitoare din tropice — cum o spunea Chendi însuși, așa de pitoresc —, sugrumase toată vegetația liberă pe care mi-o lăsase el, inspiratorul de pînă atunci.

Cunoscusem numai la București pe d. Ovidiu Densusianu¹⁶, fiul unic al fostului meu profesor de română și de latină. Format și el la Universitatea din Iași, pe care

o terminase tot așa de răpede ca și mine, dovedind excepționale însușiri și o enormă putere de lucru, apoi și el elev al Școlii de Înalte Studii din Paris, unde lăsase o perfectă ediție a unui poem medieval, *La prise de Cordres*, și publicase și în revista lui Gaston Paris și a năcăjiciosului, peste măsură de acru Paul Meyer, d. Densusianu luase, la întoarcere, catedra de limbi romanice, care fusese odinioară a lui Frollo. În relațiile sale sociale arăta o nervoasă neadaptabilitate și, astfel, nemulțămirea cu un mediu care, în general, îi era fără îndoială inferior, l-a făcut să caute legături, nu numai cu filologi, ca d. Candrea, de un așa de nou și cutezător spirit, ci și cu alți colegi. Arătându-mi prietenie, profesorul cu cultură occidentală a dat *Sămănătorului*, care lupta tocmai pentru încetățenirea unor moravuri deosebite de ale colțului izolării noastre, articole în care o nobilă convingere se exprima cu mai multă violență decât vervă și farmec.

N-a fost între distinsul nostru colaborator și noi, și cu mine îndeosebi, nici o discuție asupra unui punct controversat, dar ne-am găsit deodată înaintea unei elegante reviste cu coperta albă, care avea un program deosebit și, pe lângă dînsul, o neașteptată atitudine dușmănoasă. Reprezentînd legătura cea mai strînsă cu literatura franceză cea mai recentă și predicînd un vag modernism fără rădăcini pe pămînt, *Viata nouă*, unde d. Densusianu publica versuri slabe iscălite „Erwin” și notițe de polemică, a ajuns foarte răpede a-mi tăgădui orice valoare, și aceasta în cea mai jignitoare formă: prin critica d-sale pătimașă treceau, fără ca din parte-mi să fi fost vreodată un răspuns, ba chiar rîspîngînd cutare epigramă a d-lui Mehedinți, care făcea aluzie la anume fatalități fizice, și volumele mele de călătorii și dramele pe care, cum se va vedea, începusem să le scriu: afla, de exemplu, că totul ridicul versul bătrînului boier al lui Mihai Viteazul care spunea că istoria țerii e scrisă pe trupul lui „ca slove-adînci de răni”, și culegea păreri ale mele, colegul său, pentru a le

inserie în ceea ce binevoia să numească „tablele Beoției“. Gilceava pamfletară împotriva intențiilor noastre, și a valorii ce puteam avea, începuse astfel.

D. Simion Mehedinți luase lui Ioan Bogdan, crud lovit, cum am arătat mai sus, conducerea *Convorbirilor literare*¹⁷, căutînd să-i dea o altă direcție, îndreptată tocmai contra celei ce se urmase de cîțiva ani acolo. Autorul frumosului volum *Oameni de la munte*, plin de atîta simț pentru mocanii lui, se formase geograf, fără a-și fi părăsit întorsătura de spirit filozofică și fără a fi renunțat la pînirile izbucnitoare ale unei naturi pline de neașteptate capricii. Nu știu ce anume-l supărase peste măsură în acțiunea, venită de la sine, a modestei noastre reviste săptămînale. Dar am întîmpinat, tot așa de pe neprevestite, la vechea publicație junimistă, pe care o conducea d-sa cu o vîslă așa de nervoasă și de nesigură, aceeași dușmănie ca la proaspăta foiță de revoluție modernistă a d-lui Densusianu : naționalismul predicat de noi era așezat în categoria pe care colegul o numea, într-o latină de nivelul cugetării exprimate: „nationalismus latrans“.

Nu era de ajuns această îndoită manifestare din rîndurile unui tineret care și-a pierdut rolul firesc, între un dogmatism isprăvit și între confuzia noilor generații, prin această lipsă de solidaritate, datorită unui personalism exagerat și incapacității de a-și măsura fiecare ce este în stare să facă. Pompiliu Eliad se întersese și el din Paris, și i-a ajuns contactul cu pămîntul patriei pentru ca toată modestia pe care i-o impusese mediul parizian, tot alesul spirit de critică al colegilor săi francezi și solida disciplină a Școlii Normale Superioare, cu atît de glorioase tradiții, să dispară fără urmă. Un francez, adus de Odobescu ca subdirector al Școlii Normale bucureștene, mă înștiințase, dealtfel, că și în corespondența pariziană a lui Eliad apăreau simptome în acest sens. La București, el își redacta teza de doctorat, în care se tăgăduia orice originalitate so-

cietății noastre din secolul al XVIII-lea, care ar fi ajuns la oarecare simț de demnitate omenească și la oarecare capacitate de progres numai prin influența culturii franceze. Izvoarele erau întrebuintate incomplect și derivate de la sensul lor adevărat pentru a se ajunge, prin acceptarea oricărei satire de călător pretențios și superficial, la această concluzie. N-am pregetat să-i dau prietenescul sfat de a reveni asupra ei. Mi-a răspuns că aceste lucruri le cunoaște mai bine decît mine, și aș fi fost bucuros ca adevărul să fi corespuns acestei sentințe, care nu mă putea jigni. În *Convorbiri*, dealtfel, severul și spiritualul critic, așa de bun amic al meu, Ștefan Orășanu supusese unei ascuțite analize un studiu al lui Eliad despre La Fontaine, și manierismul autorului îndreptăța asemenea observații.

Eliad, care suplinea catedra de literatură franceză de la Universitate, voia fără întârziere titlul de profesor, și lucrările îi lipseau prea mult, iar conștiința mea nu mă lăsa să hotărâsc după motive de simplă prietenie : o, cîte buclucuri nu a făcut această conștiință de drept și de dreptate ! Eliad a atribuit scrupulul meu unei influențe a lui Maiorescu, cu care nu aveam nimic comun, și anume prin mijlocul lui Bogdan... Temperamentul lui, bolnăvicios de sensibil, îi făcea să vadă dușmani unde nu erau : la Ōnciul, care „nu mai isprăvea de întemeiat Principatele“, și la alții, tot așa de nevinovați. Tulburările din mart 1906 îi dădură astfel prilejul să publice în *L'Indépendance*, unde continua bizare articole, într-un, stil ca pentru saloanele lui Ludovic al XIV-lea, un violent atac contra mea, prezentat ca un instigator contra Franței, care trebuia pedepsit imediat. Dealtminteri, mai demult, cum el arătase undeva desprețul pentru Eminescu, a cărui prozodie îi părea plină de greșeli, protestasem, într-un ton care era mai mult de glumă, iar răspunsul fusese imediată apariție a unei reviste care copia formatul și litera *Sămănătorului*, purtînd promițătorul titlu de *Sămănătorul de ne-*

ghină : își închipuie ceva ce putea să se cuprindă înăuntrul. Într-o serie de volumașe franceze, bine scrise, distinse și de Academia Franceză, despre ceea ce el numea *Spiritul public* la noi, n-a pierdut, apoi, nici o ocazie să declare că tot ce am putut face pe acest teren nu merită nici o atenție ¹⁸.

Aceștia erau colegii, tinerii colegi, și se va recunoaște că portretul meu, foarte puțin măgulit, nu-mi sămăna peste măsură.

Se adăugeau ceilalți.

Fratele fostului meu coleg botoșănean Simon Sanielevici, Henric, n-avuse absolut nimic a face cu mine, și nu l-am văzut decît de vreo cîteva ori în viața mea, căutînd pe urmă să-i fiu de folos cînd împrejurările îl aduceau a se gîndi și la mine. Spirit distins și puternic, preocupat de multe probleme, pînă la acelea din domeniul, unde desigur nu mă mai putea găsi în cale-i, al antropologiei, acestălalt adversar aducea, cu aparențele unei cugetări logice și obiective, porniri violente care sămăneau cu acelea ale d-lui Mehedinți. Opiniile sale preconcepute pot oferi interes, ele nu dau însă prilej la discuție, care, aceasta, se face numai cu oameni mai puțin convinși și care nu condamnă atît de ușor. Împărtășind idei umanitare peste naționalitate, ceea ce era perfect explicabil, d. Sanielevici trebuia să fie neapărat contra naționalismului meu, firește inferior și barbar. Astfel apărui la Galați revista, mai aprigă ca vervă decît a celorlalți dărmători, *Curentul nou* ¹⁹.

Pînă aici politicianismul n-avea un loc decît în opoziția olimpică a d-lui Mehedinți. Dar, unde lucrau jurnaliștii, liberalii, înfrățiți cu socialiștii unei noi aripi stînge, după a lui Ion Nădejde, nu puteau să rămîie indiferenți. Unii dintre dinșii, fără origini revoluționare, crezuseră că ideile de prefăcere a țării se pot exprima în

chiar *Neamul românesc* al meu, și am avut astfel colaborarea fostului meu profesor Nicolae Răutu și a întreprinzătorului inginer petrolist Alimăneșteanu²⁰, care deschidea, prin studiile și inițiativa sa, mai târziu compromisă, un nou și mare izvor de venit țerii. Alimăneșteanu era din cercul tinărului viitor șef Ionel Brătianu, care și el a apărut pe pragul casei mele, dar numai pentru a se retrage chiar de pe scîndura lui în urma unei inofensive glume. Căci și aici era unul din acele personalisme cu sacră misiune care nu se puteau înțelege decît cu inferiori (mai târziu, la Iași, în refugiu, Brătianu se plîngea că, în ideea că el vrea să mă trateze așa, eu îl tratez ca inferior) — și cîte lucruri bune s-ar fi putut face împreună fără aceste slăbiciuni de orgoliu ! Dar asupra lui Brătianu părea că dobîndise o mare influență, după ce trecuse printr-un poporanism bărbos și hirsut la *Evenimentul literar*, omul cu paltonul galben și cu dispoziția spre eterne discuții de la concursul meu ieșean. Asociindu-și, de formă, pe pașnicul visător social Bujor și pe d-rul I. Cantacuzino²¹, mare personalitate științifică, dar fără înțelegerea complicatelor noastre realități și dispus boierește a-și dărui numele cui îl stia cere, d. C. Stere apăru deodată cu o revistă de proporții mari, cu mulți colaboratori, oferind, — din bani care nu puteau fi, chiar și supt forma unor abonamente de complezență, decît ai partidului, unde noul adversar ajunsese a fi șeful Moldovei prin tifnoasa sa umflare și apucăturile de geniu siberian și nocturn —, oferind, zic, oricărui talent plata pe care nu bietul *Sămănător* putea s-o dea. Așa apăru *Viața românească*²², organ de luptă politică și socială în haina de împrumut a unei literaturi oarecum subvenționate. Între dușmanii pe cari, în stilul de pamflet luat de la jurnale, îi distrugeau o dată pe lună „Nicanor și Compania“, adecă directorul și asociatul său d. Ibrăileanu, gînditor dogmatic și hursuz, în domeniul unei literaturi pe care el însuși n-o putea produce, eram primul designat, și morga în-

egalabilă a boierului Radu Rosetti²³, inteligent diletant în ale istoriei și, la întâmplare, și romancier, a fost lesne descoperită și ea pentru a învedera că și în domeniul ocupațiilor mele obișnuite nu pot da nimic de samă.

La ghișeul *Vieții românești* au trecut mulți, d. Sadoveanu unul din cei dintii. Dar, chiar de lângă mine, de la secretariatul *Necamului românesc*, Gîrleanu s-a îndreptat, din tristele nevoi ale unei vieți vitrege, spre alt organ de concurență și negare.

D. Mihail Dragomirescu, acum profesor de estetică aplicată la literatură, în care credea că are de spus ceva nou, de o siguranță dogmatică absolută, care s-a dovedit a fi doctrina științei capodoperelor studiate în ele însele fără serviciile desprețuite ale istoriei, a adus în multe coalitii, făcute, desfăcute și refăcute contra exercițiului dreptului meu elementar de a trăi, un element de hazlie brutalitate, mergînd pînă la tăgăduiri așa de violente de ai fi crezut că va interveni revolverul, pentru ca apoi această ciudată psihologie să se coboare la oferte de pace, de colaborare, de împărțire a rolurilor — corespondența mea are interesante documente caligrafiate... —, cu declarații de stimă mai mare și de iubire, iar imediat altă furtună să se dezlănțuiască din codrii dunăreni ai Plătăreștilor originii sale. Felul de a fi al acestui ofensiv și turbulent cugetător jignea prin el însuși tot ce-mi dăduseră originile, creșterea, lecturile și lumea în care trăisem, dar nici un moment nu m-am gîndit că e de acceptat discuția în public cu profesorul de estetică aplicată la literatură în mijlocul unor zgomotoase parlamente de studenți adunați pe baza decalogului imprimat al maestrului. Dar, astfel, critica maioreșciană reîntra, prin *Convorbirile critice*²⁴, opuse celor, evident mai literare, ale d-lui Mehedintzi, în drepturi care-i fuseseră prea mult timp interzise.

Negîndu-se orice rost *Sămănătorului*, deși mie mi s-a promis un amănunțit studiu literar, care m-ar fi interesat foarte mult, dar n-a apărut niciodată, se revenea și în

forma cea mai pedant și ridicul scolastică, la drămuluirea farmaceutică a calităților și defectelor fiecărei bucăți literare, creîndu-se bizare animale la care li se scurtase, după normele proporției absolute, ba coada, ba picioarele, ba botul. Era amuzant, și numai un prost putea să se supere de atacuri atît de puerile, peste care nu odată am trecut, nerefuzînd odată, ca decan al Facultății, mîna din nou oferită, cu o comică francheță, a teribilului meu nimicitor în toate și fără nici o speranță de apel, pentru ca, precum am spus-o, la primul prilej, să reînceapă, și în ce ton !...

Dar pasiunile dezlănțuite, într-o epocă în care-mi era greu să cîștig pentru direcția așa de netedă și de firească o intelectualitate de formidabile ambiții și pretenții, erau să dezagrege, pînă și la ultimele elemente, căsuța simpatică a *Sămănătorului* din 1906.

Vijelia lui Aurel Popovici, — altceva decît austriacismul bucovinean de o șchioapă, chel, microcefal, cu bărbuță decisivă și cilindru în cap, poate pînă și pe perina odihnei, al lui Aurel Onciul, cu revistele lui, românești și germane, de la Graz, unde el era nu știu ce funcționar financiar și economic ! — revoluționa spiritele. Ideea națională, da — și cu ce rotiri de ochi, cu ce încruntări din sprîncene, cu ce furie de glas și cu ce trăsnete a pumnilor în masă ! —, dar nu *singură*, ci cu Viena. Cu o nouă Vienă, nu a moliului, supraviețuitului Franz-Joseph, ci a Moștenitorului, om de orizonturi și de revoluție, care va sparge la suirea pe tron gașca austro-maghiară și, cu slavii, cu românii, va face Austria cea Nouă, Austria cea Mare — *Gross-Österreich* — în forma federativă a unor state naționale unite. Arhiducele Franz-Ferdinand o promisese solemn, lui Popovici, lui Bunea, cui voia numai să-l întrebe ; vizita lui la Sinaia, cu soția morganatică,

bucuroasă că e primită ca o prințesă, o garanta. Cîteva ani, cîteva luni, și minunea liberării românilor se va produce ; ce-ar fi dacă ne-am alipi, la rîndul nostru, cu sau fără rege, la monarhia astfel prefăcută ? *

Filipescu zicea, în surdină : da ! Ziceau și generali ai armatei române. Ziceau și șefi ardeleni ca d. Vaida, care o dată nu s-a coborît în casa mea așa de compromițătoare, fără a mai vorbi de exemplara prudență a d-lui Maniu, pe care-l zărisem numai o dată, la Blaj, strîngîndu-mi mîna cu acea afecție de care e darnică o inimă atît de bună și care, cum mi-a și spus-o mai tîrziu, „nu răspunde niciodată la nici o ofensă“. Zicea tot da, și cu gestul unei naturi bogate în energie, respectatul șef al românilor din Banat, coprovincialul lui Popovici, Brêdiceanu. Și pînă și bunul Scurtu, complet cucărit, era la picioarele noului profet, ale cărui realizări se păreau așa de aproape : doar un guturai mai tare al lui Franz-Joseph...

Se serbau acuma patruzeci de ani de domnie ai regelui Carol, și în noul parc, opera inițiativei patriotice și gospodărești a doctorului Istrati, desigur un generos creator, pe care nu-l reținea specialitatea de medic și chimist, cîștigată așa de tîrziu de acest încrezător diletant, veneau zilnic reprezentanții românimii nelibere, primiți cu fanatică iubire la gară și întovărășiți de o ne bună bucurie cînd cetele lor în mîndre costume de acasă defilau pe Calea Victoriei, în ciuda celor de la Budapesta și poate și a multora din Viena, care n-aveau ce face cînd un suveran aliat își organiza serbarea cuvenită și, astfel simulau că nu văd și nu înțeleg nimic. Bucureștii din acea vară 1906 deveniseră în adevăr capitala poporului românesc. Nu era suflet simțitor care să nu se simtă altfel după asemenea priveliști. Se pregătise numai ceva pentru trecut, acela personificat de un rege obosit, bolnav și trist,

* Despre A. C. Popovici și concepția eronată a federalizării, vezi vol. I, p. 252, nota 58. (N. ed.)

și corurile bănățene, ardelene, bucovinene chemau, peste toate legăturile, simpatiile și fidelitățile lui, viitorul.

În Arenele Romane eram și eu, ascultînd — ascultînd nu cu urechile, ci cu inima larg deschisă. Visurile mele se coborîseră în realitate; ținta mea părea ajunsă; hoțarul nu aștepta decît cel dintîi vînt de război ca să cadă. Și, deodată, pe scena care-mi părea o *via triumphalis* a neamului, apare un nemțisor bucureștean, maestrul Paschill²⁵, venit cu ai săi de la Turnverein și Liedertafel să cînte un imn regelui în limba germană.

Nu m-am putut reține și am strigat, cînd alții au venit la rînd: „Cîntați turcește, căci nemțește s-a cîntat“. N-am fost aprobat, căci la noi nu se pot dezlănțui porniri spontane dar, cu Davilla în frunte, directorul Teatrului, organizatorul serbărilor, om de mari mijloace, destinat unei grozave soarte, o bandă mă aștepta ca să mă lăcească.

Incidentul a făcut zgomot. Printr-o telegramă furioasă și fără rost, Brediceanu mă dezaproba, insultîndu-mă. Simțeam că Scurtu e lîngă dînsul. Și solidaritatea *Sămănătorului* era acum așa de zguduită, încît am crezut că e bine ca, invocînd un pretext oarecare, să las finerilor conducerea care le place mai mult — și eram convins că va fi, cîndva, a lui Aurel Popovici. Cu toată blîndeța de formă, Iosif, către care mă adresasem, mi-a răspuns așa cum se primește demisia unui funcționar zelos. În scris demisionasem²⁶, în scris am fost licențiat din serviciu. Va veni în curînd vremea ca, supt iscălitura — și a lui și, firește, a d-lui Sadoveanu și a lui Scurtu, înfățișat multă vreme de amicii săi ca un om de casă al meu, să apuc declarația că am făcut bine de m-am dus, ca unul care, desigur, prin personalismul ceaiurilor și corecturilor mele „păgubeam interesele literare îndeobște“ (te recunosc, o, Moldova mea !...), care sufăr, apoi, de o „fire bănuitoare și nestatornică“, de nu se pot iubi oamenii în umbra mea de nuc otrăvitor, și care am „un

temperament despotice", capabil de... a impune colaboratorilor mei o perfectă decență în public și, dacă se poate, de a influența și viața lor particulară prin nunți ca aceea din podgoriile Nicoreștilor, care a dat cele mai bune zile, scump plătite pe urmă, visătorului poet a cărui iscălitură izbutiseră cu acest prilej să o fure prietenii. Și va veni vremea când d. Sadoveanu și alții vor scoate reviste pentru a învedera ce rău am făcut literaturii în general și lor în special prin trecerea mea pe la *Sămănătorul*: o dată, am fost denunțat, chiar ca — vină de neiertat! — insultătorul lui Creangă. Mă voi răzbuna, aducându-l pe d. Sadoveanu, la 1931, la președinția Senatului României unite.

Din parte-mi, pentru a nu face rău revistei căreia-i dădusem așa de mult, și pentru a nu scădea prestigiul, la care lucrasem și eu atîta, al tinerei literaturi, mi-am interzis orice explicații în public și, de cîte ori, pe urmă, am întîlnit pe aceia cari așa de elegant se scuturau de neplăcuta datorie a recunoștinții, le-am zîmbit, întinzîndu-le mîna. Am compătimit din adîncul inimii pe Iosif, trîsnit de o catastrofă de familie, datorită tocmai acelei „armonii desăvîrșite” de care vorbea comunicatul celor trei, și care, golit de suflet, rătăcea de la o ușă de cafenea la alta; am urmat sicriul lui la mormîntul unde, numai, putea să-și afle odihna trupul cel mult chinuit; am spus vorbe de prietenie lui Chendi, apărut, la Pantelimon, umbră a energiei așa de viteze, iar cînd, după lungi suferinți, Scurtu și-a terminat și el obștescul rost pe pămînt, „tiranul” stătea cu ochii în lacrimi înaintea celui prea tînăr plecat din locul unde și el ajutase, modest, ca să fie mai multă ordine în gînduri.

XX

DE LA „SĂMĂNĂTORUL“ LA RĂZBOIUL BALCANIC

Eram prea deprins însă cu îngrijirea săptămînală a unei foi pentru ca să mă retrag în ocupațiile mele, de altfel niciodată întrerupte, de cercetător istoric, și aveam și o datorie de plătit acelor cari mă acuzaseră de la înălțimea cetirii a o sută de romane franceze contemporane că sînt dușmanul oricărei influențe străine.

Astfel, supt un titlu luat de la vechile noastre tipări-turi pentru popor, *Floarea darurilor*, am început să dau o nouă publicație, menită și tineretului din școli, care, cu ilustrațiile pe care le avea mai în urmă și *Sămănătorul* — și care au căzut în sama mea, avocatul Casei Socec mărturisind că mă împlinește pe mine, și nu pe Iosif, fiindcă eu pot plăti, iar el nu — căuta să deie, împreună cu amintiri istorice, bune de cetit pentru oricine, cît mai multe traduceri, în versuri și în proză, din literaturi mai puțin cunoscute sau chiar cu totul străine la noi. Riscînd un ban pe care-l cîștigam greu și cu care abia de puteam acoperi nevoile de familie, dezbătîndu-mă cu Filip, căruia am isprăvit prin a nu-i mai putea plăti, și astfel revista a încetat, am arătat sclavilor pârizianismului contemporan, dincolo de care nu puteau vedea nimic, ce admirabile izvoare de inspirație sînt și aiurea, în literaturile latine

celelalte, în literaturile germanice, în așa de bogatele literaturi anglo-saxone : am tradus pentru *Floarea darurilor* și din gluma teatrală a lui Goldoni (*Hangița*) și din mistica filozofie panteistă a unui Emerson, inegalabilul formator de caractere din *Oamenii reprezentativi* și din *Conducerea vieții*. S-a făcut tot ce a fost cu putință pentru ca această încercare, săvârșită aproape numai de unul singur, să rămîie neștiută dar, cînd răsfoiesc paginile acesteia, în care am pus și noile mele călătorii de-a lungul țerii, pagini rămase pierdute acolo, cu toată intenția unei adunări în volum la noul meu editor, bănățeanul Pavel Suru, mă simt bucuros că am făcut o astfel de încercare, fie și nereușită.

Cînd am avut apoi tipografia mea, putînd publica *Neamul românesc* la intervale mai dese — și ce forfotă era acolo unde cu cîteva luni în urmă „Haiducu” lătra a pustiu din mijlocul bălăriilor și vacile rupeau frunzele din pomii culeși prădalnic de vecin ! —, am dat literaturii un nou organ, la care s-au găsit colaboratori printre cei mai tineri decît scriitorii pe care-i căftănisem la *Sămănătorul*. Studii întinse se puteau publica în fasciculele lunare de un format mai mare, și arhimandritul Scriban începea în paginile *Neamului românesc literar* campaniile sale bisericești, poate prea stăruitoare și personale, dar pornite din cele mai curate intenții ale aceleia în care vom vedea în viitor Mitropolit al erie dorițelor reforme ; într-un bătrîn boier sărăcit din neamul Moruzeștilor, Dimitrie C. Moruzi²⁷, pe care guvernele noastre de politicianism îl făcuseră subprefect în Dobrogea, licențiîndu-l apoi pentru o surditate aproape completă, așa încît era redus a vegeta într-o magherniță din mahalalele Iașului, găsisem nu numai un povestitor de prima ordine prin vioiciunea amintirilor sale, dar și un spirit destul de puternic pentru a le prelucra în frumoase romane, care e păcat că zac astăzi complet uitate ;

iar traducătorii de la *Floarea darurilor* urmau să facă știute opere poetice interesante din literaturile neobișnuite : un Pricopie, și autor de schițe, sau un Virgil Tempeanu, de la Folticeni.

Și nu erau singurii : corespondența revistei era interesantă și bogată. Deși-mi dădeam samă că se va face în jurul ei acea conspirație a tăcerii de care aproape treizeci de ani am fost încunjurat și în activitatea mea literară și a cărei judecată o las altor vremi, continuam cu articolele de direcție, din care am putut aduna așa de puțin în cele două volumase din *O luptă literară*²⁸ sau în cartea de comemorări *Oameni cari au fost*. Și alte elemente, de descriere pitorească, de istorie, de critică a noilor apariții, se adăugeau în publicația aceasta, căreia, după un an, i-am dat aspectul și periodicitatea vechiului organ de luptă de la București. Glumele provinciale pe care le trimetea regulat *Viața românească* a statornicului meu insultător, care uitase umilința cu care-mi cerea odată, el, revoluționarul, concursul pentru carieră, nu mă înrăuneau în stăruința mea. Cum duhliii de acolo găseau hazlie proprietatea mea parțială asupra unui motor de vreo cinci cai putere, a trebuit să le observ superioritatea acestei modeste mașini asupra unei întreprinderi literare care, cu toată coaliția de uri și de pretenții, e numai de un simplu măgar putere. D. Ibrăileanu, tronind ca vice-Stere între domnii Botezi, binevoia doar, de la înălțimea unei mari învățături și a unei puteri de creațiune uimitoare, să-mi recunoască o „sensibilitate feminină“ cu care se putea juca lesne formidabila sa bărbăție.

Mă ajuta să birui atîta rea-voință și nedreptate și să trec peste tăcerea de moarte în care munca-mi înainta, și sănătoasa atmosferă a refugiului meu. Aici pătrundea numai foarte slab ecoul intrigilor bucureștene și al zăcutelor dușmăanii de cămăruțe dosite ieșene. Apăream numai o zi, două, pe săptămîină pentru datoria mea la catedră și la Academie și, foarte adeseori, după ce-mi făcusem

oara sau comunicația, trebuia să alerg pe jos la gară, să iau trenul de Ploiești și să aștept pe cel. îngrozitor de încet, al Vălenilor pentru a ajunge acasă, unde mă aștepta maldărul de corecturi la două reviste și la toată editura, pe la ceasurile nouă, iar, apoi, trezindu-mă la cinci, să reiau peregrinările mele, mai ales când în mai — și în zădar înflorea grădinița mea... —, era sesiunea generală a Academiei. Pentru a face mai ușoară sarcina unui biet trup sfîșiat ani de zile de dureri intercostale, m-am hotărît să mă opresc nopțile la Ploiești, în otelul murdar, între oaspeți zgomotoși și întâlniri de femei stricate — și acolo-mi făceam corecturile, culese în gară de la conductorul trenului de acasă și transmise dis-de-dimineață altuia. E de mirare ce poate face un om în mijlocul patimilor și al mizeriilor de toate felurile — căci simbăta, din cărți necetite și din abonamente neplătite, trebuia să iasă leafa lucrătorilor, pe cari niciodată nu i-am purtat cu vorba —, atunci când, cu o viață cinstită, el nu pierde din ochi idealul căruia i s-a consacrat.

Revista mea literară, căreia îi dădusem de la un timp titlul, semnificativ pentru credințele mele, de *Drum drept*, va continua pînă ce aceea a tinerilor din Craiova, dd. C. Șaban Făgețel și D. Tomescu, ultimul și un fin critic, revistă care, pentru a-și arăta legătura indisolubilă cu *Sămănătorul*, își zicea simplu *Ramuri*²⁰, se va confunda cu publicația pe care după război n-o mai puteam continua.

N-aș putea spune de unde am luat indemnul către prezentarea în scene de teatru a unui trecut care-mi era așa de familiar, în mijlocul căruia trăiam așa de deplin, și a unor idei active, care se desfăceau în chipul cel mai firesc din această însușire a spiritului grav și viteaz al acestor vremuri. În foaia mea literară a apărut un *Mihai Viteazul*, prezentat în zbuciumul puternicului suflet, so-

licitat în multe părți, și cu ispita femeiască întrupată în acea Velica, mlădiță de boieri și domni, pe care o găsisem, așa de atrăgătoare, în studiile mele.

Nu cutezam să mă gândesc la o reprezentare³⁰. N-aveam nici o legătură cu aceia cari hotărau asupra scenei noastre naționale. Întimplarea m-a pus doar târziu de tot în fața omului care-mi arătase atita dușmănie, mai mult a clasei sale, a mediului său, a educației sale, Davila, dar în care am găsit o largă inteligență, un puternic talent literar — ce ridiculă era calomnia³¹ că de la Odobescu ar fi luat, din rămășițele acestuia, care nu avea urechea pentru versuri, acea răsunătoare tragedie de modă franceză, *Vlaicu-Vodă*, cu tiradele raciniene și efectele de scenă și de rampă măiestru potrivite de un specialist! —, ca și o desăvârșită cinste a omului sărac, care nu s-a atins niciodată de banul public, și o judecată serioasă și severă în ce privește fenomenele vieții publice, la cel socotit ca un *amuseur* la Cotroceni! Reîntîlnisem, în adevăr, pe Petre Liciu, acum un glorios artist, al cărui rol în *Moise* din *Lipitorile satului* sau în medicul din comedia cu subiect japonez *Taifun* entuziasma un public ce nu era cules din profitorii afacerilor, ci din intelectuali și profesori, cari și puteau permite luxul unui fotoliu la teatru. O caldă prietenie, unită la el cu un admirabil devotament pentru ideea pe care o serveam, m-a legat de omul care va muri, din greșeala unui medic grăbit — rinichiul rămas după extirparea celui alt, neputînd funcționa —, cu numele meu pe buze, în mijlocul sfișietoarelor lui chinuri. Liciu m-a încredințat însă că, pe scîndurile scenei, drama n-ar merge și că, dealtfel, artiștii au o repulsie instinctivă față de vers, chiar de versul alb, și firește mai ales cînd, ca în scrisul meu, el are cu totul altă factură decît a dulcegăriei obișnuite, lîncedă și pompoasă, pe rînd.

Tot numai pentru lectură am scris deci curioasa dramă *Învierea lui Ștefan cel Mare*, inspirată de un vis, în care, față de năvala turcească de la 1476, pe care nu

mai avea cu ce s-o înfrunte, Ștefan, a cărui urmă s-a pierdut cîtva timp, s-ar fi retras, lăsînd să domnească fiul său Alexandru, care, apoi, la zvonul că s-a ridicat un răsplătitor fără nume ca să gonească pe turci, ar fi rostit osînda de moarte împotriva tulburătorului, iar acesta numai în clipa din urmă s-ar fi vădit ce a fost, ce este și ce poate să fie.

Duioasa icoană a lui Ștefan, nevrîstnicul fiu al lui Petru Șchiopul, tîrît, cu trupul lui așa de gingaș, în pribegia prin Apus a tatălui și rămas apoi orfan, pe mîna străinilor lacomi de o moștenire pe care o doreau apropiată, și mort în clipa cînd i se năzărea un viitor domnesc în țara deodată revelată neștiinței sale, mă putea atrage și prin tot ce se desfăcea din admirabilul portret, rătăcit în timpul războiului, de la castelul tirolez din Ambras, și astfel el s-a coborît oarecum de la sine într-o dramă, în care mediul străin de asfixie încunjură zbulciumul unui suflet care, la cele dintîi semne ale unei apropiate bărbății se îndreaptă instinctiv către steagul Moldovei, în care înfășurat va cădea.

Dar cine să se oprească atunci asupra unor asemenea încercări ale omului pe care toată tînăra literatură, recomandată și ajutată de dînsul, îl renega cu patimă, și pe care vechii prieteni, despărțiți de scrisul literar, deși Delavrancea își reprezenta pitoreștile înjghebări dramatice, îl uitaseră cu totul... Eu persistam însă în credința, care nu m-a părăsit niciodată, că am ceva de spus și că, și în cea mai sălbatecă tăcere, păstrez datoria față de mine însumi de a o spune, făcînd apelul suprem la urmași...

Eram în același timp legat de Liga Culturală și de cursurile de vară. Ambele legături au precedat o intrare violentă, nedorită și necăutată de mine, într-o viață de politică vie, de activitate parlamentară, în mijlocul pati-

milor urite și al unei sufocante vulgarități, care a început în urma cumpănitelor răzmerițe țărănești din 1907.

„Liga” trecuse de la entuziasmul real, dar ușor, capabil totuși de a găsi multe și prețioase relații în lumea străină, mai ales romanică, al lui V. A. Urechia — care ne adusese și pe uimitorul polihistor și enciclopedist de Gubernatis pentru o conferință la Ateneu, în care bătrînul savant italian, vorbind de cronicarul Ureche cu ochii ațintiți la profesorul bucureștean, se mira de cea sala nu izbucnește în aplauze —, la jovialitatea d-lui M. Vlădescu, profesor de științe naturale la Universitatea bucureșteană, al cărei rector va ajunge să fie, și nu o dată ea fusese atrasă în viltoreea demonstrațiilor de stradă de care avea nevoie partidul președintelui; pînă ce asupra ei se înstăpînise, în perioada în care el nu era decît o vagă umbră tremurătoare, Petre Grădișteanu. „Liga” vegeta acum în cea mai deplină uitare a unei societăți naționale căreia îi adusese pe vremuri așa de mari servicii. Nu știu dacă ea mai îndeplinea măcar misiunea, la care de mult se oprise, și în care se închisese cu totul, de a da oamenilor politici ardeleni, pentru neconținutele amenzi pronunțate de justiția ungurească și pentru greaua întreținere a ziarelor, subvenții, care pe supt mînă plecau tot de la guvernele românești. Nici prin gînd nu-mi trecea să intru în acest mausoleu al unui romantism de mult isprăvit fără îndemnul lui Scurtu, care era convins că se poate face încă mult acolo, dar fără ca el însuși să aibă nimic dintr-un program de renovare.

Am vorbit la o întrunire a membrilor ei — era pe acolo și generalul Budișeanu, cel rănit în războiul de la 1877 —, și am cerut ca opera de cultură să se întindă și asupra țărănimii înapoiate. Firește că Liga trebuia să-și recapete absoluta ei independență față de partidele politice. Peste cîteva luni, la congresul de la Galați, Grădișteanu se retrăgea și căpătăm sarcina de secretar general al Ligii, supt bătrînul bogătaş Sava Șomănescu, care ne

făcuse făgăduiala unui mare dar, rămas uitat, ca nou președinte.

O nouă datorie-mi apăsa pe umeri și am căutat s-o îndeplinesc cinstit, făcînd dintr-o societate compromisă un organ de căpetenie al trezirii conștiințelor. Publicații au început să apară, ca și Calendarele Ligii ; conferințe cu subiecte care priveau drepturile și aspirațiile noastre s-au organizat ; secții noi, din ce în ce mai mult în sate, au răsărit. Congresele, ținute tot în alte orașe, au fost ocazii de răscolire a spiritelor ațipite de o politică de interese, tirîndu-se de azi pe mînc. Un secretariat de birou, cu Cotenescu, viitorul preot, cu d. Zaharia Florian, s-a stabilit pentru lucrul în permanență. În odăile frumoase din etajul al doilea al unei mari case din strada Fintînii, colț cu Calea Victoriei, de unde după război proprietarul ne va da afară cu sentință judecătorească, în noua Românie pentru care lucrasem cu atîta zel, local unde nu găsisem decît un număr de scrisori particulare și cîteva ingrediente de toaletă, se făcea acum altceva decît ascultarea unor tînguiri de peste munți prefăcute îndată în monedă de-a regelui Carol. Încetase acel romantism care ajunsese pînă la ultimele margini ale degenerării. Cînd am plecat la țară, cea mai mare parte din biblioteca mea a fost depusă spre cercetare acolo. Și serbări organizate la Parcul Carol, cu ajutorul d-lui Gheorghiu, ginerele lui Slavici, și altor auxiliari, ne-au dat un fond de clădire care a trecut apoi, cu atîta avere românească, în Rusia războiului. Parlatul însă, măcar după război, tot era să-l fac.

În mijlocul acestor ocupații și gînduri au izbucnit răzcoalele din 1907, care trebuiau să însemne așa de mult, prin consecințele lor, în viața mea.

N-avusem pînă în acea lună a lui mart din anul singeros, tocmai un an de la mișcarea de stradă din 1906, care se pare că găsisse un răsunset în masele țărănești, apă-

sate și înșelate de la un capăt la altul al țerii, „știudenții“ înfățișându-se unei închipuii populare, obișnuită a crea mituri, ca un fel de răzbunători și apostoli ai dezrobirii, nici o legătură directă cu lumea satelor noastre a căror situație o știam totuși și din lunile petrecute la țară și din urmărirea atentă și îndurerată a împrejurărilor³². Revista mea nu-mi servise pentru a-mi crea aderenți în mijlocul lor și, dacă aș fi încercat-o, aceasta ar fi scăzut religia de prefacere morală și materială căreia-i serveam precum cel mai mic amestec de interes personal ar fi pîngărit-o. Nu era în jurul meu, dealtfel, nimeni care să mă fi putut îndemna în acest sens : eram ajutat la expedierea gazetei de o tinără și veselă rudă feminină a soției mele, de bietul Dragoslav³³, pseudonim slav pentru un nume rutean, blond, slab, sfrijit, care sfirîia a foame cînd era imbiat la o farfurie de supă, și de un foarte devotat student Rădulescu, negru ca mura, a cărui urmă am pierdut-o. *Neamul românesc*, căruia numai la Văleni i-am adaus o publicație pentru popor, scrisă pe înțelesul necărturarilor, era dealtfel o publicație menită să trezească la intelectuali iubire pentru strivita temelie a neamului, dar mai mult și decît preocupăția „democratică“, să cheme pe toți, mai ales pe înstrăinații de sus și o intelectualitate asupra căreia băteau multe vînturi la datoria națională.

Deodată, ca un trăsnet din cel mai curat senin, căci știam nesfîrșita putere de a răbda a acestui neam, seculara-i deprindere cu toate suferințele, veni vestea răscoalei din Moldova, din Botoșanii mei chiar, într-un sat cu numele semnificativ, Flămînzii, al cărui învățător, Maxim, a fost pe nedrept înfățișat și prigonit ca instigator [...] Guvernul lui Gh. Gr. Cantacuzino, despre care se spunea că nici nu cetea rapoartele prefectilor altfel decît prin intendentul său, era așa de slab încît trebuia

neapărat să fie crud. Pentru nu știu ce neînsemnate ciocniri cu evrei arendași și cârciumari, pe un domeniu asupra căruia se întindea atotputernicia economică a lui Mochi Fișer, ciudat prepus al capitalurilor galițiene, a cărui înfățișare, mentalitate și cultură nu întreceau pe a boccengiilor din copilăria mea, făcându-și socotelile de milioane în gând la oprirea în stații, fără a se coborî din vagon, se puse armata în fața unor oameni cari nu se temuseră niciodată de nimeni. S-a tras asupra nenorociților a căror durere găsisese o clipă glasul pentru a se exprima. Cu nemărginită indignare pentru acest act sălbatec am scris acel *Dumnezeu să-i ierte*, blăstăm contra unei întregi clase parazitare, care va deveni apoi, răspîndit larg de mini nevăzute, împreună cu *Noi vrem pământ* a lui Coșbuc, unul din strigătele unei teribile revolte, care a cuprins țara de la un capăt la altul.

La Giurgiu, pentru că, urmînd exemplul marelui său părinte, d. V. M. Kogălniceanu³⁴ scrisese, cu multă vreme înainte, o carte de caracter științific, prin care se arăta necesitatea și urgența unor reforme țărănești — și *Sămănătorul* semnalase, după datorie, această epocală publicație —, s-a emis un mandat de arestare contra d-sale, și am căpătat informația sigură că aceeași soartă mă amenință și pe mine dacă la țeranii închiși s-ar găsi un singur rînd de mîna mea. Acest rînd nu se putea găsi, iar cum guvernul căzuse³⁵ din cauza totalei sale incapacități și veniseră la putere liberalii, între cari Haret era indicat și el ca „instigator“, pentru fraza în care spunea că împotriva unor anumite nedreptăți „și pietrele s-ar ridica“, cred că și el, Haret, a fost la mine, dar din nici o parte nu s-a încercat o presiune asupra mea, fiind rugat numai să țin samă în redactarea *Neamului românesc* de catastrofa care intervenise.

Dar cei atinși în interesele lor, decît care n-aveau alt Dumnezeu, și cărora le lipsea deopotrivă și simțul

pentru dreptate și devotamentul față de țară, aveau nevoie de un „ispășitor“. Într-o publicație franceză, după indicații din București, chipul meu era dat ca al răspunzătorului moral pentru tulburări. Scrisorile de amenințare cu moartea se îngrămădeau și un grup de studenți aflând ce se pregătește, a stat vreo câteva zile și noaptea în casa asupra căreia trebuia să se prăvale urgia. Dormeam cu revolverul la căpătii. Și nu era de mirare, în zăpăceala care cuprinsese atâtea minți slabe de incultii pe cari citiva ani de belșug prin stoarcerea pământului și a oamenilor îi făcuseră, din țerani sau din străini, bogătași ai țerii și factori politici de mina întâi. Pe când evreii din Moldova, încărcăți în căruțe și scoși dincolo de rohatca satului nu cereau ajutorul nimănui, pe când mari proprietari devastați din aceeași regiune, ca acela de la Hancea, căruia i se înțepaseră și plafoanele și i se rupșeseră în bucăți frumoasele cărți, așteptau ca o revenire la normal să se producă în mințile oamenilor, citiva din aprigii moșieri olteni se adresau Austro-Ungariei pentru a se ruga ca soldații lui Franz-Joseph să treacă granița. Fiul lui D. A. Sturdza, devenit din nou prim-ministru, căpitanul de vânători a cărui operă morală în armată o cunoșteam de mult, a venit să-mi spuie că, în acest caz, el ieșe, în fruntea celei dintii cete de țerani răsculați, la această graniță.

Am stat astfel, luându-mi și concediu de la Universitate, o lună întreagă, fără atingere cu ce se petrecea în jurul meu, informat însă zi de zi de crimele pe care le săvârșeau, din sentiment de clasă, anume ofițeri superiori, de numele cărora va rămânea legată o represiune complet lipsită de tact și care a pus la cea mai grea încercare sufletul țeranului soldat. Se lucra așa și supt presiunea unor politicieni așezați ca prefecți de regimul „amicilor poporului“; numai foști socialiști, ca dr. Radovici³⁶, un om admirabil, de o mare nobleță de sentimente, pe care l-am pierdut prea curînd, ori tineri

entuziaști, ca dr. N. Lupu ³⁷, care nu făcuse nici o politică pînă atunci, au știut să umble cu acei oameni buni asupra cărora trecuse vîntul cumplit al fatalității.

În atmosfera încărcată de aburii singelui, cu prizonierii sociali putrezind prin temnițele județene, sau scuturați de valurile Dunării, s-au făcut alegerile, și legătura mea cu d. Cuza, tot mai mult întărită prin lucrul la același organ de luptă, m-a făcut, pe mine, cel care rîsesem odată, din plinul convingerilor mele, de zădărnicia parlamentară, să-mi pun candidatura ³⁸ alături de a războinicului meu prieten, fost deputat cu mulți ani înainte, dar supt, flamura „erei noi“, a junimiștilor, la Colegiul al II-lea de Iași. Am reușit eu singur, ca unul care n-aveam în localitate dușmăniile pe care în chip firesc și le căpătase spiritul ofensiv și mușcător al amicului meu, și numărul meu de voturi a întrecut, mi se pare, pe acela realizat de Gheorghe Panu, acum candidat al guvernului, ceea ce Panu nu mi-a iertat niciodată, și mi-a plătit-o cu amărăciunea pe care acest spirit închis și răzbunător știa așa de bine s-o răspîndească. S-au găsit destui cari să coboare și în sufletul d-lui Cuza, pentru moment, sentimente pe care desigur nu le merita perfectă mea loialitate față de dînsul.

M-am mirat eu singur de o asemenea izbîndă și, la vederea ușii din strada Buzești, împodobită frumos cu verdeață, după datina ardeleană, de femeia de lîngă Sibiu care-mi hrănea unul dintre băieți, am socotit că e vorba de o farsă căreia ai mei le-ar fi căzut victimă și am cerut înlăturarea acestui decor de serbătoare, care în el însuși îmi jena discreția. Era însă adevărat. Trebuia să rostesc de acum înaintea adversarilor, ale căror mijloace le bănuiam, înaintea ironiei blazaților și furiei fanaticilor, că și înaintea masei molatece, flasce a indi-

ferenților, funcționari-deputați, politicieni de carieră, crezul pe care pînă atunci îl strigasem în urechile lacome de adevăr ale multimilor sincere și oneste. Și n-aveam întru aceasta două însușiri indispensabile pentru succes : încrederea în mine și lipsa de autocritică a acelor cari, văzînd simplist, pe linia dreaptă a abstracțiilor, sînt capabili de orice pentru ceea ce n-au înțeles pe deplin. În lumea unde obraznicia s-a răsfățat și se răsfață mai larg, mîncînd din generație în generație toate „praznicele“, nu numai că nu m-am putut pune la nivel, dar n-am ajuns, pînă astăzi, nici măcar la hotărîrea de a *voi să fiu obraznic*. Iar o mîndrie moștenită și întărită prin toată cultura ce mi-am putut cîștiga, prin acea predică de catedră care cere cea mai desăvîrșită demnitate personală, a fost interpretată de toți milogii și înge-nunchiații, de toate flendurile morale ca o nesuferită vanitate, care trebuie înăbușită prin ridicul sau zdrobită prin urletele violenței.

Parlamentul nu era al îmbătrînitului vechi conservator Sturdza, căruia mi se părea uneori că-i plutește deasupra capului ghigilicul * întîrziat al caftangiilor de supt Regulamentul Organic, pe vremea rudei sale, Mihai-vodă, ci al lui Ionel Brătianu.

În mijlocul atîtor prieteni și devotați, gata să-i aclame șefia la cea dintîi dovadă incontestabilă a decadenței primului-ministru, acesta apărea altfel decît îl cunoscusem pînă atunci : inabordabil pentru o discuție liniștită, răspingător față de tot ce-i părea o concurență, temător de oricare altă popularitate, întrebuițînd ironia pe care o împrumutase de la Carp, pentru a lovi fără discernămint în dreapta și în stînga, mergînd pînă acolo încît mă bănuia că aș crede cu adevărat în posibilitatea de a avea locul său ; un lung răsfăț, care-l făcea să pară-

* Ghigilic — (mold.) = scufie de noapte. (N. ed.)

sească banca ministerială, a unor grele răspunderi stropite cu atîta sînge, pentru a se întinde în bănci între prieteni, lungind „nonșalant” picioarele în fața tribunei, cu un gest de supremă plictiseală, își arăta consecințele, și se poate închipui ce se petrecea față de aceste atitudini în sufletul, jignit dureros din primii ani de copilărie, al „băiatului cocoanei Zulnia”. Această atitudine studiată a lui Brătianu, ca și timiditatea în luarea hotărîrilor neapărate, îl făcea să piardă momentul tragic în care se măsura adevărata mărime a oamenilor. Și astfel se întîmplă că omul frumos și voinic, dispunînd de resurse de elocvență solemnă, deși cam goală uneori, pe care nu le avea moșneagul din fruntea băncii guvernului, să fie biruit, la capătul expunerii competente, făcute cu toate mijloacele extraordinarei prestațe, de vechiul boier moldovean care, răspunzînd unui pompos tînăr orator al conservatorilor, se înfățișa ca responsabil, el, înaintea lui Dumnezeu pentru „țeranii pe cari i-a omorît”.

Majoritatea m-ar fi vrut umilit de calomniile care plouaseră asupra mea și stingaci de nedeprinderea totală cu acest mediu. Dar ai mei, cei de pe vremuri, cari cîrmuiseră o țară, poate și mai mult decît una singură, mă susțineau. Nu m-am simțit nici un moment singur, și numai neplăcerea mea, iremediabilă, de a vorbi în public îmi dădea o senzație cu care eram dealtfel obișnuit.

Ordinul se dase, într-o adunare pe care o prezida cu mină de fier, dar și cu perfectul tact al omului de lume, o inteligență și o energie ca a lui Mihail Pherekyde³⁹, a cărui figură lungă, slabă, distinsă, cu ochii mari de hotărîre și de ironie, impunea oricui, de a nu reacționa la ce voi spune, la orice voi spune, decît prin surdele mîriieli care dezorientează pe alt fel de debutanți.

O dată numai mi s-a strigat, rupînd disciplina, că spun lucruri pe care le-am învățat pe de rost, și am știut ce să răspund, căci doar cunoșteam de mult viața fiecăruia și aveam ca armă sigură amănuntul biografic. Așa am vorbit cu, cîteva săptămîni de zile, la proiectele de reformă agrară, polițienească, judecătorească, pe care le aducea, cu Brătianu însuși, cu Stelian, așa de impunător prin figura-i nobilă, prin extraordinara-i distincție în vorbire, un regim doritor să arate că e în stare să ridice pe ruinele afumate și crușite * ale României păcătoase, fără milă de fiii ei cei mai buni, o țară nouă, și un rege care nu voia să treacă la cele eterne pecetluit pe frunte cu stigmatul unei represiuni barbare și în cea mai mare parte inutile o porunceă. Pentru a mă descuraja, s-au întrebuintat pe rînd toate mijloacele, și ele nu lipseau : dar omul care-și simte conștiința sprințenă și care dincolo de tot ce-l privește vede lumina sigură a unui ideal nu poate fi intimidat.

Din altă parte, nu numai de la prietenii ieșeni, supărați că eu, ne-ieseianul, am ieșit singur din lupta electorală, dar de la un început de opinie publică, pentru care violența are un farmec deosebit și care moare după scandal, mi se cerea atitudinea tonitruantă pe care o poți mai curînd recomanda de afară decît s-o păstrezi înăuntru, afară numai cînd ai arta perfectului cabotin fricos, care gesticulează înaintea tribunelor pregătite, a presei cîștigate, ca să strîngă apoi în culoare mina adeversarului pe care l-a zugrăvit în toate colorile infamiei. Nu eram deci ce se așteptase de la mine, și prezicerea lui Panu că nu mă voi mai întîlni cu votul ieșenilor din Colegiul oamenilor săraci și cu nevoi de slujbe, pe cari nu-i furi de două ori pentru o acțiune de curaj, se va îndeplini la cel dintîi prilej.

* Crușit (mold.) = tăbăcit. (N. ed.)

După luptele în jurul reformelor sociale își pierduse dealtfel interesul Parlamentul, în care am intrat apoi ca reprezentant al solizilor negustori români din Ploiești, încercînd și la Covurlui, unde am ajuns să adun și opt sute de voturi, o înviere a conștiinței țăranilor, cărora guvernele le spuneau că „fiecare-și are vremea lui“. Cînd s-a ivit chestia unei mari reforme în biserică, introducîndu-se, după ideile din Germania ale sfătuitoților lui Haret, acel Consistoriu Superior care n-a putut să aibă nici o influență, și am apărut concepțiile, singurele corespunzătoare tradițiilor ortodoxiei, ale învățatului arhimandrit Scriban, ședința a fost un adevărat scandal, în care mi-a părut rău — ca și în acordarea unui apanaj autonom fostului Mitropolit Primat, Ghenadie, căzut în lupta cu regele —, că a fost amestecat numele unui ministru, coleg de Universitate, pe care eram deprins să-l stimez, și pentru care aveam chiar afecțiune. Rău sfătuit, Haret, în credința că mă va împiedeca astfel de a luat cuvîntul, a zăbovit discuția pînă în vacanța de Paști, pînă în chiar Săptămîna Mare, și astfel am putut vorbi numai într-o ședință de noapte, în fața băncilor goale, cu d. Ștefăni Ioan, apărînd la uși ca să întrebe cu glas tare dacă n-am isprăvit; trecuse de miezul nopții cînd „s-a votat“ legea care nu era să dea nici un rod.

Astfel s-au tîrît — supt guvernul Sturdza, supt conservatorii reveniți, împăcați acuma pentru puțin timp, apoi supt noul regim liberal, în care nu mai era bătrînul șef *, trimes într-o casă de sănătate din Franța cu toată publicitatea pe care o pot da numai oameni lipsiți de orice simț de pietate, ci totul aparținea lui Brătianu, al cărui orgoliu devenise incomparabil —, vreo trei Parla-mente, care nu mai trebuiau să se ocupe, în ședințe adevă- sea complet goale, cu ~~nici~~ una din acele mari chestiuni, pe care le deschisese tumultul revoluționar al țăranilor

* E vorba de D. A. Sturdza. (N. ed.)

și bubuitul tunurilor care distrugeau satele din Vlașca. Nu pot zice că alegerea d-lui Cuza, care osebea tot mai mult acțiunea sa personală, a folosit campaniei noastre parlamentare.

Vorbeam acum în numele unui partid * Nu doar că aș fi înțeles să urmez sistemul, perfecționat în ultima formă de un Bădărău, cu înscrierile obligatorii și distribuția exactă a recompenselor după serviciile aduse „cauzei”. Așa ceva n-a existat niciodată în noua grupare. Dar, pe când d. Cuza credea că avem sarcina de a câștiga spirite tinere, care pe urmă să se ducă fiecare unde vrea, am simțit nevoia de a da multelor adeziuni, dintre care unele trebuiau să fie așa de trecătoare într-o societate unde nu era altă scară a meritelor, alt îndreptar al carierelor decât în legătură cu singurele interese materiale, un program care să unească, un titlu care să figureze pe steag. Pentru democrația noastră nouă, care însemna numai ținerea în samă a nevoilor adânci ale neamului, aflătoare în marile mulțimi muncitoare, se cerea crezul moral al convingerii că, înainte de toate, în mersul general al omenirii, trebuie ca fiecare nație, elementul organic constitutiv, să se cunoască, să se definească și să se servească pe sine. Într-o adunare din april 1907, programul, la care d. Cuza a adus restricții, cu un caracter negativ și exclusivist, relative la participarea în viața economică și publică a unei singure categorii de străini de rasă, oricare ar fi sentimentele lor individuale față de noi, de cultura noastră și de idealul nostru, a fost votat supt președinția bătrînului ofițer superior Manolescu Mladian ⁴⁰ pe care ni-l dăduse Cercul din Iași al partizanilor. La telegrama către rege n-am primit nici un răspuns, cum

* Se referă la Partidul Național Democrat. (N. ed.)

și era de așteptat, și nici la aceea către prințul moștenitor, care n-avea voie să se manifeste.

Dar avusem prilejul de a prețui nu numai înțelegerea lui Carol I, dar și simpatia prințului Ferdinand și a familiei sale pentru *altă* politică. O dată, la dezvelirea statuii lui Kogălniceanu în Iași, a doua oară la a lui Cuza-vodă ⁴¹.

De mult regele nu mai văzuse Iașul. Serbarea pentru Kogălniceanu, unită cu comemorarea întemeierii Universității, a devenit un mare eveniment [...] La masa regală, ca reprezentant al Universității bucureștene, am fost invitat, dar atenția lui Carol I era, ca de obicei, așa de meticulos împărțită, încît un cuvînt regal, chiar dacă se recomanda unui tînăr profesor ca mine, numai să merg la bal seara fiindcă vor fi „multe cucoane frumoase“. n-avea nici o adevărată importanță. Dar prințesa Maria, al cărei frumos colier de mărgăritare trezise atenția, mai stăruitoare decît respectuoasă, a lui C. Arion, dorea, cu privire la rotunda biserică de tip sirian a Sfintului Sava, lămuriri pe care nu putea să le deie cercul de oficiali de la locurile de onoare. Din colțul unde discutam cu o stîrpitură de origine germană, [...] am îndrăznit o explicare. Peste cei cari n-aveau nimic de spus mi s-au adresat întrebări și, spre uimirea generală, Prințesa mi-a cerut s-o conduc a doua zi la biserică.

Am făcut-o, punînd, ca la Golia, pe birjarul lipovan să taie bălăriile pentru a permite intrarea în lăcaș, și am putut vedea cu ce siguranță Prințesa și cei doi copii mai mari cari o întovărășeau și cari criticau așa de liber dezordinea și murdăria ce se ascundeau în dosul potemchiniadei primirilor oficiale, merg către ceea ce e în adevăr frumos. La vechea Mitropolie am intervenit pentru ca părintele Pimen să ofere, din rămășițele bisericii Sf. Nicolae, un fragment de frescă, un încîntător inger, pentru palatul din Cotroceni, și am împrumutat la Sf. Sava pe

numele meu talerul de argint al lui Dabija-vodă, care a fost modelul pentru noua veselă a Prințesei.

De atunci s-au păstrat legături care mi-au fost deosebit de prețioase. [...]

Pentru statuia lui Cuza-vodă, urmărit și în mormînt de ura dușmanilor din viață, s-a dat o lungă și grea luptă. Nu se ajungeau banii pentru a plăti pe sculptorul italian Romanelli, și a trebuit să fac un apel prin *Neamul românesc*, care, din banul de aramă al săracului, a strîns cei 25.000 de lei care mai lipseau. Statuia s-a putut deci turna, dar acum se pune problema locului de care se va învrednici. Politicienii ieșeni o voiau lîngă fosta casă a bancherului Neuschotz, într-o mică piață anume aranjată pentru aceasta, pe cînd comitetul, prezidat de d. Ghica-Deleni, era pentru acel punct central al marilor artere ieșene care se deschidea în fața „otelului Traian“, unde cu vreo douăzeci de ani în urmă Carol I fusese șuierat și bombardat cu mere putrede de tînăra aristocrație opozantă a orașului. După mari efortări, s-a căpătat în sfîrșit și acest ultim punct, iar regele a anunțat sosirea sa.

Eram din nou delegatul Universității din București, ca și la serbările Școlii surori, la care, după cuvîntarea mea regele îmi întinsese o mînă pe care nu îndrăzneau s-o aștept, așa încît a trebuit ca vecinii mei să-mi atragă atenția că aceea mînă, puțin darnică dealtfel, mă caută. Data aceasta, dispuneam la Iași, printre tineri, de o mare popularitate, pe care, ca de obicei, n-o căutasem, ba nici nu-mi dădeam sama de dînsa. După obișnuitele cuvîntări, rostite de pe terasa „otelului Traian“, în care era vorba mai mult de Suveranul care domnește decît de acela care se întrupase în bronz, un adjutant a pretins să-mi arate în ce atitudine, întors către rege, trebuie să rostesc discursul meu, și-și poate închipui cetitorul cum a fost primită această lecție grosolană. În cuvîntarea mea am manifestat dorința ca și Carol I să se bucure în amintirea

urmaşilor de aceeaşi emoţionată amintire ca Domnul de ţară pe care-l înlocuise. Aclamaţiile mulţimii care umplea piaţa au arătat regelui că un gest către mine ar putea fi folositor din punctul de vedere al cîştigării acestei mulţimi. Adiutantul veni din nou, data aceasta ca să-mi spuie că regele vrea să-mi arate mulţămirea sa. Apoi defilarea veteranilor începu pe strada Arcului, la celălalt capăt al terasei. Scoboram scara centrală, către piaţă, cînd am simţit lîngă mine pe cineva care era însuşi Carol I. — Mi-a plăcut cum ai vorbit. — În orice caz, Maiestate, nu era nimic din acea linguşire care încunjură de obicei pe Suverani. — Şi crezi că vreodată ea mi-a plăcut mie? Era melancolie şi dezgust în cuvintele care cădeau, încet şi greu, de pe buzele vestei ale bătrînului monarh înaintea căruia se plecau toţi genunchii, afară de ai lui Carp singur. În clipa următoare, după această scurtă scenă neobservată, el asculta, aiurea, cu inima pe care acuma i-o ştiam, aceleaşi cuvinte ale adulătorilor.

Pentru masa oficială a fost lăsat principele Ferdinand, şi iarăşi ceva neobişnuit s-a petrecut. La masă, prinţul, tăcut şi puţin preţuit pentru această tăcere stîngace, acela pe care o presă imundă îl numea „Fritz“ şi-şi bătea joc de defectele lui fizice, a fost încîntător ca vervă şi originalitate. A vorbit şi de „monumentele naturii“ şi a făcut călduroasa gloriificare a copacilor bătrîni în cari se întrupează o întreagă epocă. Ridicîndu-se, oficialii aşteptau obişnuitul „cerc“ în care regele dovedea o inimitabilă virtuozitate. Dar prinţul i-a lăsat de-o parte şi, întorcîndu-se spre mine, cel care nu eram şi nu trebuia să fiu nimic, mi-a vorbit aşa ca atunci, întîiaşi dată, cînd în palatul de la Cotroceni, îşi desfăcea inima cea mult jignită, cu deosebirea că acuma nu se mai auzeau întreruperile glasului strident al papagalilor, totuşi prezenţi, şi într-un număr atît de mare şi aşa de siguri de sine. M-a lăsat să întrevăd alte idei de domnie şi, cum, la urmă, era vorba

de popularitate, el a adaus, apăsind asupra cuvintelor sale : „da, știu că greu se ciștigă și se pierde ușor“.

Deci propaganda de mai bine de un deceniu nu fusese pierdută nici în această privință. Acela care va purta coroana României simțea și credea ca noi și avea ca și noi aceeași dorință de a face, împotriva oportunismului și imoralității clasei dominante, ceva în adevăr nou și mare. Și însuși Carol I cel lingușit avea mintea lui precaută și înțeleaptă deschisă asupra acestor posibilități.

În acest moment cursurile de vară de la Vălenii-de-Munte deveniseră o manifestație culturală obișnuită pentru o parte din societatea românească, aceea în sufletele căreia prinsese această sămânță de viitor.

Ideea lor mi-a fost dată nu de cineva din țara liberă, nici din Ardeal, unde totuși orice vizită nouă, ca la serbările jubiliare de la Blaj, unite cu adunarea anuală a „Asociației“, îmi dădea tot mai mult încredințarea că s-a isprăvit cu zilele așteptării singurului noroc posibil de la Viena. În tineret se ridica acolo tot mai tare, printr-un talent literar la care se adăugea acum și acela al elocvenței — dar cu câtă sfială mă întreba vorbitorul încă nedeprins când i s-a cerut o întie conferință la Ateneu ! — d. Octavian Goga, care apărea la orice ocazie, aclamat de un cerc de tineri, pentru a ofusca pe deținătorii puterii în mijlocul românilor săi ardeleni, aceia pe cari găsisese cu cale să-i prezinte într-un articol ca pe niște simpli „măgari de pe Vezuviu“, chiar dacă era înscris între colaboratorii foilor lor. Era vorba, la unii din acel mediu, de o sprijinire pe Regat, de o totală schimbare și a țintei, care apărea acum ca eliberarea totală din legăturile cu Monarhia, oricum s-ar transforma și, cu toată deziluzia produsă d-lui Goga de răscoalele țărănești — și-mi mărturisea că această dovadă a lipsei de coeziune, de soliditate, poate de viitor, trebuie să-l îndrepte neapărat în altă direcție — această tendință se întărea din ce în ce mai mult : ea apărea tot mai limpede în fața stăpînitori-

lor, cari nu găseau mijlocul de-a o împiedica. Legile ungare nu îngăduiau oprirea pașilor noștri prin vâile solemne, și, cu toate îndemnurile de a vorbi la prilejuri solemne, știam să-mi impun tăcerea cea mai desăvârșită. Dacă, precum se întâmplase în lunga mea călătorie după inscripții și însemnări, cîteodată, ca la Drăgușul Terii Oltului, cei doi jandarmi apăreau împănați, împintenați și cu pușca în bandulieră ca să-mi ceară pașaportul pe care nu-l găseau bun pentru că... nu era scris în ungurește, dacă mă poșteau la solgabirău, din fericire nu pe jos, ca pe mulți alții, ci în trăsură, acesta găsea imediat scuze în cea mai perfectă limbă germană pentru că fusesem deranjat. Și totuși avea dreptate vărul vestitului mîncător de români, secuiul Ugron cînd, ca șef al postului de la Drăguș, îmi răspundea la obiecția că un profesor universitar, care e „domn mare“, nu trebuie luat astfel la cercetări : „E, domnul mic, aia nu face nimic ; domnul mare, aia face !“ Căci ceva desigur se făcea, și guvernul maghiar n-avea acea siguranță de drept, acea încredere în viitor care singure permit să se ia măsurile necesare pentru împiedicarea, în orice motiv al lor, a marilor catastrofe politice.

Altfel era cu bucovinenii, ținuți de austrieci foarte din scurt, dar cu cea mai mare dibăcie, crescîndu-i pentru robie, măgulindu-i cu concesii — chiar cînd guvernatorul era, după blîndul Pace, intolerantul, pornitul Bourguignon, în luptă cu ziarul românesc *Patria* și cu agresivitatea redactorului adus din Ardeal, capriciosul și sfidătorul Gheorghe Bogdan-Duică, om cu așa de multă știință și pătrundere, unite cu mai puțină chibzuință —, și cîștigîndu-i prin titluri, onoruri și slujbe. Nu se încercase nimic pentru a împiedica în 1904 marea manifestație românească pentru jumătatea de mileniu de la moartea așa de „bucovineanului“ Ștefan cel Mare. Am fost atunci pentru întîia oară între moldovenii de acolo și, dacă între

intelectuali puțini și indușmăniți între dînșii, unii, „boierii” și preoții, trebuind să meargă cu aristocratul Flondor, ceilalți, învățătorii, oamenii din bănci, ambițioșii între intelectualii tineri, țăranii, fiind cu neastîmpăratul Aurel Onciul, creator al unei prese-revolver, nu se putea distinge nimic dincolo de cadrul austriac pe care, și în acel moment de amintiri, îl afirma prezența bastardului habsburgic, contele de Meran, care avea conducerea, nu era însă același lucru cu alt grup de intelectuali și cu sănătosul instinct țăranesc. Aducînd cu mine extrasul despre Ștefan din *Istoria românilor* în limba germană, pe care l-am împrăștiat gratuit, și acești țărani chiar întindeau după dînsul asprele lor mîni lacome, am ascultat discursuri dintre care cele mai multe erau foarte prudente, dar cine putea opri valul de foc al lui Tocilescu, care, suit pe un butoi, catehiza pe pletoșii săteni, și ei, cum am constatat-o, nu făceau, dealtfel, decît să noteze cînd glasul furtunosului orator necunoscut „se suie” și „se coboară” ! Era, oricum, începutul unor relații care se vor desemna din ce în ce mai mult într-un sens contrar intereselor austriace.

Peste puțin timp, am organizat o vizită la Iași a fraților despărțiți, și s-au înscris nu mai puțin de cinci sute ; mult timp, pînă la prada austro-germană din casa mea de la Vălenii-de-Munte, am păstrat frumoasa fotografie care înfățișa această multime mîndră și bucuroasă în fața bisericii lui Duca-vodă de la Cetățuia. Guvernul român a voit să împiedice trecerea hotarului în grup, deși, la început, o autorizase, dar am luat asupra-mi să înlătur pe cei cîțiva jandarmi trimeși la Burdujeni, cari, băieți buni, s-au dat la o parte înaintea acestei frumoase țăranimi, cu cei mai buni din tinerii cărturari în frunte. La Iași îi aștepta o expoziție, făcută în sălile Liceului Internat, la care aduseseră obiecte doamne din cea mai aleasă

lume a oraşului, între care viaţa şi inteligenţa doamnă Şumuleanu, d-na Hurmuzescu, chiar d-na Moruzi, văduva fiului lui Cuza-vodă. Trei zile am stat pe picioare ca să li se facă acestor rari oaspeţi, cari nu cunoşteau deloc ţara, o primire menită să le rămie pentru totdeauna neuitată. La plecarea lor, eram siguri că părerile despre România liberă s-au schimbat cu totul, şi ne-o spunea în cuvinte aşa de înflăcărâte tînărul, de mare avînt şi de activitate febrilă, Vasile Liţu, prea curînd pierdut pentru luptele noastre. Ne-a arătat-o apoi în fiecare număr revista pe care o întemeiaseră, în Suceava blajinului folclorist părintele Florea Marian ⁴², membru al Academiei — şi succesorul lui a fost bătrînul aristocrat Suţu, care în discursul de intrare nu-i putea pronunţa numele... —, d. I. Nistor ⁴³, profesor la liceu, şi, pe atunci, înainte de a se aşeza în băncile Universităţii noastre, posesorul unui superb cilindru vienez, şi mai popularul profesor secundar Gheorghe Tofan ⁴⁴, voioasă figură de energie tînără, ale cărui suferinţi şi a cărui moarte prematură, a doua zi după realizarea idealului în care crezuse, n-o puteam prevedea. Aproape de Suceava, în Pătrăuţii lui aşa de bine gospodăriţi, în casa de feciori învăţaţi şi plini de inteligenţă — o, ce mai era să scrie despre mine unul dintre dinşii, profesorul Alexandru, la schimbarea vremurilor, şi mai ales a inimilor! — cu fata aşa de frumoasă, care era să se mîntuie într-o înspăimîntătoare tragedie, ochii limpezi, umezi de duioşie, ai părintelui Morariu ⁴⁵, vechii şi preţuit scriitor, se ridicau ca ai unui sfînt în ceasul revelaţiilor către ceea ce cu voia lui Dumnezeu trebuia neapărat să se întîmple, şi în foarte scurtă vreme.

Cînd a fost, mai tîrziu, să întorc vizita bucovinenilor, cu Liga Culturală, adunată în congres la Iaşi, administraţia austriacă era gata să ne întîmpine potrivit cu interesele ei ameninţate. Ea fusese înştiinţată din două părţi: din

aceea a evreimii, așa de influentă, care se temea de pătrunderea antisemiților, și din aceea a unui curios și sincer, deși neașteptat, prieten al românilor, și mai ales al alegătorilor săi din ținutul Cîmpulungului, contele vienez cu nume franțuzesc Bellegarde, care, excelent prefect, „căpitan de cerc“ al județului în care se și așezase după ieșirea din serviciu, nu înțelegea să i se smomească fidelii; glasul de înștiințare mersese așa de sus încît Franz-Joseph însuși spunea unui deputat român „să păzească de Iorga pe credincioșii bucovineni“.

Așa încît, cînd ne-am prezentat la Ițcani, mi s-a pus în vedere mie singur, îndemnînd pe ceilalți, așa împodobiți cu tricolorul cum erau, să treacă granița, că aș fi în Bucovina un „străin indezirabil“. Am telegrafiat la Viena lui Lueger, șeful antisemit așa de popular atunci, încît impunea și Împăratului care, în ciuda adevăratelor sale sentimente, a trebuit să-i puie la gît lanțul de aur al primăriei vieneze, dar a trebuit să aștept în gară comunicarea oficială a expulzării, în timp ce Mochi Fișer, prezent și foarte satisfăcut, îmi transmitea înștiințarea că totul atîrnă de la dînsul. Dintr-o birjă s-a coborît în mare uniformă aurită d. Orest Tarangul, funcționar superior, ca să-mi dea actul prin care eram, ca „lästiger Fremde“, „für beständig abgeschafft“ deci, ca „supărător străin“, „izgonit în chip statornic“. D. Tarangul adăugea că, dacă totuși aș intra în țerisoara Împăratului, voi face nu știu cîte săptămîni de închisoare.

Expulzarea a provocat indignare între bucovineni. Pînă și democratul aproape socialist Mihail Chisanovici, care scotea foaia, deloc naționalistă, *Die Wahrheit*, a protestat cu energie. În schimb, presa partidelor de la noi s-a arătat încîntată de ce mi s-a întîmplat; și un ziar de caricaturi înfățișa în figuri caraghioase gonirea „apostolului“.

Dar aceia cari fuseseră la Iași, cari doriseră să ne primească acasă la dinșii, într-o țară simțită — cu toată îmbulzirea, sprijinită de guvern, a rutenilor, cari-și voiau și partea din biserică —, din ce în ce mai mult a lor, înțelegeau să răspundă la această jignire, pe care și-o luau și asupra lor, printr-un contact sufletesc permanent cu noi. De aici ideea unor cursuri de vară, la care de la început ei ar trimite un contingent asigurat, ele dînd apoi ocazie, într-o neuitată vară și corului „Armonia“, de o așa de bună alcătuire, să ne cerceteze în frumoase costume românești. Cu bucurie și încredere am primit propunerea.

La început, ascultătorii erau cîțiva bucovineni, d. Alvi-rescu și două-trei învățătoare, puțini ardeleni și bănățeni, cu preotul Martinovici în frunte, care cînta așa de frumos, cu părintele Tătucu, pe care l-am văzut apoi parlamentar al României unite, cu pe atunci clericul Tulbure, ca și cu ochiosul diacon Gașpar, om de mare talent în vorbă, capabil însuși să încerce a învia pe pagini de roman epoca lui Ștefan cel Mare, restul fiind tineret universitar din Regat, pe care-l atrăgeau mai mult materiile predate decît spiritul cel nou al predicăției naționale. Odată mi-au picat acolo un judecător din Rusia, tocmai din fund, spre Ural și foarte tînărul, blondul Pelivan. Dintre locuitorii orășelului, vreo trei familii participau singure. Încăpeau cu toții în clasa I-a a școlii primare din centrul Vălenilor, și mi-a trebuit curaj ca să mă gîndesc a ridica o sală anume în 1912, solidă clădire făcută de inginerul Dimitriu din Ploiești, moldovean de origine, sală pe care o datoram ajutoarelor venite din mai multe părți, fără participarea, pe care totdeauna am refuzat-o, a statului.

Dispozițiile acestuia față de un astfel de focar de propagandă erau acelea care se puteau aștepta. Îndată s-au anunțat, la Iași, alte cursuri de vară, la care și profesorii și ascultătorii erau plătiți. Între cei dintii era fostul meu

elev Pârvan, acum, și prin hotărîtorul sprijin al lui Ioan Bogdan, director al Muzeului din Bueurești și profesor la Universitate, așteptînd apropiata alegere la Academie — și el spunea „cît apetit are“ pentru ce i se oferea. Întors din Berlin cu totul altfel de cum îl știam cînd trudea la o biografie a lui Papiu Ilarian care n-a apărut și descosea pe Domnii moldoveni din secolul al XV-lea pentru a trece la prezentarea de cetăți dobrogene, autorul unui frumos studiu asupra lui Marcu-Aureliu și al unei cercetări adîncite asupra „naționalității negusturilor în Imperiul roman“ avea acum părul lung revărsat ca al lui Mommsen, și în elocvența lui remarcabilă se întîlneau accente de misticism, foarte atrăgătoare pentru tineri, dar care oamenilor din generația mea li se păreau curioase. În cîteva zile s-a văzut că această concurență a politicii stăpîne pe puterea de Stat n-are sorți de reușită și, auditorii împrăștiindu-se, Pârvan a venit la noi, fermecînd publicul cu frumusețea poetică a conferințelor sale, dar ținîndu-se cu cea mai mare îngrijire la o parte de tot ce putea să pară o adeziune la crezul ce se predica de pe acea modestă catedră de institutori.

Mai tîrziu, între deosebitele cursuri, pe care atunci, la început, le mai făcea, pe lîngă d. Cuza, profesorul Nicolae Dobrescu, de istoria bisericii românești, alt bun elev al meu, solid țeran, nalt, spătos, gras, blînd, pe care nu l-aș fi crezut sortit unui cancer înainte de vreme, apoi cumnatul meu Ștefan Bogdan, pe care nu-l cîștigaseră avantajele politicii liberale, și cîțiva alții, s-a stabilit o perfectă concordanță de idei, care a contribuit esențial la succesul lor. Nu pot zice același lucru de anii primelor încercări.

De fapt înțelegeam să se creeze acolo, în toată libertatea, un mediu prielnic pentru acea unire a tuturor românilor, al cărei termen n-aș fi cutezat să-l fixez, dar care-mi părea nelipsită, într-un viitor mai lung sau mai scurt. Conspiram supt aripile Ligii, fără ca vreodată să

fi fost vorba de bani, necum de bombe. Dar iată că, în ce privește ținta principală, divergențele se iveau, și trebuia autoritatea mea de creator și conducător pentru a nu se produce confuzii în spirite. Astfel, o dată, în demonstrațiile amicului Cuza cu privire la chestia evreiască — și auditoriul se pasiona de strînsa lor logică, deși nu totdeauna corespunzînd perfect unei realități complexe —, s-au amestecat și cuvinte bune pentru acea Austrie care, și supt influența unui Aurel Onciul, unui Aurel Popovici, cîștigase oarecari simpatii, în comparație cu politica mai sinceră, mai fățișă a ungarilor. D. Cuza, fost elev al unui liceu din Dresda, înainte de a trece la Bruxelles, unde-l așteptau cuceritoare influențe socialiste, cu C. Mille însuși, avea aplecări firești către cultura germană, inspirîndu-se dintr-însa, în marile studii de economie politică pe care le pregătea ; mai fusese, de curînd, bine primit, cu perfecta ipocrizie vieneză, de profesorii de la Cernăuți, în frunte cu rectorul Adler, cel mai autentic evreu, și astfel acele cuvinte bune își găseau explicația. Era mai greu să găsească însă și aprobarea mea și, în ciuda declarațiilor mele repetate că „la Vălenii-de-Munte nu se face politică“ — mi se părea că e necesar s-o spun, ca să nu îngreunez, la întoarcere, situația românilor de peste munți —, am luat cuvîntul, spunînd limpede că pentru mine nici un compromis nu e posibil, că noi mergem drept către unirea națională și că nu aici, la această adunare de credincioși, se poate admite recomandarea austrofiliei în vederea planurilor lui Franz-Ferdinand. Mi-a părut rău că a trebuit să intervin și că am pricinuit eu, „Iorga cel totdeauna fără tact“, o reală supărare tovarășului și prietenului meu.

Cînd clădirea proprie, mică, albă, cu o perfectă acustică în acele margini înguste pe care nu am vrut să le cresc nici pînă acum, refuzînd ca președinte al Consiliului orice pomană de Stat, compromițătoare, a fost gata, în iulie 1912 [...], am aflat că între ascultători va fi pentru

două zile și prințul Carol, trimis de însuși regele, de acela pe care rapoartele austriace îl vor prezenta peste doi ani ca rîzîndu-și de Liga Culturală, condusă de un „bețiv“ (confuzie între Petre Grădișteanu și noul președinte, Ionaș) și de un „fleac“ ca mine.

Despre fiul moștenitorului auzisem caracterizări entuziaste de la bunul Gheorghe Munteanu-Murgoci ⁴⁶. Geologul cu mai vast orizont și cu mai multă aplicare către împărtășirea în cerc mai larg a cunoștințelor sale, om de mare merit, foarte bun vorbitor, familiar, scriitor de chemare, irosindu-și viața, legată de o colegă scoțiană, pe care n-o iubea, în tot felul de legături pe alături și de petreceri care au ruinat apoi în chipul cel mai jalnic solidul trup de mocan aciuat pe șesul Brăilei, fusese, împreună cu alții, cari nu erau de aceeași talie, profesorul tinărului prinț, care tocmai își trecuse bacalaureatul. [...] Anume pentru viitorul rege am ținut trei conferințe, care s-au și publicat, ca să invederez ce nu i se spusese lui Carol I : că aici nu e o mină de barbari cari să trebuiască a fi ridicați de o dinastie energică și inteligentă la rangul națiunilor civilizate, ci un vechi și nobil popor care-și are locul, deși pe nedrept nerecunoscut, în istoria lumii. Ascultînd aceste lecții, cu privire la care n-am putut găsi prilejul de a-i vedea impresiile, care poate nu erau chiar acelea pe care le așteptam, prințul a petrecut, întovărașit de guvernorul său, generalul Perticari, două zile în casa cea nouă pe care mi-o ridicasem. ⁴⁷

Ea însăși, această clădire cu înaltul coperiș, cu stîlpii delicat lucrați ai cerdacului, cu odaia ei de taină supt scînduri, unde pe vremea ocupației lucrătorii mei erau să-mi salveze măcar o parte din bibliotecă, era o lecție de tradiție și o inspiratoare de amintiri. Cîțiva ani o

văzusem cu tavanurile căzute, cu zidurile lăsate în două direcții, tristă ruină în care se aciuase o familie de mindirigii * săraci, pe când în pivniță, unde se credea că locuiește o capră neagră, legată de fantoma fostului stăpîn, care toată noaptea ar fi încunjurat orașul într-o trăsură cu patru cai negri, măcelarii tăiau vitele; vacile rupeau frunzișul pomilor degenerați, cu trunchiul numai scorburi și crăcile de atîtea ori rupte. Pivnița adîncă, sprijinită pe enorme loadbe de stejar vechi, pentru vinurile de odinioară, mă fermeca prin adîncea ei taină. Aflasem într-o zi că se vinde la licitație și, cu banii căpătați pentru editarea unui volum din *Hurmuzaki*, m-am prezentat, luînd-o cu opt mii de lei. Și de atunci începuse o muncă stăruitoare, dar firește desperant de înceată, cu italieni din Udine, tatăl și fiul, care beau sîmbăta buna țuică locală și dormeau pînă marți, pentru a face, cum spunea tatăl, „dintr-o babă o fată mare“. Mari ferești de stejar înlocuiră deschizăturile înguste din care se putea zări primejdia, țigla roșie se așternu unde putrezise vechea șindilă; numai stegulețele de tinichea de pe vîrf spuneau că la 1853 coperișul fusese făcut sau înnoit. Iar înăuntru fierbea viață harnică și speranță nouă.

După plecarea prințului o telegramă a regelui Carol însuși arăta originea vizitei și, desigur în lumea politicienilor, de cari se servise pînă atunci, exclusiv, suveranul, o asemenea demonstrație a trebuit să pară îngrijorător de curioasă. Și, poate și natura audiențelor de mai tîrziu, ca aceea în care regele-mi vorbea de candidaturile mele și își exprima mirarea pentru cîte una din acelea care mi se opuneau, ori alta, în care, văzînd neliniștea celui primit cu întîrziere, se informa de motiv și, aflînd că am o întrunire la Ploiești, mă bătea pîrintește pe umăr, adăugînd: „Bine, bine, mergeți la Ploiești“. Se poate ca asemenea atitudini să fi fost calculate, căci di-

* Mindirigiu (turc.) = plăpumar. (N. ed.)

nastiile își au egoismul lor, care uneori poate fi feroce, dar ele îmi dădeau o prețioasă sporire a încrederii mele față de lucrul, așa de înalt și de greu, pe care-l voiam.

Prințul a venit apoi și la Universitate, tot cu generalul Perticari. Am crezut că e bine să așez pentru din-sul un scaun lângă fotoliul meu, pe estradă. În alte țări, ca în Germania, fiii Împăratului luau, la Universități, unde dădeau și examene, locul în bănci. Mi se părea că nu sîntem maturi pentru atîta democrație. Dar, cînd unul din prietenii săi a voit să beneficieze de dreptul de a intra în cancelarie, l-am dat afară în formele cele mai netede. Deși viitorul rege, ocupat și cu datorii militare, părea obosit și guvernorul său manifesta un vădit scepticism față de ascultarea lecțiilor mele, m-am putut încredința, în conversații ca aceea despre caracterul Țarului Alexandru I că, dacă vizitatorul cursului meu nu cește mult, el știe să asculte — în acest caz pe marele duce Nicolae, care se ocupase de acest strămoș al său — și să reție — și cu ce spirit critic ! — ce auzise.

Aș fi voit ca moștenitorul în al doilea rang să treacă prin formele universitare, și i-am făcut propunerea de a publica în englezește o lucrare de doctorat despre călătorii englezi la noi, dar n-am întîlnit dispoziție pentru aceasta. Dealtfel, prințul Ferdinand decisese că fiul său mai mare va merge la Berlin, celălalt avînd să facă studii de marină în Anglia. În audiența pe care am avut-o la el, am adus argumente contra acestui sistem de educație. Mi s-a obiectat că mai sînt prinți cari fac studii în alte țeri decît a lor. — Da, aceia ai regelui din Annam. Cine a cunoscut pe regele Ferdinand știe însă cît erau de neclintite hotărîrile acestui timid.

Prințul a mers deci la Berlin, dar s-a întors cu același temperament, foarte complex și greu de înțeles, cu aceași hotărîre, moștenită din ambele părți. Generalul Per-

ticari îmi povestea că, într-o discuție cu atotștiutorul Împărat german, tînărul ar fi înfruntat părerea acestuia despre originea pelasgică a albanezilor cu argumente trase din ce auzise la București. N-ar fi fost de mirare să fie așa : viitorul Carol al II-lea căpătase de mult încredințarea că discuțiile asupra lucrurilor pe care le știe sînt absolut inutile.

XXI

ÎN FAȚA PRIMULUI RAZBOI

Încă de la 1908 se puneau politicii românești, așa de strîns condusă de regele Carol, între hotare pe care n-ar fi trebuit să le treacă niciodată, dar și cu oarecare pornire ascunsă către schimbări care ar fi putut să-l facă domn pe o țară mai mare — doar pe primele lui monede, pînă la protestarea austro-ungară, se cetește : „Domnul românilor“ ! —, probleme în fața cărora oportunismul, oricît de pseudo-napoleonic îmbrăcat, rămîne perplex și nu cutează a lua în vedere o soluție.

Desigur că idealul sîrbilor, care însuflețise mai mult decît o generație, reprezenta și pentru cei de la începutul veacului al XX-lea o necesitate care trebuia să se impuie tot mai mult și în acțiunea politică a vremii. Iar, pe de altă parte, un grup de ofițeri, de diplomați, de cugetători, de curteni ai viitorului împărat Franz Ferdinand urmăreau o înviere a monarhiei prin război și cuceriri, și ei se arătau tot mai stăruitori, mai plini de încredere, siguri că, în momentul decisiv, nu le va lipsi puternicul sprijin german. Ținteau spre Macedonia, spre Salonic, trecînd prin Bosnia și Herțegovina, devenite, din simplu teritoriu ocupat pentru executarea „reforme-

lor", o provincie ca oarecare alta a Statului austro-ungar. Astfel se ajunsese, a doua zi după declarația de independență a Bulgariei, devenită un Țarat, adică, potrivit cu o înșelătoare tradiție, un Imperiu, la anexarea celor două țeri sîrbești. Și un război general putea să pară iminent, cum și era; singurele sfaturi rusești care se dădură sîrbilor, pentru că la Petersburg nu erau încă pregătiți, au împiedecat dezlănțuirea lui, amenințătoare. Ce atitudine era să luăm noi? Aceea de a rămînea alături de aliații pe cari ni-i dăduse teama de Rusia, alături de monarhia care ținea în ghearele ei atîta români, mi se părea o imposibilitate morală. Dar Ionel Brătianu arăta să voiască aceasta, el care-mi spusese că, în ce privește pe vecinii de peste Dunăre, el crede pe bulgari mult mai puțin periculoși și o legătură cu dîșii îi apare mult mai naturală. O lămurire în Parlament n-o admitea însă cu nici un preț tot mai dominatorul ministru, căruia România a trebuit să i se înfățișeze ca o creațiune părintească încredințată lui, ca fiu mai mare, cu misiunea, firește, de a o și spori dacă se prezintă ocazia.

Atunci, cu un biet profesor de la Severin, care se temea să nu rămîie pe bancul de nisip unde ni se împotmolise luntrea, am trecut Dunărea la Cladova, și de acolo am trimis o telegramă către colegul și amicul Iovan Radonici, unul din tinerii istorici ai sîrbilor, care mă cercetase la Vălenii-de-Munte, cu folcloristul în domeniul țigănimii, Tihomir Georgevici, acesta de origine românească, pentru a-i spune că, în caz de conflict, orice ar hotărî România oficială, sufletul românesc e alături de dîșii.

Peste cîteva luni de zile începeau fierberile în Balcani, determinate de atacul Italiei la Tripoli, atac pe care opinia noastră publică, din cauza interesului de a se menține Turcia întreagă, l-a privit cu o sinceră antipatie, și de prezența vaselor italiene și pe coasta Alba-

niei și la Dardanele pentru a smulge recunoașterea anexării regenței africane. Ne găseam iarăși înaintea unei întrebări care era neprevăzută numai pentru trista noastră îngustime de orizont.

Se credea la început că turcii vor învinge, scăzând pe mult timp periculoasa încredere în sine a vecinilor noștri bulgari, [...] o neînțelegere trecătoare, un simplu accident fusese de ajuns, cu cîțiva ani în urmă, pentru a se ajunge la iminența unei ciocniri armate. Când s-a pronunțat însă, și așa de răpede, în fața neutralității noastre neestetice pînditoare, victoria aliaților creștini, sîrbi, bulgari, greci, muntenegreni, cînd eventualitatea unei împărțiri a Turciei europene s-a pus ca un lucru de cea mai imediată eventualitate, spiritul românesc, atîta vreme adormit într-un optimism fără viitor, s-a trezit, la orăse, cu o elementară putere.

Formula care s-a găsit, aceea a unei „compensații”. [...] a cuprins toate elementele mai vicioase din pătura politică. Și, din nenorocire, cum era de așteptat, perspectiva unei întinderi peste granița dobrogeană, pînă la un punct pe care, un timp, complecta ignoranță a geografiei vecinătății noastre l-a lăsat cu totul vag, a servit de armă contra guvernului Maiorescu, care, după afacerea tramvaielor liberale, atacate vehement de Carp, se instalase, cu Take Ionescu, la dreapta președintelui de Consiliu, — lipsa lui cunoscută de curaj stînd lîngă meticulozitatea prudentă a fostului profesor de filozofie, ambii supt scutul îndoielilor de conștiință ale regelui, acum îmbătrînit și fără ambiții militare.

Liga Culturală trebuia să ia o hotărîre și, potrivit cu dînsa, să înceapă a pregăti opinia.

Dar aici se petrecuseră în timpul din urmă mari schimbări, rolul meu de secretar general devenind din zi în zi tot mai greu de ținut.

Sava Șomănescu, mare proprietar, de o fabuloasă zgîrcenie, rămăsese trăsniț de îndrăzneala cu care ne aruncaserăm în serbările care trebuiau să procure fonduri pentru Palatul Ligii. Frica ridiculă a bătrînului a mers așa de departe încît a făcut un denunț formal la Parchet contra afacerilor care se pregătesc de un secretar general ca mine, care „umblă cu hîrțile societății în buzunar“, în loc să le ție într-o arhivă unde să se poată verifica activitatea lui. Ne-am înțeles ușor, noi, membrii Comitetului Central, ca să-l depunem, pur și simplu.

În locul lui a fost ales d. Virgil Arion. Rareori un om de la noi a fost înzestrat cu atîta fineță de spirit, cu atîta farmec subtil în prezentarea unor idei mai mult sau mai puțin originale, fie în vorbă, fie în scris. Micile sale articole tăioase erau un model al genului; lecțiile de sociologie la Universitatea din Iași, conferințele la Vălenii-de-Munte, cuvîntările la Ligă, discursurile în Parlament, rostite cu un glas jos, dar cu adînci vibrații, măiestru desfășurate de un calculator precis, perfect stăpîn pe sine, duceau nesimțit pe ascultători la concluziile, totdeauna clare, pe care le avea în gînd. Figura supțire, toată în unghiuri, privirea, tot așa de ascuțită, aspectul șubred, bolnăvicios, al omului care trăia dintr-un singur rinichi, contribuiau la impresia generală a manifestărilor sale. Va cuteza în Parlament să se măsoare cu însuși Maiorescu, rămas un puternic partener, capabil de așa de frumoase, și în aparență mișcate, discursuri, ca acela în care a apărut pe regele Carol contra bizarului, irealului Jean Miclescu, cumnatul lui Carp, care, vorbind din gesturi incoerente și din sclipiri de lunatec în ochii fosforescenți, punea în fața regelui venerat icoana lui Ludovic al XVI-lea pe eșafod. D-lui Virgil Arion, a cărui elocvență naționalistă în ton sub-minor n-o putuse auzi aproape completa lui surzenie, atletul de tribună, cu infinite rezerve de dibăcie, îi opunea un

patriotism care era „și al tatălui, și al bunicului, români, toți români“. Nu e nevoie să subliniez sensul sugestiei.

Am avut deci pe d. Virgil Arion președinte al Ligii, știind bine că face parte dintr-un partid politic, dar crezînd că va proceda ca și mine, osebind foarte neted cele două domenii. Aceasta nu s-a întîmplat însă. Acea broșură franceză pe care o făcusem în vederea scopurilor noastre a fost găsită supărătoare pentru interesele unui guvern care plăcea președintelui, și mi s-au cerut modificări pe care le-am refuzat, publicația ieșind deci, cum am mai spus, pe sîma mea numai. Ideea unei ruperi a legăturilor cu Centralii speria pe acest vechi și credincios junimist.

Față de alte probleme, atitudinea sa va fi însă aceea a unui hotărît activism. Acela care, cînd voi părăsi secretariatul, în urma unui vot al congresului care dădea o majoritate altuia — și aceluia îi trebuia această platformă —, a putut lucra cu vijeliosul meu cumnat Bogdan-Duică [...], a pornit, în chestia sud-dunăreană, ca fidel amic al lui Carp, cel trădat de amicul său de o viață întreagă, într-o direcție în care nu puteam să mergem alături.

Totuși în cele dintîi faze ale crizei am vorbit amîndoi marii mulțimi adunate la „Dacia“ despre nevoia de a ne ține deocamdată într-o atitudine rezervată față de succesele bulgarilor, care înnebuniseră oameni de o fire mai puțin stăpînită. Cu hotărîrea luată în numele adunării m-am prezentat regelui Carol, care a fost sincer, cald, mișcător. Mi-a vorbit de cartea mea despre Imperiul otoman, și-a arătat convingerea, veche, că se va sfîrși cu acest Imperiu, dar nu credea că va fi așa de răpede, a declarat apoi că, doritor al unei modificări de graniță în Dobrogea, prin care s-ar desființa unghiurile întrînde pe teritoriul nostru, n-ar voi totuși să meargă la bătrîneță contra acelor pe cari-i ajutase, tînăr, a se elibera. Era și contra oricărei presiuni militare asupra învingătorilor.

Pe urmă, vârtejul prinzînd tot mai mult opinia publică, d. Arion a ajuns, alături de un Ionaș Grădișteanu, ale cărui însușiri reale erau stricate de ciudata înfățișare fizică, ca și de un Miclescu, totdeauna călare pe caii închipuirii sale, și de alți cîțiva vînători în albastru, luptătorul pentru înaintarea granițelor. Îi stătea alături Pârvan, noul secretar general, înlocuitor al meu fără un gest de împotrivire, care-și încerca acum în alt domeniu puterea de a impresiona. Din oraș în oraș se ducea solia unui indispensabil război, prin care hotarele regatului român s-ar întinde pînă la caldele ape albastre ale Arhipelagului.

În jurul meu, cel care nu credea că e frumos și bine să intervenim astfel într-un război pe al cărui steag erau scrise idealuri naționale, se făcea golul. Dar golul sperie pe un singur fel de oameni: aceia cari nu-l pot umplea cu credința lor, ieșită dintr-o conștiință care nu are nimic a-și reproșa și unită cu munca, în serviciul zilnic al aceleiași ideal. Cel hulit ca un „nebun“ al naționalismului s-a împăcat, și luni întregi de zile, cu pecetluirea ca „rău patriot“, lipsit de sentimentele necesare pentru neamul său.

În timpul cînd se discuta viitoarea hartă a Balcanilor, pe care trebuia s-o prefacă îndată reacțiunea naționalistă sîngerosă a lui Enver-Pașa, răzbunătorul înfrîngerilor alor săi — și între delegații turci era fostul meu elev Nicolae Batzaria⁴⁸, ajuns ministru al junilor turci, pe care mi-l aminteam micuț și slăbuț student, mirat că Bucureștii sînt un oraș unde se mătură, și apoi ca unul din colaboratorii, supt numele de „N. Macedoneanul“, la *Sămănătorul* —, se pregătea la Londra Congresul de istorie.

Pînă atunci, împiedicat mult timp și de sărăcie și de sarcina grea a revistei, ajunsă un ziar, a tipografiei, a cursurilor de vară, de a trece granița, nu știam, cum am mai arătat-o, măcar de existența acestor congrese. Vechile

mele călătorii se îndepărtau tot mai mult în memoria mea ; gustul lor chiar îmi pierise în mijlocul frământărilor vieții mele, de o amănunțită activitate exterioară, care nu era desigur ce dorisem mai mult și ce-mi putea da o mai mare satisfacție. Am povestit mai sus felul cum Maiorescu a înțeles să mă ajute în sarcina de a reprezenta România.

În acele zile de petrecere la Londra, pilotat de îndatorirea d-lui Marcu Beza⁴⁹, funcționar la Legatie, macedonean de un deosebit talent literar și om întreprinzător, care știa să-și găsească locul în viață, am sorbit pe atunci din nou un aer cu care de atîta vreme nu mai eram deprins și, în legătură cu ședințele congresului, am cunoscut oameni pe cari era să-i mai întîlnesc în viață : ca pe atunci tinărul istoric francez Henri Hauser și italianul Volpe, așa de bucuros că în străinătate i se vorbește limba sa. Am regăsit și pe Lamprecht care, foarte încălzit pentru planurile de întindere „tentaculară“ a poporului său pînă la ultimul om și la ultimul interes german, îmi spunea cu o nesfîrșită bucurie că bilanțul comerțului german ajunge pe acela al englezilor. Iar la aceștia am constatat o puternică ură împotriva celor cari duceau pe toate terenurile o concurență așa de minuțios științific organizată. Era în aerul acestei întîlniri dintre intelectuali de multe nații ceva neliniștit, care făcea să se deschidă cele mai întunecate perspective. Toate discursurile festive, toate danțurile istorice ale studenților și studentelor, toată cordialitatea aparentă, nu erau în stare să înlăture asemenea aprehensiuni.

Era, din contra, calm în Parisul revăzut după o așa de lungă absență, fiind un întreg sfert de veac fără contact cu foștii mei profesori, dintre aceștia numai pe d. Bémont îl întîlnisem, la București, venit cu o *croisière* științifică și bucuros de a vedea monumente istorice și peisaje, ca și țărani, pentru a-și rezuma aprecierea în propoziția, pe care am mai citat-o : „La d-voastră două lucruri sînt bune, trecutul și țeranul“. Mi s-a părut însă că, față de furtuna care vizibil se pregătea peste o altă întindere decît aceea, măr-

genită, a Balcanilor, era aici un „laisser-aller“ care îngrijora pe cine nu se simțea legat de alianțele oficiale cu Centralii. Un volumaș de *Note de drum* a cuprins observațiile mele în cursul acestei neașteptate călătorii, în același timp cînd publicam comunicațiile mele de la Londra, una cu privire la rolul „imperial“ pe care-l jucaseră țerile noastre după așezarea turcilor în Europa. Cursul meu de un an de zile căutase și el să ne situeze în această lume sud-est europeană, care chema tot mai mult, prin freamătul armelor, prin gloria biruinților și cruzimea măcelurilor, atenția asupra ei. De aici, din notele stenografiate de d. Stahl, a ieșit o *Istorie a Statelor balcanice în epoca modernă*, care a apărut și în limba franceză în două ediții.

Într-o revistă suedeză, cu care am intrat în legătură prin amicul Vestrin, fiind întrebat în ce privește împrejurările noi din Balcani, am enunțat ideea că elementul latin și semi-latin din peninsulă trebuie păstrat și că pentru aceasta nu e mijloc mai potrivit decît ca, în statul albanez [...] să se recurgă și la serviciile românilor balcanici, iar opera comună să se sprijine pe un amestec italian, așa de firăsc, și prin trecutul acestor locuri, ceea ce s-a și întîmplat prin fatalitatea lucrurilor, chiar dacă nu s-a produs decît trecător, în vremea marelui Război : acea conlucrare între italieni și români, ca rase și ca state, mi se părea, și-mi pare încă, de cel mai mare folos. Voi urmări mai tîrziu această idee în conferința de la 1915, *Albania și România*, așteptînd cursul despre Albania din 1918 și publicarea la 1919, a unei istorii a vechii Albanii, în limba franceză.

Cum se dezbăteau cu pasiune drepturile pe care le-ar avea fiecare din națiile conlocuitoare în Balcani, mi s-a părut că ar fi folositor să se reia pe baza izvoarelor înseși începuturile lor în peninsulă, pentru ca să se vadă că este în adevăr „operă națională“ acolo și ce e numai un val

oarecare în neconținutele mișcări de populație pe care le provoca hazardul ciocnirilor obscure. [...]

Maiorescu izbutise, după o lungă și dezlinată acțiune, în veșnică harță cu opoziția, să capete dorita „compensație”. [...]

Sedința secretă a Parlamentului, atât de secretă încât a doua zi ziarele dădeau rezumatul pe larg al discuțiilor, cu prezentarea chiar a actului pe ale cărui peceti bătrînul profesor din capul Guvernului lăsa să cadă o mină bismarckiană, a provocat și din parte-mi o declarație în care, amintind vechiul și adevăratul nostru rol în Balcani și în tot sud-estul Europei, arătam cît de puțin se potrivește cu dînsul „izbinda” de care Maiorescu se arăta atât de mîndru.

Dar dezbaterile asupra acestor drepturi și asupra hotarelor care ar trebui să plece de la dînsule s-au mutat, scurtă vreme după întoarcerea mea de la Londra, din nou pe cîmpiile de luptă. Pe Bregalnița, bulgarii au atacat pe sirbii cari le stăteau în față, și un nou război s-a deschis pe pămîntul așa de adînc înșîngerat al peninsulei. După noi frămîntări, am intervenit și noi.

Profesor la Școala de război, am cerut favoarea de a întovărăși, ca voluntar, armatele noastre [...]

Astfel am asistat în uniforma de soldat la sedința Camerelor, în care, hotărîrea despre război și pace aparținînd Suveranului singur, s-au votat măsurile cerute de împrejurări : Maiorescu și Take Ionescu își luau răspunderea unei expediții care, în mijlocul certelor politice pe tema „națională”, fusese, cum s-a dovedit îndată și cum din nenorocire era să se dovedească din nou, cu nespus mai grave urmări, așa de puțin pregătită.

La început, am fost repartizat la biroul presei unde, pentru a nu face nimic fuseseră trimiși și alții, ca d. Hiotu, viitorul ministru la Praga și ministru al Palatului. Am putut vedea cât de puțin știe întrebuinta o anume rutină militară, deprinsă a trata pe oricine după haina pe care o poartă, după gradul pe care-l are, mijloacele morale, a căror importanță e totuși așa de mare. Ni se cereau, ca să fim și noi de un folos oarecare, articole cu privire la războiul care se deschidea, și ele rămîneau să fie publicate în ziare care, acestea, protestau contra unei asemenea intrusiuni, ca unele ce aveau personalul lor și colaboratorii lor.

Ceea ce doream, și mi s-a refuzat mai mult timp, ca să nu văd lucruri care era mai bine să nu fie văzute de ochi atenți și critici, era să merg pe teatrul operațiunilor. Am avut asupra acestei dorinți și o scenă neplăcută cu un „superior“, care era mai-mai să mă facă să simt situația mea pentru moment. S-a făcut și o întrebare la Palăt, și regele mi-a învoit plecarea în Bulgaria.

Am publicat, în *Acțiunea militară a României*, carte din care Socec a dat a doua ediție, notele mele din timpul inofensivei călătorii militare pe care am putut-o face astfel în iulie 1913. Întregul acestei „acțiuni“ sămăna mai mult cu o excursie și cu o migrație, deși conducerea supremă era încredințată unui om de mare merit, pe care l-am văzut atunci întâia oară, generalul Averescu, înalt, foarte slab, osos, cu o privire fosforică în ochii mici și reci, vrăjind pe aceia cari aveau a face cu dînsul și dîndu-le siguranța că tot ce se face trebuia făcut și trebuia făcut așa, cu siguranța izbîndei la capăt. Acest neobișnuit comandant era desigur și un strateg priceput, dar mai ales un animator de ostași, cu toate că-i lipsea glasul, gestul, talentul oratoric, căldura. O siluetă și o metodă de Moltke, cu același calcul exact al tuturor posibilităților, cu aceeași indiferență pentru tot ce mai este alături.

Cu automobilul d-lui Brîncoveanu am străbătut cîmpia munteană pînă la Bechet. Era în mișcarea trupelor

ceva din rețerieria pastorală noastră, și aceasta, în vreme de oțel ca ale noastre, indispucea și trezea neliniște. Generalul Crăiniceanu voise o armată de 800.000 de oameni și o avea, dar cu echipile Liniei de la 1880, găsite în cine știe ce vechi depozite, și cu blajini rezerviști, cărora numai de război nu le ardea. Prea mulți ofițeri de rezervă făceau ce voiau fără a le păsa de autoritate și voi vedea pe colonelul Sturdza rupându-se de la comandamentul său și trecând la generalul Cotescu, căruia, criticând vehement operațiile din celălalt sector, i se puneau la dispoziție. Maiorul de artilerie Ionel Brătianu era încurajat de o întreagă curte politică și culegea elementele unei ofensive de partid care nu trebuia să întârzie, cu un program de reforme economice și sociale ca legitimare pentru revenirea la putere. Cîțiva din elevii și prietenii mei aveau în adevăr atitudinea de strictă supunere, de orb devotament care se impunea și, dintre colegii de Parlament, socialistul de odinioară, fostul ministru liberal V. G. Morțun⁵⁰ mergea ca sergent, deși bolnav de inimă, în rînd cu soldații săi, cărora le era în materie de tutun o adevărată providență. Dar alții, încurcînd în mers trupa care le fusese încredințată, „se su-părau“ pur și simplu și luau drumul de întors la București, ca și cum ar fi fost vorba de o simplă primblare fără nici o răspundere. Mulți făceau politică în voie, și la Orhanie un colonel, profitînd de gradul său ca să-mi strivească glasul, anunța la masă, cu încrederea celui mai autentic prusac, că Franța în curînd va fi tăiată în bucăți, pentru ca Germania să-și ia Burgundia, Flandra și ce va mai voi alta. Rea atmosferă pentru acel lucru grav care e un război! La Muntele Sfîntul Nicolae, voi auzi cum generalul Mustață, care făcea ca un raid turbat în stepă cu călărașii și roșiorii lui, tăind în urmă firele telegrafului fără a-și da seama de ce, striga în fața ordinului de a se opri, adus de la București de fostul atașat militar bulgăresc, colonelul Stoilov, că el e „comandant de divizie independentă“ și „merge la Sofia“.

Eu însumi am întovărășit pe câțiva aviatori într-o recunoaștere „de plăcere“ de la Orhanie în sus, pe un automobil al ofițerului Arion și, neștiind ce vom găsi, căci speranța că va fi acolo cavaleria, ai cărei cai ar fi murit de foame, se dovedi zădarnică, ne-am oprit, mult departe de ultimele gărzi românești, în pustiul pietros și păduros de pe malurile înalte ale Iskerului, fără alte arme decît un singur revolver pentru toți, cu perspectiva de a rămînea, la căderea nopții, căci automobilul nu putea să suie panta cleioasă prada dușmanilor și a fiarelor. Pîinea era neagră-verzuie, mucedă, cantina ofițerilor răzimată de privați. Nu mai vorbesc de măsurile contra bolilor. La Rahova am văzut descărcînd de pe vase soldați cari purtau o ciudată uniformă de șaiac brun. Mi s-a spus că sînt prizonieri bulgari ; de fapt erau de-ai noștri, cărora li se dăduse uniforme bulgărești luate din depozite infectate de holera care în curînd era să ne năpădească. Am găsit-o la Orhanie unde, stînd într-o odaie cu colonelul medic Potîrcă, aflam zilnic povestea luptei zădarnice cu boala care făcea tot mai multe victime fără ca mijloacele de combatere să fie la îndemînă : prin praful de var orbecăiau medicii speriați, unii chiar puțin dispuși să se primejduiască, bolnavii învîrtindu-se în durerile lor cumplite pe pămîntul gol ; înaintea fereștilor mele treceau ,acoperiți cu un cearceaf, agonizații. Generalul Averescu ⁵¹ era totdeauna la datoria sa, dar ce putea face un singur om în fața scadenței fatale a deceniilor de neglijență și de necinste petrecute în vuietul încăierărilor politice, supt ochii din ce în ce mai obosiți ai lui „Carol îngăduitorul“ !

Cu aceeași libertate anarhică îmi făcusem și eu drumul puțînd să mă ducă la un sfîrșit ridicul, de care mă întreb și astăzi cum am scăpat. După ce și la Bechet, unde un colonel din școala declamatorie împărțea broșuri patriotice menite soldatului, se încercaseră a-mi interzice trecerea în Bulgaria, pe care aproape erau s-o acorde cutărui ofițer de origine bulgărească și provenit din însăși

armata bulgară, ca și unui profesor de la Școala de război, originar din Macedonia bulgărească, a cărui călătorie suspectă am putut-o împiedica, am fost luat de doi ofițeri de rezervă, care-și aveau automobilul lor, tânărul bancher Blank și amicul său craiovean Quintescu, ambii tot ce poate fi mai puțin militar. Ne-am încurcat de la început cu o hartă proastă și am pornit, nu spre Borovan, unde erau trupele noastre, ci la dreapta, unde aștepta cea mai mare harmalaie „militară” posibilă.

Sentimentul pe care l-am avut atunci a fost unul de covârșitoare tristețe, de milă pentru toți luptătorii. Malul balcanic, galben-murdar ca și șaiacul uniformelor inamice, fără copaci, fără pajiști, casele nevăruite, cu coperișurile de bătrână țiglă în culoarea prafului, oamenii înăcriți, cari ne priveau din prag cu adînci ochi de ură, cîte un intelectual hrănit în desprețul nostru, sfidîndu-ne chiar, siluetele de stepă asiatică profilîndu-se pe culmile dealurilor goale, cîte un spion cu picioarele legate supt cal, pe care-l duceau să-l împuște, se uneau cu zăpăceala noastră limbută pentru a produce această copleșitoare impresie.

Am ajuns singuri fără a întreba pe nimeni, într-un oraș bulgăresc, Biela-Slatina, neocupat, pe străzile căruia păzeau sergenți de stradă, cu același mondir de șaiac, cu aceeași roată de șapcă pe cap — noi era s-o introducem supt o domnie nouă, cu gusturi engleze, în locul fercheșului chipiu francez —, iar lumea se îmbulzea, mai mult curioasă decît plină de dușmănie, ca să ne vadă. Se vor fi mirat că, în contra ideilor despre „ciocoi”, care ar fi un fel de păsări răufăcătoare, nu eram nici strînși în corset, nici vâpsiți pe buze și pe obraz. Crezînd că facem parte din avangarda oștilor năvălitoare, ne-au lăsat să trecem fără o singură întrebare și față de ideea d-lui Blank de a o rupe înapoi, am recomandat acest sistem de aparentă încredere, care ne-a reușit. Ba cum, la ieșire, dintr-un șanț, un soldat bulgar ne lua la ochi și n-aveam decît carabina de salon neîncărcată a tînărului financiar, am recomandat acestuia

să se facă a lua la ochi pe dușman, care el nu putea să știe ce boierește de neprevăzător călătorim noi prin țara lui.

În fund, licăreau focurile bivuacurilor noastre de la Borovan și o recunoaștere de ofițeri călări era gata să tragă. Am datorit glasului meu de întruniri publice că aceasta nu s-a întâmplat. Peste câteva momente eram în mijlocul unei trupe moldovenești, care se pregătea de noapte în jurul focurilor. Dar acum, nu știu de ce, trebuia să fim la Vrața, am pornit-o înainte pe întunec, ca să ne găsim la sosire automobilul pătruns de gloanțe. Și cum oțelurile, biete hanuri balcanice erau pline de lume îmbulzită, m-am zbuciumat pînă în ziuă, în frigul care venea din Balcani, tăios ca o lamă de brici, în mieunatul plin de desperare al pisicilor părăsite.

Am avut prilejul să cunosc aici, în casa unde mă dusesese influența cumnatului meu Iordan Bogdan de la Severin, căpitan farmacist, pe un avocat bulgar, cel dintîi om din rasa lui pe care-l întîlnisem în viața mea. Curată casă, aspră și goală, cu patul alb, de care de câteva zile doream. Pe perete, harta Bulgariei Mari de la San-Stefano, motivul permanentei obsesii care arunca, și va arunca neconținut înainte un neam de oameni extraordinar de muncitori, de cumpătați, de stăruitori în tot ceea ce fac, încet și solid, dar pe care, popor mic, îi nenorocște mărimea idealului de care sînt tirîți ca acei osîndiți de odinioară pe cari, pentru hainie, turcii îi legau de picioarele cămilelor înspăimîntate. Bineînțeles că toată convorbirea a fost asupra acestui subiect, asupra lui singur.

La Orhanie am întîlnit alte categorii ale acestei interesante populații, care cunoscîndu-ne în parte și de la noi din țară, unde veneau ca zarzavagii sau salahori, s-au înțeles și s-au împăcat răpede cu „inamicul“, cazurile de atacuri asupra elementelor răzlețe, rătăcite, fiind rare și deci și proclamația amenințătoare a prințului Ferdinand, comandantul suprem, aproape superfluă. Erau acolo, afară de tineri intelectuali, cari nu se puteau împiedeca de a ad-

mira cavaleria roșă și cavaleria albastră a lui Mustăță, mahalagii cari, mai ales femeile, își făceau ochii roșii de plîns pentru pierderi pe care le-am constatat imaginare, apoi burghezi din centru, cu paturi de fier de la Viena, pentru oaspeți, zugrăvite cu desene „elegante” — și eram adăpostit într-una din aceste odăi, copiii jucîndu-se cu inocența mea baionetă și făcînd apoi pe părinți să întrebe la București ce mai e cu soldatul român care a plecat — și erau și ultimii reprezentanți ai luptelor romantice pe care le-am ajutat noi.

Un bătrîn cu țacălie m-a întîmpinat la intrarea în oraș, întovărășit de doi tineri. Mi s-a înfățișat ca unul din ultimii aderenți ai bătrînului Racovschi — altceva, idealistul și ideologul acela, așa de călduros și de sincer, pierdut în nobile visuri, pe care le-a urmărit și pe pămîntul nostru, decît comunistul cu fața neegală, cu ochii mici fugind de priviri, cu barba sălbatecă [...] și pe care, cîndva, mi-am făcut o plăcere răutăcioasă să-l pun să-și scrie petiția de admitere, plină de greșeli, la Academia Română, luîndu-l supt scutul meu cînd d. Bianu voise să-l dea afară : și el studia tocmai pe celălalt Racovschi, al cărui nepot pretindea că este ! Bătrînul mi-a vorbit frumos românește de sentimentele recunoscătoare pe care generația lui le are față de România și a arătat, că știe atitudinea mea față de planurile mai vechi contra Bulgariei. De atunci, acolo-n casa cu paturile de metal de la Viena, în fiecare dimineață găseam un pahar cu lapte cald și cîteva ouă proaspete. Dealtfel în aceea unde stătea cumnatul meu, și care cuprindea între cele cîteva cărți buna istorie contemporană a d-lui Simion Radev, viitorul ministru al Bulgariei la București, cu cîtă grabă ne-a gătit buna bătrînă pogacea coaptă în spuză și a prefăcut în materialul unui neegalabil borș găina pe care, într-o clipă, ordonanța o descoperise, o cumpărase și o adusese în triumf — de aici și numele de „războiul cu cocoșii” pe care bulgarii l-au dat nesîngeroasei noastre expediții.

Impresia pe care o lăsa această țară nouă pentru români era, dealtfel, din cele mai pașnice. Bulgarii, oprîți de a culege a doua recoltă — de care se ocupau și soldați de-ai noștri în cale, ajutînd femeile, pe cînd alții le țineau copiii în brațe —, nu voiau, era vădit să se bată. Aruncau în grămadă puștile și luau cea dintîi cracă ruptă din pomi ca toiag de întoarcere. Dar ofițerii prinși de brigada Bogdan de Ferdinandovo, și pe cari-i văzusem la Bechet, aveau cea mai bună din atitudinile potrivite cu situația lor și, pe cînd ai săi se liberau grăbit de datoria ostășească, comandantul lîngă calul lui de luptă arunca din ochi scînteii de neputincioasă durere.

Holera care izbucnise, făcea cu neputință continuarea unei acțiuni care, dealtfel, zbrobind rezistența bulgarilor față de sîrbii și de grecii cari înaintau, își atinsese scopul. Ionaș Grădișteanu, totuși un fost și un viitor adversar în Cameră, însărcinat să arăte la București, unde, îndată ce a sosit, s-a pus la pat, starea deplorabilă a armatei infectate, m-a îndemnat să-l întovărășesc, ca eroinic apărător al unui șel el însuși de o așa belicioasă înfățișare. Și astfel am părăsit iadul de la Orhanie pentru a lua drumul Plevnei.

În cale, regimente înaintau spre Balcani, fără să afle ce le așteaptă ; figuri cunoscute, ca a lui Nicolae Filipescu, ne întîmpinau. Converbirile cu dînșii nu ne puteau înviora, cu ce știam că este în urmă, și cum mi s-a părut că mă simt rău și am cerut o gură de coniac lui Grădișteanu, acesta, întrebat puțin după aceea ce-ar fi făcut dacă aș fi dat semne că m-a atins grozava boală, a păstrat o semnificativă tăcere. La Plevna am întîlnit un grup de ofițeri prieteni, cu cari am străbătut străzile, pline pentru mine de umbrele chinuitoare de la 1877.

De aici, spre Nicopol, care-și desemna în zare culmile golașe. Neconținut, Grădișteanu se informa despre direcție și soldați cari ar fi putut să ne răspundă cu revolverul și al căror răspuns mut, cu plecarea și scuturarea în lături a capului, avea sensul contrar celui obișnuit la noi. E o

mirare că, astfel călăuziți, am ajuns totuși la ținta noastră, Dunărea. În cale am văzut, la Cervenii-breg, pe Moștenitor luînd hrana la gară, unde soldați, măturînd, răsturnaseră pe farfurii tot praful infect de pe lespezi : poftit să iau loc la masă, am crezut că uniforma simplă pe care o purtam nu mi-o permite, dar am primit recunoscător ce mi se trimise într-un vagon pustiu.

Apoi, după o clipă de odihnă într-un han românesc drum de seară prin satele mari, pierdute în grădini, perfect liniștite, ca și cum la cîteva zeci de kilometri n-ar fi fost acea neobișnuită frămîntare, plină de atîtea suferinți. Iar la București muzicile de vară cîntau în toate grădinile pline de vuiet și de ciocănitul halbelor; capitala unei țări în război era lipsită și de cea mai elementară bună-cuviință — oraș cules din toate părțile, plin de paraziți și profitori, de funcționari obosiți, și cu totul lipsit de un suflăt al său. Am adormit la otel cu greutate, înaintea ochilor perindîndu-mi-se un nesfîrșit șir de uniforme albastre, care se prelungea pe drumuri străine, poate către moarte.

Grădișteanu fiind bolnav, am mers la acei cari hotărau, ca să le arăt care e trista realitate în Bulgaria. Take Ionescu, care se mutase la un prieten, casa lui fiind în reparație, s-a dat cu groază înapoi la vederea cui venea din locul unei așa de grozave primejdii, iar generalul Văleanu, cînd i-am vorbit de necesitatea unor măsuri urgente, s-a mirat de fantezia cui cerea să se dea soldaților bolnavi ceea ce cu un an înainte dăduseră bulgarii la ai lor. După ce și eu mi-am făcut ușoara suferință, de care puțini au scăpat, și ea mi-a revenit și acasă, m-am întors la ai mei cu convingerea că, hotărît, nu sînt bun de nimic. Mă oferisem totuși lui Maiorescu pentru informații, de care, cu cîtă filozofie mai veche știa, viitorul președinte al Congresului de pace n-avea nevoie. Și totuși, judecînd nemțește, deci ca un înapoiat, Lamprecht îmi scria ca să-mi arate cît compătimizește grelele sarcini pe care desigur împrejurările au trebuit să le impună istoricului Imperiului otoman.

În zilele cînd se discuta asupra păcii, am putut să văd la București pe cei doi oameni a căror politică îndrăzneată și plină de încredere le dăduse biruința. Pașici⁵², pacific și magnific încadrat în larga lui barbă căruntă, mi-a vorbit de ce mai e de cucerit și, crezînd că nu i se păstrează și această ultimă bucurie, îmi spunea : „D-ta ești tînăr și vei apuca acele zile ; eu însă nu“. Iar, la otelul Capșa, d. Venizelos⁵³, cu ochii albaștri palizi, „cerulei“ *, de venețian rămas în Creta, ajunse a-mi povesti cum s-a impus, în ciuda regelui, supărat că-i combătuse fiul, ca șef al Greciei, pentru că lumea, dezgustată, căuta să vadă ce poate un om nou. Cum spusese, glumind, că vreau să știu și eu prin ce mijloace se capătă puterea, și d. I. C. Filitti, secretarul lui Maiorescu, era de față, i s-a făcut raportul cuvenit acestuia, care a însemnat în notele sale cît de imensă era vanitatea și pretenția mea⁵⁴.

De acolo, de la țară, după încheierea păcii, știrea că la Craiova se păstrează încă și pînă astăzi clopotul neexpediat, pe care Caragheorghe, bunicul regelui sîrb biruitor, Petru, îl destinase capelei sale de familie la Topola, mi-a dat ideea unei călătorii la Belgrad pentru a-l remite Suveranului amic. Am scris pentru asta lui Pașici, și credeam că regele Carol ar fi bucuros de un astfel de gest, poate chiar mi-ar alipi pe generalul Christescu, pe care-l cunoscusem ca director al Școlii de război și ale cărui sfaturi fuseseră folosite sîrbilor în campania lor victorioasă ; ba poate că am merge onorabil, pe un vas al marinei noastre, cu darul care nu putea să nu înduioșeze pe regele vecin și prieten. Dar, contrar obiceiului, nici un răspuns n-a venit din Sinaia la cererea mea de audiență.

Am întrebat atunci, telegrafic, pe mareșalul Palatului, dacă aceasta înseamnă un refuz, și am fost chemat pentru

* *Céruléen* (fr.) = albastrui. (N. ed.)

a doua zi. O primire care, poate, merită să fie descrisă, ca și lucrurile care au urmat.

În fața mea era telegrama chiar pe care o trimesesem lui Pașici. De două-trei ori am fost întrebat dacă eu am trimes-o, ceea ce, după felul de a se manifesta al regelui, însemna o dezaprobare. Dar declarația că renunț la ideea mea nu s-a produs. Apoi s-a vorbit de altele, de pînea mucedă din Bulgaria, și regele n-a vrut s-o creadă, făcînd un gest energic de denegație, apoi de întîlnirea mea cu Lamprecht, de asigurarea acestuia că negoțul german atinge [pe cel] al Angliei, și atunci Suveranul, vădit încîntat, întreabă stăruitor, „A spus Lamprecht aceasta ? A spus Lamprecht aceasta ?“

Apoi, în fumoar, regele, regina, cu care am vorbit această singură dată, femeie de o superioară intelectualitate, care întrecea scrierile ei, și de o mare fineță de spirit — mi-a corectat un cuvînt german, de întrebuițare curentă, dar care nu i se părea destul de distins —, m-au adus în cercul lor intim, și din nou Carol I a încercat să fixeze superioritatea sa, acum față de nenorocitul Alexandru Obrenovici, precum, altă dată, vorbind de Știrbei-vodă și de fiul lui credincios, Gheorghe, pe cînd „Bibescu fiul a vrut să mă răstoarne“, puneă în contrast ce era atunci — „multă umilință“ —, cu ce e acum, și eu mă îndărătniceam să explic că „așa erau împrejurările“. „Da, Maiestate, dar Maiestatea Voastră a venit în mijlocul unei societăți de boieri, pe cînd acest biet copil fără tată și fără mamă...“ Deci, fi-rește, n-am plăcut.

Numai încă o dată tot la Sinaia, era să văd pe acela care a fost Domnul zilelor mele mai tinere și a cărui stăpînire părea că nu trebuie să aibă un capăt, așa de complet se încorporase în el regalitatea însăși. Tot în legătură cu împrejurările din Balcani, am fost chemat la Sinaia ca să dau lămuriri nepotului reginei, prințul de Wied, cu privire la acea domnie albaneză în care regele vedea mai mult o încurcătură, dar nu voia să refuze acea-

stă satisfacție soției sale. Mi-a spus scopul pentru care fusesem invitat și cum anunțându-se că masa e servită, arătam că vreau să-l urmez, mi-a făcut semnul că mi se cuvine altă ușă.

Dejunam pentru întâia oară în acest castel de a cărui alcătuire-și împodobire, bucată cu bucată, după cele mai bune tradiții renane, fără nici o legătură cu ale noastre, întemeietorul dinastiei era așa de mîndru. Erau acolo pe lângă moștenitori și perechea de Wied, nu știu ce înalt funcționar de la Căile Ferate care, lovit de epilepsie, a căzut supt masă, fără să se fi produs, în această glacială atmosferă de severă etichetă, nici o altă mișcare decît a lacheilor, și indispensabilul Kalinderu, care repeta, cu glas de să se facă auzit, că a „mîncat un picior de pui“. Grav, trist, foarte slăbit, regele își consuma dieta fără a rosti un singur cuvînt. Din partea mea, între vorbăreța doamnă de onoare Bengescu și încă mai vorbăreța prințesă de Wied, vioaia, bruna și fina urmașă a Cantacuzinilor, prin soția prințului de Sayn-Wittgenstein, ale cărui memorii i le-am dăruit acelei care era să fie regina Albaniei, n-aveam decît greutatea alegerii între două conversații tot așa de neobosite.

La urmă, prințul, nalt, drept, blond, osos, discret, mă luă de o parte ca să întrebe pe acela care a scris despre Albania ce crede despre misiunea ce stă să i se încredințeze lui. — Alteță Regală (mi se spusese că așa trebuie să intitulez pe viitorul „mbret“, adică „Împărat“, albanez), dacă Alteța Voastră Regală va scuti pe supușii săi de orice impozit și le va da și o pensie viageră, va stăpîni asupra Albaniei. — Cred că și fără aceasta. Viitorul trebuia să-mi dea dreptate mie : albanezul nu era să se lase stăpînit decît tot de un albanez. *

* Wilhelm de Wied, rege al Albaniei între 16 februarie — 26 iulie 1914. Născut în 1876 — mort la 18 aprilie 1945 la Sinaia. Soția sa, Sofia, a murit în 1936 la Fîntînele. (N. ed.)

Deci, în toamna anului 1913, am mers la Belgrad, întovărașit de fostul meu elev, acum consul sîrbesc, Svilocosici, și de reprezentanții eforiei bisericii Madona Dudu, al căreia era clopotul. Vaporul ne-a debarcat pe cheiul gării de graniță, unde, pentru motivele „sanitare” iscodite de unguri, am trecut în vagoanele de clasa a III-a, complet întunecoase, ca să ajungem peste cîteva minute în luminoasa gară a capitalei sîrbești.

Am fost primiți îndată de Petru I⁵⁵, d. Svilocosici avînd grijă să înștiințeze pe dd. Carianopol, un tînăr avocat și Alexe Gioroceanu, profesor — cari vor comunica apoi ziarelor ce a spus în audiență regele, și aceasta va atrage o dezmințire oficială —, că trebuie să renunțe chiar în drumul spre Noul Conac, pe care-l vedeam acum isprăvit, impozant prin pătratul lui alb, la țăgările lor.

Tuns scurt, cu mustățile de colonel al lui Napoleon al III-lea, slab, tîrînd puțin piciorul, regele privea cu niște ochi buni de absolută francheță, și vorba lui franceză, înceată, avea un ton de duioșie, explicabil și prin marea lui greutate de a auzi. Nu-i putusem încă arăta ciopotul, pe care vameșii unguri îl opriseră înadins, așa că a trebuit să fie trimis un adjutant regal ca să-l aducă dar, cînd clopotul a fost acolo, în curtea interioară, mîinile zbîrcite dezmiardau metalul istoric : „Cînd mă gîndesc că și ale bunicului meu l-au atins”. A vorbit de cele săvîrșite de curînd așa de glorios, și a adaus : „Dar ce sînt toate acestea pe lingă Bosnia și Hertegovina...” Decorîndu-ne, ne-a invitat la dejun.

Dejunul de gală a fost într-o vastă sală foarte înaltă și de o împodobire fină. Muzica îmbrăcată în roșu a unui regiment de gardă cînta în cursul ei. Membri ai Academiei fuseseră invitați și era de față și Pașici. În fața mea regele făcea din cînd în cînd dureroase gesturi evazive : „Ce spuneți d-voastră acolo trebuie să fie așa de interesant...”, și mîna se îndrepta către urechile care nu mai puteau auzi.

La Legația României, un dîneu m-a pus din nou înaintea lui Pașici. El arăta dorința de a scoate ceva pentru viitor din alianța de război care dăduse așa de mari rezultate, dar se lovea de rezervele, infinit de înțelepte și mai ales temătoare de orice risc, ale lui Maiorescu și ale întregii lumi politice de la noi. „Dacă d-voastră doriți o politică de mîni libere...”

La Academie, unde se păstrase încă, deasupra scaunului prezidențial, portretul regelui asasinat — și bunul bătrîn Stoian Novacovici, un istoric de renume, care m-a primit în căsuța lui mică și joasă, cu mobile ca la boierii de Botoșani, în copilăria mea, răspundea mirării mele arătînd că n-are din ce să înlătore pe cine fusese bun pentru această societate de învățați —, am vorbit, ca mai vechi membru corespondent, despre relațiile dintre sîrbi și români, cum la Academia noastră voi arăta apoi ce e clopotul lui Caragheorghe. După ce, într-o sală de liceu, admirasem geniala concepție a sculptorului Mestrovici, el însuși de față, a epopeii naționale pentru cîmpia Cosovei, am vorbit tot acolo, înaintea unui auditoriu pe care-l domina figura bună, cu favorite sure, a fostului președinte de Consiliu Vladan Gheorghevici, român de origine, autor al *Sfîrșitului Obrenovicilor*, despre cauzele căderii Imperiului otoman.

Și apoi, în ciuda sfaturilor oficiale, eu, care văzusem pe vremuri miile de luminițe aprinse de creștini cari-și făceau cruce și se rugau la proaspătul mormînt al regilor uciși, m-am abătut și la biserița din Palilula, acum pustie, unde, cu o coroană veștedă a reginei Natalia, două cruci de tinichea purtau scrise cu vîpseală neagră numele „cral Alecsandar, cralița Draghina”.

În Serbia am putut vedea și pe omul care lucrase cu dibăcie pentru împăcarea popoarelor creștine din Balcani ca să le arunce asupra turcilor și să înlocuiască după victorie orice influență contrară prin aceea a rușilor săi: Hartvig.

Era o reprezentație de operă, destul de bună, rolul de căpetenie fiind ținut de o doamnă din societate, care consimțea să cinte pentru o remunerație de nimic, numai să aducă un folos țerii sale. Într-o lojă lângă noi, lângă fata lui mai în vârstă, craniul golaș, între al lui Eschile și al lui Verlaine. În el fusesse războiul balcanic. Nu o dată privirile se întorceau către acela pe care numai o neașteptată moarte fulgerătoare l-a împiedecat să vadă, în războiul victorios contra monarhiei habsburgice, ultimul act, triumfal, al tragediei pe care istețimea lui o dezlănțuise.

Eu mă gîndeam însă la altceva decît la această instalare a hegemoniei rusești în Balcani. Mi se părea — și s-ar fi putut, dacă lumea noastră oficială, în mintea căreia începuseră totuși a se ivi, mai ales la Ionel Brătianu, primele îndoieli, ar fi fost mai puțină rutină, mai puțin din obiceiul comod de a evita orice risc, ținîndu-ne de cei mai puternici decît noi — că prestigiul incontestabil pe care România îl cîștigase prin pacea de la București și prin menținerea tratatului, cu ajutorul Germaniei, contra poftelor austriece de revizuire a lui printr-un congres european, ar putea servi ca să refacem acea mare și continuă influență, binefăcătoare timp de mai multe secole, pe care o exercitaserăm asupra coreligionarilor noștri căzuți în robia turcească. Vedeam înainte o bună conlucrare între vecini care, și cu sprijinul unei Italii fără planuri anexioniste, ar împiedeca toate nenorocirile pe care le adusesese în decursul secolului al XIX-lea înveninata rivalitate dintre ruși și austrieci. Icoanele lui Mihai Viteazul, lui Matei Basarab, lui Vasile Lupu și Brîncoveanu, „Împărați“ ai creștinătății răsăritene prin daruri și sfaturi, îmi răsăreau înainte.

Pentru aceea am întemeiat la noi, unde lipsea orice interes pentru problemele cele mai însemnate și interesele noastre cele mai vizibile în vecinătatea noastră imediată,

Institutul pentru studiul Europei sud-orientale. Îmi asociasem pe Murgoci, care cunoștea bine, ca geograf, această regiune și al cărui spirit deschis era capabil de a înțelege orice direcție nouă, și pe Pârvan, atunci ales membru al Academiei și care a dat Institutului mult mai puțin decît ar fi putut, îndată ce s-a convins că nu va putea să-i aibă conducerea de fapt. Inaugurarea, în acea toamnă de mari prefaceri a anului 1913, s-a făcut cu solemnitate, la Fundația Carol, fiind de față toți reprezentanții acelor țeri, care cu cîteva săptămîni în urmă se sfîșiaseră cu atîta ură. Telegramele către Suveranii de peste Dunăre au provocat răspunsuri pline de făgăduieli pentru viitor, cea mai caldă fiind a regelui Bulgariei, cea mai sinceră a regelui Serbiei; Moștenitorul grecesc, care se afla la București pentru petire, a trimis cîteva cuvinte bune. Singur regele Carol s-a ținut în cea mai absolută rezervă : doar ceea ce făcusem era un amestec obraznic în acel domeniu al politicii externe românești a cărei cîrmă înțelegea s-o păstreze el însuși și el singur.

Fără venituri altele decît ce dădea, pentru tipărirea unui Buletin în limba franceză, statul, Institutul, care avea în program cursuri de limbă, conferințe de istorie, geografie și etnografie — am vorbit despre literatura bizantină, iar la Universitate am făcut un curs despre istoria Albaniei —, apoi crearea unei biblioteci care, necercetată, este și astăzi, îmbogățindu-se neconținut, ca și eventuale excursii, s-a așezat, foarte modest, în cîteva odăi din rîndul de sus al unei părăsite case a Ministerului Instrucției. Numai pe urmă am căpătat curtea pustie și părăginită a acelei proprietăți, unde am făcut să se ridice maghernițele care ne-au dat un buget destul de important, așteptînd momentul, după război, cînd am putut adăugi clădirea însăși, pe care nici pînă astăzi, în indiferența guvernelor ce s-au succedat, n-am putut-o reface. Publicația noastră, care se va transforma, mult mai tîrziu, într-o revistă, a

căpătat însă destul de răpede o vază de care puteam fi mândru. La început, n-au lipsit nici colaborații sîrbești.

Invitat la Veneția pentru serbările centenarului Ateneului venețian, al cărui membru corespondent eram de multă vreme — și am putut găsi acolo două săptămîni de odihnă în mediul care totdeauna a vorbit așa de mult și spiritului meu și inimii mele, răscolind fondul de unde a ieșit studiul *Veneția în Marea Neagră* —, am vorbit în fața unui public care, din nenorocire, se reducea la familia mea, la arhitectul Mandrea și fiul său, la pictorul Molda și la comitetul Ateneului, cu bătrînul conte Nani Mocenigo, președinte, și cu secretarul Paganello, plus o domnișoară Levi, care se interesa de istoria otomană. Am atins subiectele care se legau de preocupățiile mele în acel moment, și astfel am pomenit de relațiile venețiene cu aceste părți de răsărit și miazăzi ale Europei, de vasele Republicii, care străbăteau apele primejdioase ale Mării Negre pînă la Tana, la gura chiar a Donului și, tratat foarte rece de presa locală, care a cerut de la mine un rezumat, tipărit Dumnezeu știe cum, am recomandat desfacerea de nenaturala legătură cu Austro-Ungaria, o rivală neapărată în Balcani, pentru a se reveni la marile, la glorioasele tradiții medievale, pe care Veneția le împărțea cu Genova, adversara ei ca Stat, dar colaboratoarea ei ca putere italiană. Părea puternică atunci adeziunea italienilor la politica Triplicei. Dar abia un an era să treacă și, în ciuda lui Giolitti și a celorlalți reprezentanți ai alianței cu Centralii, Italia, împinsă de un irezistibil instinct național, avea să ia locul ei firesc alături de adversarii monarhiei austro-ungare.

La noi, nu se credea în posibilitatea unor asemenea evenimente, și mai ales atît de apropiate. La întoarcerea din Bulgaria, d. Constantin Banu ⁵⁶, liberal intelectual, cu ascendență franceză și mentalitate lipsită de fanatism, vîzîndu-mă la înmormîntarea lui Iosif, care se ducea la

locul de pace în sunetele frumosului său imn național ⁵⁷, m-a îndemnat să-i văd șeful, care ar dori o asemenea întâlnire, în vederea unor eventualități de viitor. L-am văzut deci, în casa lui, de două ori, cred, pe Ionel Brătianu, în acea vară a anului 1914 ^{*}, când se știa de toată lumea că Maiorescu dușmănit furios de vechii conservatori, ca și de amicii ireductibili ai lui Carp ⁵⁸, va trebui să se retragă cu gloria de a fi fost, la cei șaptezeci de ani înaintați ai săi, arbitru sud-estului european și prin aceasta asigurătorul păcii mondiale.

Îmi aduc aminte că omul căruia, pe baza principiului lui Carol I, călcat o singură dată, față de o fracțiune conservatoare, al alternării la guvern a celor două „partide istorice“, i se asigurase succesiunea îndată după încheierea tratatelor, m-a întrebat care e întinderea peste Dunăre a populației românești și, indicându-i-o, am descoperit la dînsul periculoasa idee că am avea să ne întindem acolo cît de mult vom putea, indiferent dacă am lua de la prieteni sau de la dușmani. Mai tîrziu, el îmi va vorbi despre marele său plan al unor reforme agrare care-i fuseseră sugerate de ce văzuse în Bulgaria, cu democrația ei agrară, așa de ispititoare în aparență, dar care-i pregătea mari încurcături și grele primejdii. Voia exproprierea, generală și nemijlocită și, pe lângă dînsa, un vot universal pe care credea că ar putea să-l întrebuințeze pentru o dictatură de partid, nedîndu-și sama cît de mult țerănul consideră că i se cuvine tot ce i-ar da reprezentanții unui stat pe care nu-l înțelege și nu-l iubește. Ceea ce e adînc conservator și organic în sufletul meu, în ciuda metodelor revoluționare care de atîtea ori mi s-au impus, m-a făcut să-i observ că merge pe o cale periculoasă. Gospodăria seculară, legînd inextricabil pe proprietar de țeran, nu se poate desface dintr-o dată, și un om de stat prevăzător

* St. O. Iosif a încetat din viață în vara anului 1913 (22 iunie) și nu în 1914 cum reiese din acest text. (N. ed.)

trebuie deci să procedeze în etape, ținînd o bucată de vreme laolaltă pe cei doi factori ai producției agricole, destul pentru a nu se risipi o întreagă înzestrare cu vite, unelte și clădiri iar, în ce privește lărgirea dreptului de vot, ea să se facă pe categorii sociale, dînd fiecăruia numărul de sufragii, care corespunde cu aportul său în viața națională, o revizuire din cînd în cînd permițînd rectificarea proporției *. N-am găsit nici o înțelegere la acela care-și formase acum, inginerește, planul din care nimic nu mai putea să fie schimbat. Îmi făceam iluzii asupra felului cum el ar fi ajuns să considere un amestec al meu activ în viața publică și valoarea însăși a acestui amestec; nu cîntărisem îndestul prețuirea de sine a cuiva care se considera ca avînd acea misiune națională pentru care nu-i trebuia nici o tovarășie. Ce avea de gînd să-mi ofere și ce mi-a și prezentat dealtfel, nu fără candoare, a fost un număr de locuri în Cameră și Senat pentru amicii mei — și încă păstrînd secretul asupra înțelegerii !

Și mi-am adus aminte de vechile legături, dominate de același spirit, tradițional în politica noastră, cu Filipescu. Și el, care mă îndemna să provoc manifestatăii studentești contra nu știu cărui proiect de alianță cu Turcia, pe care l-ar fi adus la Sinaia Moștenitorul otoman — și nu-și dădea samă cît de mult mă jigneau asemenea însărcinare de vataf al tulburărilor de stradă —, mă poftise, după căderea mea la Iași supt cumplitul ministeriat la Interne al delicatului senior Marghiloman, cel mai corect dintre despoți, să candidez la balotaj, eu, și nu asociatul meu Cuza, pe care nu-l apreciază Carp, guvernul retrăgînd atunci, în favoarea mea, ca să nu iasă cel cu mai multe voturi, Mirzescu, candidatura, fără șanse, a generalului Scheletti, iar, altă dată, cînd mă plîngeam lui că poliția de la Dorohoi a devastat tipografia unde-și lucra manifestul candidatul nostru, d. Nicolae Butureanu, mi-a

* Pasajul acesta este deosebit de concludent pentru definirea limitelor gîndirii sociale a lui Nicolae Iorga (N. ed.)

propus să retrag pe acesta pentru ca agenții electorali ai cîrmuirii să mă aleagă pe mine. Aveam, astfel, din ambele părți, măsura exactă a rolului ce mi se putea rezerva.

El corespundea, dealtfel, și apărării generale de care mă bucuram. Într-un rînd, Vintilă Brătianu, conștientându-mă ca editor de documente, mă înștiința că m-aș putea „lovi de pragul de sus“, iar Filipescu căruia îi spuneam glumind că „din nenorocire-mi lipsește orice talent“, aproba cu tristeță și o duioasă compătimire această recunoaștere. N-am reușit să conving pe nici unul din corifeii vechi și noi ai politicii românești nici de cît de puțin doresc, nici de cît de mult pot. Nu știu a cui a fost paguba ; a mea desigur că nu, ca unul care nici pe alt fel de căi n-aveam ambiția de a parveni pe care alții o serveau prin apariții cu meșteșug drapate, prin aplauze pregătite dinainte, printr-o întreagă acțiune de presă menită a-i scoate la iveală. Simțeam îndestul tot ce mă desparte de acești oameni, de sufletul, de metodele și de țintele lor ca să nu doresc a sta lîngă dinșii într-o activitate în care mi-ar fi fost imposibil să realizez măcar minimum din ce doream. Mai tîrziu, ridicat de împrejurări, în ciuda tuturor, am putut să constat încă două lucruri : cît de puțin temei puteam pune și pe unii oameni ai mei pe cări-i credeam cu totul altfel decît ceilalți și cît de mult poate urî societatea românească însăși pe oricine caută s-o scoată din boala în care a ajuns să se complacă.

Brătianu a căpătat puterea *. Era, dealtfel, și o necesitate morală față de o guvernare slabă, așa de compromisă, încît odată, în plină Cameră, am întrebat pe președinte dacă „nu crede că această frumoasă sală are nevoie de ferești care să se deschidă“. El a venit deci, sigur de sine, tiranic cu ai săi, în mijlocul căror apărea, crunt sau cu

* Guvernul liberal Ion I. C. Brătianu preia puterea la 4/17 ian. 1914 și rămîne la cîrma statului pînă la 20 ian./11 febr. 1918. El succede guvernului Titu Maiorescu. (N. ed.)

un zîmbet de desprețuitoare ironie, numai pentru rarile revelații de rigoare, mijloc din nenorocire sigur pentru un prestigiu în locul căruia la noi nu se poate pune iubirea și respectul pentru însușiri neconținut dovedite, și încerca, nu fără succes față de alte temperamente decît al meu, să înăbușe orice opoziție a adversarilor prin sonoritățile, dibaci mînuite, ale puternicului său glas.

„Reformele“ nouă, care puteau să iasă dintr-o sfătuire patriotică a tuturor, trebuiau, în intenția lui, să fie impuse, în așa fel încît asupra lor să se vadă numai pece-tea partidului liberal, a cărei durabilă hegemonie să se sprijine pe interesele și sentimentele create printr-însele. Tot restul era numai o aparență vană. Președinția, în comisiunea pregătitoare a lui Stelian, era menită să dea impresia unor discuții adevărate, dar el însuși a putut să se convingă răpede, cînd acestei comisiuni, din care făceam parte și eu, pe cînd d. Cuza, în veșnică divergență cu mine, votase contra, i s-au prezentat, în loc de orice altă documentație, niște broșuri costelive cuprinzînd conferințe făcute, mai demult sau mai de curînd, la clubul liberal. Atmosfera era așa de greoaie, încît orice discuție era imposibilă. Autorii înșiși ai presupunerii păreau că nu sînt îndestul de lămuriți asupra scopului pe care-l urmăresc.

Dealtfel nici n-am mai stat împreună după această primă ședință, în care cred că eu singur reprezentam opoziția, partidele adverse făcînd greșeala pe care vor avea grijă să n-o repete cînd se va relua marea chestiune, de a se ține dușmănește la o parte, ca și cum n-ar fi fost vorba de unul din cele mai mari interese naționale. Partidismul își dădea încă o dată roadele sale otrăvite.

Dar ceea ce ne-a oprit pe loc — și poate că a fost bine, căci altele vor fi împrejurările în care peste doi ani se va pune problema —, a fost pregătirea și izbucnirea războiului general.

XXII

SPRE RAZBOIUL DE UNITATE NAȚIONALĂ

În iunie arhiducele Franz-Ferdinand, acela care trebuia să deie noua și marea Austrie pe care o predica Aurel Popovici și în care credeau și oameni politici din România liberă, gata să intre în mintuitorul sistem, era ucis, cu soția sa morganatică, la Sarajevo⁵⁹. La noi, neașteptata veste a produs întristare, Moștenitorul austro-ungar fiind socotit ca un prieten al României și al poporului românesc. Dar nimeni, absolut nimeni nu-și dădea sama ce era să se întâmple în câteva săptămîni și nimeni nu-și închipuia că, după atîția ani de fidelitate, aproape servilă, față de Centrali, Statul român era să-și capete libertatea de acțiune, deși, din nenorocire, fără armamentul care ar fi fost necesar pentru a o putea apăra și susține.

Pînă atunci, ne-am trezit cu o curioasă vizită a colegilor turci din Constantinopol, profesori de drept și de medicină. La gară era ministrul, rectorul. Nici unul, nici altul n-au găsit ce să le spună, și deci pe neașteptate sarcina a căzut asupra mea. Nu eram acolo ca să fac diplomație, și deci le-am spus ceea ce se cuprindea în chiar ultimul capitol din *Istoria Imperiului otoman*, pe care o isprăveam atunci, după aproape zece ani de zile și urmă-

rit de ideea că nu voi trăi s-o duc la capăt (un volum de descriere a provinciilor și oamenilor nu l-am putut da, editorii oferindu-mi doar obișnuita plată pe coală) : că, adecă, o Turcie nouă, strict națională, trebuie să apară în locul aceluia Imperiu otoman a cărui perpetuare nu putea să fie decît un anacronism.

Rezultatul a fost că la conferința mea de la Universitate despre relațiile între noi și turci, în care am arătat că *națiile* ca atare nu și-au stat niciodată dușmănește față în față, conferința care s-a și publicat în limba franceză, oaspeții au zăbovit mai mult de o jumătate de ceas. Astfel de adevăruri, care erau să se prefacă așa de iute în realități — și ce fanatice realități ! —, nu plăceau. Mai agreabile erau discursurile de la banchet.

Între ele, și unul al lui Xenopol, multă vreme supărat pe mine pentru că-l apreciasem și ca „popularizator“ al istoriei românilor și-mi răspunsese cu violență privitor la politica lui Mihai Viteazul, tăgăduind apoi orice merit *Istoriei românilor* în limba germană, dar revenit la bune sentimente după o mișcătoare scenă la Universitatea din Iași, așa încît, intrînd eu foarte tîrziu la Academie, și numai cu un vot de simplă majoritate, cuvîntarea de primire a fost a lui⁶⁰. Cu acest prilej, el scotea în relief popularitatea care, cu toate dușmăniile coalizate contra mea, se ținea și mai departe de o operă de devotament și sinceritate. Iar eu trebuiseam după obicei să vorbesc despre predecesorul meu, care se întîmplase a fi tocmai unul din cei mai înverșunați dușmani, Tocilescu, și evitasem ipocrizia sau împietatea, între care aș fi avut să aleg, vorbind de faza istoriografiei pe care o reprezenta acela și de totalul tendințelor care au dominat în scrierea istoriei mai de curînd. Discursul a fost cuprins apoi în cîrticica de *Introducere în studiile istorice*.

Dar, întorcîndu-mă la vizita turcească, de care m-am depărtat așa de mult, mi s-a părut că descopăr sensul ei — și în același timp o urzeală mai întinsă și mai completă

în care se căuta a ne prinde — cînd unul dintre oaspeți mi-a pus întrebarea dacă ținem așa de mult la tratatul din București. De fapt, cu gîndul la acea conflagrație europeană pe care Austro-Ungaria, ciudoasă pentru actul din august 1913, o dorea cu toată puterea, se dorea o înțelegere a noastră cu bulgarii și turcii în vederea unei zdrobiri a nesuferitei Serbii Mari.

Ca de obicei, mă retrăseseam la Vălenii-de-Munte pentru cursurile de vară, cînd o telegramă mă înștiință de ultimatul austro-ungar⁶¹ multă vreme pregătit și acum ieșit la iveală cu aprobarea smulsă lui Wilhelm al II-lea care, el, prețuia pe sîrbi și avea o scîrbă aproape fizică față de tenebrosul și cabotinescul caracter al lui Ferdinand de Bulgaria. Peste cîteva ceasuri eram chemat la București de Brătianu, cu care acum relațiile erau bune, opoziția mea fără perspectivă fiind între marginile stricte ale interesului general.

Am arătat aiurea * cum am fost întîmpinat de primul ministru, care-și făcea un joc al mîndriei să întrebe pe unii, ca și pe ceilalți, pe prietenii vechii legături cu Tripla Alianță și pe aceia cari, ca mine, doreau de mult ca acea legătură, care ne oprea așa de mult fără să ne garanteze mai deloc, să fie ruptă și cari puneau nădejdi, nu pe deplin întemeiate, în vizita la Constanța a țarului, chiar dacă de acolo el mersese la Chișinău pentru serbările de comemorare a anexării. Din acea carte se poate vedea starea de spirit cu care m-am întors după ce fusesem întrebuințat și eu în această comedie, care se poate să fi fost diplomatică — și ministrul Angliei, Barclay, va repeta pe urmă fraza de supremă satisfacție pentru asemenea dovezi din partea lui Brătianu: „il est malin Bratiano, il est malin!“ — dar lipsea din această încercare cu oamenii generoasa sin-

* *Supt trei regi*, p. 186—188. (N. ed.).

ceritate, frumoasa convingere fără care nu se poate un adevărat om politic.

M-am întors acasă pentru ca, printr-un articol publicat în modesta mea foaie, cu un așa de restrâns număr de abonați — dar mă îngrijisem a trimite articolul și *Universului*, al cărui colaborator era să rămân în lunga noastră neutralitate, și-mi stă și acum pe masă călimara de bronz pe care mi-a dat-o în schimb generalul Crăiniceanu, devenit conducătorul rubricii militare la foaia populară —, să rup punțile pe care Brătianu căuta să mi le întindă pentru o politică de expectativă, dar nu fără aplecări către Centrală, care neapărat *trebuie* să biruiască : o făcuse printr-un V.G. Morțun, prin colegul de Universitate și Academie Bianu pe care, în ciuda originii lui ardelenă, îl domina cu desăvârșire îndărătnicia lui Sturdza, cu toată boala mentală prin care trecuse acesta și deplorabila stare de sănătate care-l va duce în curînd la mormînt. „Nu cu Austro-Ungaria“ era de acum înainte pentru mine o formulă dincolo de care-mi era imposibil a trece.

Consiliul de Coroană care se adună peste cîteva zile se mîntui cu o declarație de neutralitate, ieșită din acele lungi și grele conflicte între deosebitele conștiințe, și chiar în conștiința multora, începînd cu bătrînul rege, pe care nu era să-l mai văd niciodată.

De acum înainte, Parlamentul, neconținut amînat și întrebuințat numai pentru afacerile curente, nu mai avea nici un rol. Orice încercare a mea de a face pe Brătianu să vorbească a fost zadarnică. Refuzul lui era permanent și absolut ; se asemăna pe sine cu inginerul care lucrează în tăcere la o operă de siguranță — și, din nenorocire, era să se vadă prea curînd ce ușoare fuseseră calculele lui, și în ce privește oamenii, și în ce privește împrejurările.

Lumea politică era împărțită ca tendințe, îndușmănită pînă la furie, partidele sfărîmîndu-se în fața grozavei întrebări, pînă într-atîta de se auzeau și în stradă, unde

dealtfel s-au și coborât cu tot scandalul, certele din partidul conservator. Marghiloman, junimistul germanofil, sta în fața francofililor Filipescu și Take Ionescu. În aceste condiții, nu era nimic de făcut cu folos. Acest zgomot infernal, această grabă necugetată, ambițiile personale care se vedeau supt declarațiile înfocate din presă și din întruniri, răsărîrea la suprafață a unor persoane ridicule, cari se impuneau numai prin calul pe care încălecaseră, mă umpleau de un mare dezgust. Afară de aceasta, aveam încredințarea, adînca și dureroasa încredințare că, la „momentul de la Lemberg“, al lui Filipescu, sau la alte „momente“ în răpede-schimbătorea soartă a unui război de odios măcel în masă, în care nu mai era vitejie, ci numai îndurare, *n-avem nici cu ce oameni, nici cu ce mijloace materiale să ne batem*. Asigurările pe care mi le dădu Brătianu în septembrie, după moartea regelui *, că nu merge cu Centralii mă convinseseră numai relativ, primul ministru fiind un om complicat și cu prea multe surprize.

Nu-mi mai aduc aminte cum revenisem la Liga Culturală, după ce Pârvan, acum aderent al politicii cu Centralii, fusese silit a se retrage, avînd să sufere și ofense pe stradă, iar d. Bogdan-Duică, și el secretar, mai vechi, al societății, se oferise pentru negociații cu mijlocitori diplomatici, cari desigur n-aveau ce să caute la Ligă. Această societate ajunsese din nou la preț, deși i se pusese în coaste o nouă și iresponsabilă „Acțiune Națională“, spre care mergeau de fapt toate simpatiile „antantiștilor“.

Mi s-a cerut, ca secretar general, să primesc președinția preotului Vasile Lucaciu și un comitet în care era și Filipescu și, cred, Take Ionescu și d. Goga, refugiat la București, ca și Delavrancea. Stăruințele acestuia din urmă, care căutase și la otel noaptea pe vechiul său „Ior-

* Regele Carol I a murit la 27 septembrie/10 octombrie 1914. „Părăsit, aproape uitat, mort între cei vii, Carol I se stîngea.“ (Supt trei regi, p. 196.) (N. ed.)

guț“, uitat atîta vreme, m-au făcut să accept o tovarășie de la care nu mă așteptam să iasă nimic bun, adecă, bineînțeles, practic, folositor pentru cauza pe care, desigur cu aceeași sinceritate, o apăram cu toții, și care trebuia neapărat să ajungă la biruință.

Deprins cu discuții liniștite, în ton potolit, am rămas uimit înaintea spectacolului pe care l-a dat unica adunare a noului comitet, cu oameni excelenți și de mare merit fără îndoială, dar cari nu cunoșteau nimic din tradițiile casei. În sala de ședințe se povesteau amintiri despre Lascăr Catargiu, despre multe de toate, ca de la oameni cari cunoscuseră atîta lume și fuseseră amestecați în atîta viață istorică ; dar nu se putea păstra un fir al discuției. Zdrobit de această avalanșă de manifestări individuale, m-am trezit întrebînd o dată dacă „așa se țin și ședințele Consiliului de Miniștri“ și, la serioasa asigurare că așa, am declarat că „atunci nu mă mai mir de nimic“. În acest timp, prin ușile întredeschise ale odăii din dreapta și celei din stînga răzbătea, în fumul unei adevărate cafenele, zvonul continuu al amicilor politici intrați în Liga care fusese ținută de mine atîția ani într-o atitudine corectă și cuviincioasă, pe cînd ei făceau gălăgie ca la clubul lor, și peste toate celelalte glasuri se ridica acela al unui onest și entuziast inginer, mort dăunăzi, care nu-și putea înfrîna, o clipă măcar, activismul clocotitor.

Președintele nostru era, în ce privește felul de a înțelege și de a lucra, un incomparabil obiect de studiu. Merituosul luptător din vremea Memorandului, frumosul preot catolic ⁶² cu fața romană, vorbitorul popular care amesteca pe Traian cu Alecsandri, și totul căpăta sens și amploare trecut prin farmecul glasului său, era acum un om cu totul sfîrșit și absolut dezorientat, căruia Bucureștii îi întindeau tot felul de compromițătoare ispite. Nu putea nici să deschidă, nici să închidă ședințele, la care dealtfel nu mai veneam decît eu singur. Dicta secretarului de birou scrisori pe care trebuia să le întrerupă

de la prima frază și, făcînd rapoarte despre vizita sa la generalul Pau, care apăruse ca să sublinieze caldele simpatii pentru Franța ale neutralității noastre, întrebuința un ton care era al unei adevărate comedii. Mă dărea pentru tot ce fusese el și pentru toată lupta eroică pe care o întrupa, dar din care lipsise „singele” pe care-l cerea Carp pentru a interveni.

Se hotărîse o serie de publicații pentru țară și străinătate și un lanț de întruniri. Pentru amîndouă, deși nu se ajunsese la confundarea cu acea „Acțiune Națională” ori cu comitetul de Trei, în care colegul de Universitate Mindrescu, exploziv cum este, își rezervase primul rol, se întrebuințau alte metode și cu alt simț al răspunderii care, în asemenea momente, hotărîtoare pentru neam, dar și pentru însăși existența, prețioasă înainte de orice, a țării libere, trebuia să apese asupra fiecăruia. Își poate închipui cineva bănuielele pe care le trezea atitudinea mea de rezervă față de tot ce era pripeală, entuziasm ușor — cunoșteam și dintre ai mei ce e „secătură entuziastă” —, substituie anarhică a străzii, în locul acțiunii chibzuite a Guvernului, care singur știe ce are și ce poate. Ținut în suspiciune permanentă, evitat pentru a nu-mi lua partea din laurii triumfului ce se aștepta, n-am pus măcar iscălitura mea pe actul, rău redactat, prin care Universitatea din București exprima simpatiile pentru Franța năvălită și însîngerată care erau și în inimile milioanele tăcute.

Aș dori să fiu înțeles măcar acum, după ce patimile s-au potolit, după ce unii sînt în pacea mormintului, iar alții au o perspectivă care le lipsea atunci și au trecut prin încercări și suferinți pe care superficialitatea meridională, ajutată de o cultură neîntreagă și lipsită de armonie, nu le putea bănuie, dar care au fost așa de bogate în învățăminte. Luptasem atîția ani contra unei clase politice de uzurpație, împărțită de formă în partide prin care se putea primbla în voie orice ambiție și orice inte-

res. Ascultasem de la tribuna Parlamentului aproape un deceniu fraza răsunătoare și goală. Îmi putusem da samă că adeseori cel mai focos e cel mai puțin gata să facă pentru țara și neamul său cel mai simplu sacrificiu. Căpătasem credința profundă că, oricît de puternic ar fi nelipsitul instinct național și patriotic, cei mai mulți din acești oameni nu sînt capabili să-l transforme într-o adevărată credință, din care să plece o acțiune serioasă, dintre acelea care, orice ar fi, merg pînă la moarte. Declarațiile și declamațiile îmi sunau fals în ureche, și pentru nimic în lume nu m-aș fi coborît în stradă lîngă tricolorul care numai deasupra cîmpului de moarte are sensul său adevărat și nu m-aș fi gîndit că această apariție pompoasă îmi dă dreptul de a mi se înscrie numele între factorii unei mari opere naționale. Era desigur și o discreție înăscută, elementară, la omul care a fost silit să ia parte la multe procesiuni, dar rugîndu-se la Dumnezeu ca această încercare să se mîntuie cît se poate mai răpede.

Cu îndoielile lui Brătianu de o parte, calculînd și recalculînd pînă ce nimeni n-a mai știut ce vrem și nimeni n-a mai fost dispus să ne ajute, cu închipuirile de geniu militar „napoleonic“ ale veselului general Iliescu, eram sigur că nu putem merge decît la dezastru. Îmi aminteam și experiența, așa de dureros instructivă, a excursiei în Bulgaria, cu tot ce a însemnat ea ca dezorganizare — se pare că în adevăr generalul Berthelot⁶³, debarcat mai tirziu în mijlocul războiului celui mare la București, a rostit sentința : „Sînteți admirabil dezorganizați“ —, cu tot ce a vădit ea ca nepregătire, fantezie individualistă, ca lipsă a unui sentiment serios și disciplinat, poate că, uneori, și ca lipsă de onestitate. Mă întrebam serios dacă opera unității naționale nu e rezervată de soartă unei generații mai vrednice.

Pe de altă parte, contra acestei socoteli, așa de sigure, a națiunii, se ridica puternic sentimentul, și ciocnirea dintre aceste două puteri a făcut, atîtea luni de zile, cea

mai grea tragedie a vieții mele. Năvălirea asupra nobilei Belgii ⁶⁴, arderea orașelor bogate în tezaure de artă și de învățătură, împușcarea suspectilor și a ostategilor, tot cinismul brutal din care era făcută psihologia colectivă a unui război de o speță nouă, în care, cum mi-a mărturisit eroicul cardinal Mercier, generalul von Bissing răspundea la amenințarea cu sentințele istoriei: „Dar, părinte, noi, biruatorii, vom face istoria“, trezeau în sufletul meu tot ce putea fi milă pentru învinși și ură pentru așa de ignobili învingători. Când Franța a venit la rînd după Charleroi, întrebuintîndu-se contra ei aceleași procedări hunice, cu ghiulelele care loveau în divinele figuri ale sfinților de pe frontonul catedralei încoronărilor regale la Reims ⁶⁵, și piatra de atîtea ori seculară plesnea în îmbrățișările incendiului, sentimentul, neputincios, și cu atît mai arzător, contra civilizațiilor care dezonorau civilizația s-a revărsat în articole de înfierare, care au găsit răsunset, contribuind și ele la formarea spiritului public, de care, în ciuda smomirilor plătite, aveam așa de multă nevoie.

Se adăugea însă un mai puternic, mult mai puternic motiv de tortură sufletească. Monarhia vecină scosese în luptă pe românii de acolo. „Cinii“ erau puși împotriva rușilor în primele rînduri, cu gîndul, uneori mărturisit, că astfel se ajută esențial la rezolvarea, prin cimitirele de război, a problemei naționale în Ungaria și chiar în Bucovina austriacă, unde o bestie încă în viață, și cu pensie, după tratate, din partea guvernului român, colonelul de jandarmerie Fischer, trata o întreagă populație nevinovată ca pe niște spioni și trădători în folosul rușilor și o menea chinurilor isprăvite cu spînzurătoarea. Niciodată nu se făcuse o astfel de batjocură din acest neam, din partea pe care o prețuisem, ani de zile, și o iubisem așa de mult. Zi de zi, veneau veștile de moarte, cei mai buni pierind în străinătatea pustie, pentru o cauză străină, pentru cauza dușmanilor lor de moarte. Azi, Avram Să-

deanu, bunul, blondul ascultător al cursurilor de vară, biograful lui Gheorghe Lazăr, miine așa de iubitul meu tinăr cumnat, acela care-mi înțelegea toate gândurile și-mi împărțea toate simțirile, nobilul visător și harnicul apostol al școlii sale brașovene, spirit poetic și critic în același timp, ale cărui manuscrite au rămas risipite și scrisorile pierdute, Alexandru Bogdan, bunul meu Sandi, sfărmat în bucăți fără urmă în șanțurile galițiene de la Zumina. [...]

Comitetul Ligii a ținut un număr de întruniri în care-mi aveam locul. Multe glasuri s-au amestecat acolo ca să ceară o hotărîre, pentru recomandarea căreia trebuia să închizi violent ochii spre a nu vedea prăpastia care negreșit ne aștepta. Era acolo vorbăria răsuflată a părintelui președinte, care-și dădea bine sama că altele sînt vremurile și altceva cer oamenii. Erau impresionantele vibrații din glasul violent, întretăiat, uneori brutal, în ciuda înfățișării rămase sentimentale, dar cu o voință aprigă în ochii desperant de palid albaștri, al d-lui Goga, devenit un fel de șef al pribegilor ardeleni și care scotea din pasiunea sa pentru intervenție accentele dure care au fost cuprinse într-un nou volum de critică politică versificată unde nu era nimic dintr-o duioșie a începuturilor, pe care acuma o desprețuia. Dar, înainte de orice, era dîrza deciziune, ieșind și din rotunzii ochi de leu, din aspra față pătrată, din războinicul păr scurt, aspru, drept, din înfățișarea de cărunț general de cavalerie a lui Filipescu, devenit ca o încorporare a vechii boierimi luptătoare, care cere numai pinteni și sulită. Glasul lui adînc avea sonorități inegalabile cînd cerea regelui Ferdinand „să se încoroneze la Alba-Iulia sau să moară pe cîmpia Turdei“. Nimeni nu impresiona așa de mult, mai ales că se știa îndestul peste ce iluzii vieneze, atîta timp hrănite, calcă el, și ce sigure sînt angajamentele pe care le ia un suflet croit astfel. Suna la dînsul un ton de gene-

rații întregi trăite pentru bătaie, și era lesne să se vadă că în cuvintele care cădeau grele ca plumbii din pușcă nu e nimic învățat pe dinafară, nimic adus de acasă, nimic meșteșugit pentru aplauze. Văzîndu-l așa de înche-gat, de vinjos, de învelit în mușchii de fier, cine ar fi putut gici că, peste cîteva luni numai, atunci cînd în sfîrșit România aruncase zarul, îl vom conduce cîteva numai, cari nu ne temeam de bombele din cer și, pe lingă noi, vreo doi-trei agenți electorali, recunoscători și idiști, la mormîntul în care, cu mult prea curînd și pentru lupta care se deschidea și pentru viitorul care era să urmeze, s-a coborît.

Propaganda prin broșuri a Ligii n-a ținut mult. N-aveam bani și lumea, prinsă de griji așa de mari, venea în număr mare la întruniri, fără ca ele să aibă însă caracterul impunător pe care-l doream, dar cetea foarte puțin. Și ideea, răsărită o clipă, a unui mare ziar, capabil să lupte cu cele cumpărate sau întemeiate de cheltuiitorii agenți germani, a fost părăsită.

Rămînea Academia Română și cursul la Universitate. La ședințele celei dintîi s-au prezintat pe rînd, în acești ani de neutralitate, *Carpații și luptele dintre români și unguri, Sirbi, bulgari și români în Peninsula balcanică în evul mediu*, notele despre Ucraina. La Universitate, unde se tratase, în alt an, despre războiul balcanic, ceea ce a dat o istorie a peripețiilor lui, care ar fi fost poate cetită dacă se tipărea în altă limbă, s-a vorbit despre *Dezvoltarea ideii de unitate națională*, învederîndu-se că idealul din momentul de față nu era decît continuarea unei cugetări politice de veacuri întregi, apoi despre istoria românilor din Ardeal și Ungaria care, cu îngrijire revăzută și îmbogățită cu fapte, a format două mari volume, traduse apoi și elegant editate în limba franceză, și în sfîrșit despre istoria poporului francez, a poporului nu a Statului, deci

a factorilor adânci care i-au hotărît dezvoltarea din veac în veac, îndrăzneată încercare, cu materialul luat de-a dreptul la izvor, care ar fi meritat oarecare considerație. O dată, la acest curs, Regina a apărut [...]

Pe alături aveam răgazul să îngrijesc o colecție de documente grecești pentru Academia Română, formînd două volume din Hurmuzaki și, invitat de Armin Tille, corectorul *Istoriei românilor* în nemțește, să tratez, în marea colecție a lui Helmolt, acum retras de la conducerea acelei *Istории universale* cu bază geografică, pe care o încercase, dar urmărind la *Bremer Zeitung* și împrejurările de la noi, cu o amenințare către unguri dacă urmează cu detestabilele lor metode, capitolele despre români, bulgari, unguri, albanezi și țigani. Volumul IV, care le cuprinde, a apărut, deși gata încă de la 1914, după 1916 numai, și m-am trezit, spre marea mea uimire și indignare, cu fiecare capitol innădit în sensul luptei germane, înfierîndu-se în cel românesc „trădarea” regelui Ferdinand din cauza soției „engleze”, iar în Prefață se da explicația că, neputîndu-se găsi unii autori din cauza războiului, s-a făcut întregirea — ce întregire ! — de nu știu ce „doctor” *bon à tout faire*, cu părerea de rău, în ce mă privește că, legat de germani și „considerat de dînșii ca unul dintre ai lor”, i-am trădat și eu, partea mea de colaborație fiind păstrată numai din cauza valorii ei intrinsece. Voiam să fac un proces, dar mi s-a spus că-l voi pierde, după multă cheltuială, și a trebuit să mă mulțănesc numai cu scrisoarea publicată într-o foaie din Elveția germană și cu protestarea din revista mea franceză.

În tot acest timp, urmăream de aproape și eroica luptă a sirbilor, cînd învinși, cînd învingători printr-o glorioasă reparație, pînă în ziua strîngerii lor din toate părțile, de bulgari, de austro-ungari și germani, și izgonirea lor cu tunul în epicul exod care i-a dus dincolo de brazda iubită a țerii lor. „Și dacă mor cei de azi”, îmi spunea urmașul lui Ristici la Legatia sîrbească, „să ră-

mîie atîția ciți să poată duce lupta mai departe !“ La Craiova vorbeam de români și sîrbi în folosul răniților lor și celebram la Institutul sud-est european întoarcerea biruitoare a regelui Petru în capitala sa.

Astfel am ajuns la acea neprevăzută dată din august 1916, cînd o telegramă a lui Ioan Brătianu mă chema, în termeni de o căldură frățească, la București, ca să-mi anunțe că în sfîrșit intrăm în luptă ⁶⁶.

XXIII

INTERVENȚIA MILITARĂ A ROMÂNIEI

Mă văd în odaia lui Brătianu în momentul cînd știrile veneau de pretutindeni, mai grele de cum i se păreau meticulosului calculator, care credea că fiecare din cifrele sale e exactă și socoteala perfect trasă. Război de cîteva luni, două, trei, căci pacea se apropie, și ea ne va da executarea integrală a tratatului; siguranță în ce privește Bulgaria, neamestec al Germaniei. Lovitură năprasnică, neștiută de nimeni, căci totul a fost pregătit așa, încît la Viena să nu se afle decît după ce trupele noastre vor fi deparat în Ardeal ⁶⁷.

Omul mîndru și rece avea înfățișarea sigură care se potrivește cu o astfel de stare de spirit. Nici o întrebare, nici o îndoială. Niciodată n-a părut mai stăpîn : pe dînsul, pe rege, pe noi toți, pe soartă. Așa sînt toți aceia pentru care sufletul omenesc, care scapă tuturor socotelilor, e un element de care numai poeții și naivii pot să ție samă.

N-avea să-mi spuie nimic, decît, ceva mai tîrziu, să mă întrebe ce-mi rezervam — evident după modestele mele puteri — în drama care stătea să se deschidă și în care el vedea mai mult o „afacere de Stat“ decît un sacrificiu, un suprem risc național. Cum, credincios prie-

teniilor sale, întru cît el putea să le aibă în adevăr, dominatorul României dăduse lui Constantin Stere uniforma albastră de colonel-auditor, lui, celui care luptase din răsuputeri ca să ne păstreze cu germanii și contra Țarului, a cărui mină o sărutase totuși, cu devoțiune, la Constanța, i-am răspuns : „de vreme ce pe Stere l-ai făcut colonel, eu trebuie să fiu cel puțin general“. M-am lăsat ceva mai ieften : de ce nu s-ar face un ziar al frontului ? Lui Brătianu nu i-a plăcut. La ce ar folosi, se gîndea el, și această intrusiune a literaturii, cînd lucrurile sînt așa de bine puse la cale și legate așa de strîns ? Ziarul s-a făcut de fapt, și nu l-a cetit nimeni, cu cită credință și pricepere erau puse într-însul. La urmă, a consimțit că deie și foii mele, pe care am făcut-o zilnică, suma ce-mi trebuia pentru ca să cumpăr hîrtia.

Încolo, nu mai aveam nimic de vorbit. Ce sfat putea să ieie superbul, ajuns la capătul socotelilor sale, de la un biet profesor, de la un adversar politic desprețuit, cu care se plătise printr-o sărutare în momentul decisiv ? Dar întîmplarea, care e uneori extraordinar de inteligentă și-și are simpatiile și antipatiile ei, m-a făcut și data aceasta să fiu martor la momente pe care Brătianu desigur că nu le-ar fi vrut cunoscute, mai ales dacă ar fi prevăzut ce era să se întîmple. O chemare la telefon ne întrerupe. „Nu e nimic, spune el îndată, bulgarii ne-au atacat la Turc-Smil, N-are importanță. E o simplă demonstrație. Știu eu înțelegerile mele. Și apoi ei au acolo numai o brigadă, iar generalul Teodorescu o divizie“. Peste un sfert de ceas, o nouă chemare. „Nu ți-am spus ? S-a făcut. I-a răspins“.

Numai cînd o telegramă în limba germană a căzut pe neașteptate, între ordinele cu privire la internații Centralilor — urîtă practică nouă introdusă de germanii înșiși — și buna doamnă Brătianu a intervenit pentru femeile desperate din acel lagăr, iar Brătianu, care declara că nu știe acea limbă, mi-a trecut-o mie ca să i-o traduc, și ea

nu era altceva decît declarația de război a Reichului, ca o umbră trecu pe fața omului celui sigur.

Eu, omul celălalt, nesigur, veșnic nesigur, dureros nesigur și în această clipă cînd, cum am scris-o, se ridica „potirul cel sfînt de sînge și de lacrimi“, m-am dus spre casă, departe, supt munte, chinuit de gîndul ciocnirii de la Turc-Smil, în care, „neapărat“, nu trebuia să fie decît o „șiretenie“ a „amicului“ nostru Radoslavov, președintele de Consiliu bulgăresc — și apoi, „noi avem acolo o divizie, iar bulgarii o singură brigadă“.

Cîteva zile, nici o veste însemnată nu mi-a venit. Apoi revelația zguduitoare a încăierărilor pe viață și pe moarte în Turtucaia neisprăvită și fără pod, pentru care a fost izgonit din armată colonelul Botez, a cărui față de cîne bătut am mai întîlnit-o cîndva în viață. Aveam presimțirea netedă că începutul de la Turc-Smil, „simpla demonstrație“, continuă. Neștiind la cine să mă îndrept pentru a mă despovăra de sarcina care-mi zăcea pe inimă, insuportabilă, am chemat pe un prieten, recomandat pe vremuri de Scurtu, pe ardeleanul naționalist, pe dîrzul mocan, stimat pentru puterea convingerilor sale, care era colonelul Verzea, director al Poștelor și Telegrafelor. Răspunsul a fost scurt și expresiv. Expresiv nu numai pentru teribila știre pe care o transmitea, dar și pentru starea de spirit a cui vorbea, răpezit și brusc, cu intonația care arată că i s-a îndeplinit o profeție sau că e bucuros de rezultatul pe care-l așteaptă : „Ei, ce să fie ! A căzut Turtucaia“ ⁶⁸. Și comunicația s-a întrerupt de o mîină plictisită. Peste cîteva luni Verzea va fi primar al Bucureștilor supt ocupație, conducerea supremă a trădării fiind în minile „colonelului“ Stere. Așa lucrează oamenii cu calcule perfecte în alegerea aceloră de cari se servesc... Și, dacă primului i se vor smulge fireturile de plutonul de degradare, celălalt, supt atotputernicia calculatorului fără greș, va face o călătorie de internare la un sanatoriu din Elveția și se va întoarce reprezentant moral al Basarabiei sale.

Cum era pregătit lucrul „sigur“ am putut s-o văd de altfel mai aproape de mine cu proprii mei ochi. Generalul Tănăsescu, comandant al sectorului de pe valea Teleajenului pînă la Săcele, a venit, deși necunoscut, la Văleni, să mă întrebe, cu tonul cui oferă o călătorie de plăcere, dacă nu merg în Ardeal. Am luat cu mine un pardesiul, o blană și harta etnografică adausă de Casa Perthes la un studiu al meu din *Petermann's Mitteilungen* despre întinderea elementului românesc. Generalul a ris: „Se vede profesorul“. Adecă și după hartă, dar și după blană.

Am trecut pe drumul străbătut de mici grupe de soldați, cari mergeau ca în patrule, am văzut la graniță stil-pul dat jos, casa cantonierului ungur dărîmată, cu albinele din stup care se trudeau să-și facă un nou adăpost, ne-am împotmolit la Șanțul Vechi, sămănat cu zdrențe de uniformă și cartușe trase, într-o mizerabilă gîrlă, și noaptea se lăsa cînd am fi putut pleca spre Săcele, de unde venea, înroșindu-mi obrazul — de ce n-aș spune-o ? — o „pradă de război“, cu mobile și alte accesorii pe care Tănăsescu părea c-o găsește fircască și care pe urmă s-a pus la... loterie. — Mergem înainte ? — Știu eu ? După ce văd, riști să cazi în mîna ungușorilor din păduri, și ar fi ceva să te vadă pe d-ta, cu mine împreună, care nu sînt general, pe străzile Budapestei. — Atunci să ne întoarcem !

Și ce întors ! Înainte de mănăstirea Cheia, cum ați-pisem, mașina, superbă, condusă de un enorm tînăr om politic de provincie, care scăpase astfel de front, era să cadă în fundul prăpăstiei unde curge Teleajenul ; la Cheia nu mai era benzină, și s-a dus cineva s-o caute la Izvoare, ca să se constate că *benzină era*. Și în acest timp am dat pardesiul, inutil, generalului, care tremura de frig în vîntul muntelui. Peste poduri nepăzite, la Drajna, sentinela, al cărui șef, „elevul“ de administrație, „domnul ilef“, era la Văleni să joace cărțile, a tras asupra automobilului unde era șeful său suprem, care nu știa parola, iar la poarta casei mele generalul m-a rugat să-i las pardesiul

fiindcă, în loc de a merge la Buzău, unde-i era comandamentul, se duce acasă, la familie, în București.

Ce-mi mai trebuia ca să știu ce război facem ? Campania în Bulgaria nu ne învățase nimic [...]

Peste puțin eram la București, unde mutasem ziarul. Din odăița mea de la Hotel Regal scriam cea mai mare parte a lui, zi de zi, ajutat, pentru partea tehnică mai mult, de un tânăr inteligent, care părea deosebit de devotat — cum sînt ai noștri, nu e așa ? pînă la moarte... — d.Al. Cusin, fost elev de la Iași al d-lui Cuza, despre care în acele zile nu se vorbea nimic și care n-avuse nici un schimb de vederi cu mine. În această odaie de otel am văzut intrînd ca o furtună pe d. Goga, în uniformă de soldat, care-mi vorbi cu ochii pe care-i face cînd e vorba de un lucru mare, de grozăviile de iad, de „infernul lui Dante“, pe care, de la Oltenița, îl văzuse la Turtucaia. Cu iuțeala fulgerătoare a concluziilor sale, acela care nu consimțea încă de atunci să fie numai un mare poet îmi declara că de acum nu mai e nimic de făcut — o știam din gura lui încă de la răscoalele țerănești, după care au urmat cunoscutele negocieri ardelenene cu Kristoffy, ministrul de Interne al Ungariei — și că rămîne, acum cînd nu mai era celălalt refugiu, decît revoluția. Da, revoluția... Cum nu mi-am atribuit niciodată un rol într-o prefacere așa de grozavă, m-am mulțămît să răspund : „Eu sînt bătrîn : fă-o d-ta, și eu voi privi la dînsa“. Peste cîteva zile, criza de desperare trecuse ; pe străzile Bucureștilor cu un pas în urmă, d. Goga întovărășea pe Nicolae Filipescu, care nu spusese niciodată că mîntuirea stă într-o revoluție, deși el ar fi putut s-o conducă.

Din cînd în cînd împrejurările mă duceau la Ionel Brătianu. Toată siguranța se topise în flăcările Turtucaiei. Aveam înaintea mea un om zdrobit, vorbind încet, cu gîndul aiurea, luînd hotărîri inexplicabile, ca aceea de a în-

credința bătrînului general Crăiniceanu, deprins cu alte vremuri, comanda supremă în Ardeal, unde era totuși un om ca generalul Presan⁶⁹, care niciodată nu și-a pierdut firea. — Dar d-ta n-ai vrut să-l trimiți pe Crăiniceanu în Rusia pentru a ținea, cum dorise, conferințe în timpul neutralității... — Da, da, însă l-a cerut armata. La însușirile, superioare, ale generalului Averescu, la acelea, incontestabile, ale colonelului Sturdza, nu se gîndea decît doar pentru cine știe ce misiune defensivă în ceasul ultimei catastrofe.

Îndată ce s-a văzut că lucrurile merg rău, nu mai era un om, în toată lumea politică, la care să te adresezi pentru a-ți adăugi încrederea ce ai mai fi putut-o avea față de astfel de dovezi. Pe cînd trupele noastre, încredințate unui general cu nervii bolnavi, erau date peste cap în Dobrogea, pînă ce un ofițer superior în subordine, ca Rasoviceanu, a dat curaj de rezistență soldaților, cari nu mai știau ce e cu dînșii, pe cînd cele din Ardeal, aruncate peste graniță de apariția germanilor, cu trupe alpestre de o experiență de doi ani, apărau, neschimbate cu săptămînile, o graniță de o întindere nemăsurată, pe cînd îndrăzneța contraacțiune a generalului Averescu, care fusese descoperit în sfîrșit așa de tîrziu, rău servită de o aviație⁷⁰ aproape neexistentă și de o flotilă mult inferioară monitoarelor austriace, era tăiată, în mijlocul primelor și grelelor ploi de toamnă, de capriciul generalului Iliescu, rămas „Napoleonul” primului ministru, amicul și fostul său coleg, țara era, în cel mai deplin înțeles al cuvîntului, fără stăpîn. Regele însuși apărea numai din fuga automobilului, fără să știe nimeni ce vrea, ce face, ce mai înseamnă.

Șeful guvernului era, și va rămîne multă vreme, total neexistent : niciodată n-am văzut o mai prăpăstioasă cădere de la siguranța supremă la paralizia absolută. Ministru de Război era Vintilă Brătianu⁷², excelent administra-

tor, perfect contabil, om de muncă fără preget, dar complet lipsit de acel fluid care e necesar la conducători în mijlocul unor astfel de nenorociri, așa de mari și așa de neașteptate și, pe lângă aceasta, neavînd nici o competență în conducerea tehnică a războiului, care rămăsese în mîinile unui șef atît de compromis printr-o reacțiune ce sămăna cu absoluta inconștiență. Secretarul de la Război, generalul Burghel, un nume care nu zicea nimic, venise speriat de pe frontul ardelean, încredințat de două lucruri, pentru care putea să jure și înaintea lui Dumnezeu : că tunurile germane sînt grozave și atît de obraznice încît și-au permis să arunce țernă și asupra unui om de rangul lui și că toți ardelenii români sînt niște trădători, care merită împușcați. Mi le-a spus mie, uluit, la Ministerul de Război.

Pentru contactul cu populația, care pierduse capul cu desăvîrșire, căutînd zadarnic să interpreteze laconismul unor comunicate capabile de a zăpăci și mințile cele mai echilibrate, era d. Duca⁷³, a cărui părere despre soarta războiului se formase încă din cele dintîii zile : totul era pierdut. A trebuit ca, la cenzură, să redactez eu un apel către cetățeni, recomandîndu-le liniște și încredere, în momentul cînd străzile răsunau de camioanele care începeau să mute ce se mai putea muta, în Moldova.

Această populație, care petrecea zile de îndoială și nopți de spaimă, cu felinarele înzăbrănite și ferestrele învelite în hîrtie albastră, s-a arătat mult superioară acelor cari trebuiau s-o îndemne și s-o susție. După prima panică a zeppelinului, care a coborît la otelul meu lumea în pivniță, eu însumi ducînd un somn întrerupt, gata de plecare la căderea, ce se aștepta, a bombelor asupra clădirii, sunetul lugubru al clopotelor, șuieratul sinistru al vardiștilor, dintre care nici unul nu și-a părăsit postul, nu emoționau decît delicatetea de suflet al celor de sus. Încolo, în zgomotul detunăturilor, lumea își căuta de treabă ca în zilele obișnuite : de aceea și măcelul din Piața Sf. Gheorghe,

cîteva clipe după ce o părăsisem, întrerupînd o prea lungă conversație cu vioiul ministru al Italiei, așa de mic și așa de animat, Fasciotti, care voia cu orice preț să-mi explice ce a fost generalul Oreste Baratieri și cum s-a ajuns la catastrofa militară de la Adua. Doar dacă se goleau restaurantele, unde se vedeau și cîteva aviatori francezi, dar din nenorocire, sus în cer avioanele lor lipseau ; acele restaurante în care am văzut, în ceasurile cele mai nenorocite, petrecînd banda Stere, cu intelectualii și profesorii ei cu tot. O dată, am rămas singur la masă, cu chelnerul care-mi făcea liniștit socoteala. Lumea era la fereștile otelului meu cînd o schijă, care mi-a fost adusă caldă încă în odaie, lua o parte din obrazul copilului croitorului de jos. Tînărul meu amic, D. Ciotori, în care e atîta inteligență și atîta voință, care venea să-mi facă zilnic cursul de politică și strategie, [...] își primbla micuța siluetă pe străzile amenințate de ploaia de foc. Băiețașul cu corecturile venea să mă caute la Academie cu singura grijă de a nu pierde șaplturile iar, în ziua chiar a celui mai odios masacru, înaintea caselor cu litere, tipografii mei din Pasaj culegeau articolele, pe cînd de jur împrejurul lor crăpau bombe. În Biblioteca Academiei, elevele mele de la Universitate nu se clinteau de la pupitre nici atunci cînd zgomotul detunăturilor era mai asurzitor și gropi se săpau în vecinătate ; adăpostul subteran pe care-l făcuse d. Bianu nu servea decît unor membri mai fricoși ai societății ; era rușine să-l fi și văzut, și nu știu nici acuma unde era. Cu vechiul funcționar Tuducescu în față, lucrînd pe îndelete la fișele sale, foiletam, căci nu-mi era mintea la un lucru mai serios și mai greu, revistele ilustrate din donația de artă Filipescu, ca să caut material pentru cartea mea *Relations entre la France et les Roumains*, apărută întii ca articole în *l'Indépendance*, după ce fusese refuzată de Academie, care se ținuse „neutră“ în neutralitatea oficială a țerii.

Dar evenimentele se îmbulzeau amețitor de repede în acea dulce toamnă, una din cele mai frumoase pe care le-am văzut, indignător de indiferentă la încordările și suferințele noastre. În ziua cînd s-a aflat căderea Constanței, am mers la Ministerul de Război ca să aflu ce este *supt* comunicat. „Ce să fie ? ce să fie ?“, a fost răspunsul generalului Burghiele, „ce e acolo în comunicat !“ „Dar n-am venit pentru atît“. „Ei ce, ei ce ? A căzut Constanța⁷⁴. Și, pe urmă, scurt, limpede, ca și cum n-ar fi fost vorba decît de o neapărată concluzie, trasă matematic : „Dacă aveți patriotism, de ce nu încheiați pacea ?“

Subt impresia acestui teribil răspuns am căutat din nou pe Brătianu, deși-i făgăduisem că nu-l voi mai vedea, o dată ce în sufletul lui este numai ce constatasem cu durere. Au trecut cîteva zile pînă i-am putut vorbi, zile de un astfel de chin încît, căutînd cui să i-l mărturisesc, m-am dus și la colegul Bianu, deși-i știam sentimentele, și el însuși a rămas înspăimîntat de ce-i umbla prin cap secretarului general de la Război. Brătianu m-a ascultat foarte liniștit, pentru ca, după ce-i înfățișasem ce e cu omul care nu era la locul de cea mai mare răspundere *, să mă întrebe : „Ai d-ta unul mai bun ?“ S-a pierdut apoi într-o cugetare mută, pentru ca, amintindu-și de teribila sentință a generalului, să exclame : „Pacea separată ; dar putem noi avea astăzi pacea separată ?“ [...]

* Evidentă greșeală în text. Corect, probabil : „nu era la locul lui în acest post de cea mai mare răspundere“. (N. ed.)

XXIV

CATASTROFA RĂZBOIULUI

O călătorie la Vălenii-de-Munte mi-a dat subit noțiunea materială a imensității dezastrului, care întrecea orice închipuire. Din pasurile Ardealului venea ca o invazie a groazei și a desperării, pedepsind singeros ușurătatea și dezordinea. Soldați fără legătură între dinșii, ofițeri călări, automobile militare, țerani, femei, bătrâni, ca în timpul marilor năvăliri înaintea ciambururilor tătărești. Și, element de rușine, în mijlocul șivoaielor spaimei, vitele de rasă pe care ordonante le mînau la vale pentru ofițerii lor. În cerdacul casei mele erau rude ardeleni fugite de ștreang.

Nu era timp de pierdut, rezistența la pasuri, glorios de stăruitoare, timp de peste două luni de zile, neputînd fi prevăzută nici de aceia cari cunoșteau mai bine marile însușiri de viteză și răbdare tăcută, cu dinții strînși, a țeranului, omul serios al acestui neam. Am trimes pe ai mei, cu tot ce au putut prinde într-o boccea, la trenul din Moldova, am luat toată corespondența mea ca să nu fie spînzurați de pe urma ei ațiția fruntași ai luptei ardeleni, am adaus cîteva cărți mai rare și, la căderea serii, am plecat și eu, luîndu-mi rămas bun de la casa pe care

nu știam de voi mai revedea-o. Vîntul scutura florile din grădină și cîinii credincioși mă priveau din pragul porții : soldații ocupației erau să-i omoare, iar în locul florilor am găsit grămezi de uscături mucedee, femeia care de milă voise să-mi ude rododendronii fiind amenințată cu împușcarea.

De ar putea spune buna mea casă ce a răbdat pe urmă ! Mi-o destăinuiră, pe lîngă ruina sămănată pretutindeni, însemnări scrise și alte urme, pe care le păstrez încă.

Pe ușa de intrare se văd liniile cu creionul prin care locuința, întrebuințată întîi pentru birouri și pentru a da un pat comandanților, e destinată „oficiului porcilor“ (*Schweineamt*), cu data exactă cînd i s-a atribuit acest nobil rost : „oficiul porcilor“ nu însemna dealtfel, cum aveam dreptul s-o cred, identificarea zoologică a locuitorilor celor noi, ci fabrica de jamboane instalată acolo. Odaia noastră de mîncare ajunsese neagră de fumul bucătăriei speciale. În ce privește adevărata bucătărie, menirea ei fusese alta : fiind cu ciment pe jos, acolo stăteau caii, animale mai nobile decît unii din stăpînii lor : își poate închipui cineva ce au lăsat pe urmă. Iar pînă la încartiruirea lor ei erau legați de unul din cei mai frumoși meri ai mei, care a rămas strîmb și pînă astăzi, dar coaja, aproape total distrusă, s-a refăcut complet, și an de an el se acoperă de cea mai albă floare și de rodul cel mai bogat, cum o va face poate și multă vreme după ce nu mai voi fi eu acolo. Pe una din ramurile vînjoase ale bătrînului gutui care a murit pe urmă, un oaspete maghiar a săpat „Eljen Magyarorszag“. În casa însăși se văd pe ușa odăii de dormit găurile de care se prindea lanțul cînelui care coabita cu șeful detașamentului de ocupație, și alte împunsături, pe alte uși, păstrate și acelea, arată unde se fixau comunicatele. În salon mi-a fost cu neputință să curăț crasa [murdărie] pe care au lăsat-o pe fru-

mosul lemn de paltin bucovinean, înflorat cu desenuri populare, minile celor care-și făceau pe dînsa ocupațiile de birou. Pivnița era plină de fierării și de coșuri pentru prune. În ultimul timp, o oarecare curățire a fost datorită numai prezenței femeilor care erau aduse, cînd ici, cînd colo, pentru a îmbuna suferințele eroilor.

Mobila mea călătorise în parte, și în locul ei se adăugise cîte ceva luat din vreo casă străină. Tablourile se împrăstiaseră unde putuseră găsi amatori : numai frumoasele flori ale lui Grigorescu fuseseră desprețuite și, luîndu-se bogatul cadru aurit, ales de pictorul însuși, pînza fusese aruncată, ca o cîrpă netrebnică, în cămară.

Musafirii arătaseră o deosebită pasiune pentru cărți și tot ce e în legătură cu cultura ; numai cît metoda întrebuințată pentru aceasta le aparținea. La tipografie, prefăcută în local de închisoare, deci complet devastată și degradată, cu ferestile prinse în sîrmă ghimpată, depozitul s-a golit repede de miile de cărți, între altele frumoasa ediție în format mic a autorilor vechi ; o marfă de zeci de mii de lei a dispărut fără urmă, despăgubirea ce mi s-a acordat apoi, binevenită, fiind minimă. Clișeele erau întrebuințate pentru foc, nu numai din cauza flăcării bune pe care o dă lemnul vechi dar, mi s-a spus, și pentru lumina albăstrie a zincului care se topește. Bunii soldați ai cultei Germanii aveau nevoie și de astfel de distracții.

Dorința cea mare a ocupanților era însă aceea de a-mi găsi biblioteca. O parte, cu prețioase tiraje aparte, cu broșuri extrem de rare, cu cărți purtînd dedicații și însemnări, era la dispoziția lor, ca și un număr de documente uitate, între altele actul cel mai vechi de la străbunul „galeongiu“, imediat după 1760. Din ea n-a rămas absolut nimic : totul s-a furat ori s-a ars. Din cele pierdute, ostașii noștri cercetînd la Budapesta prada cărților, n-au găsit, cu fragmente din corespondența tipografiei și

din corespondențe străine, decît lucrarea lui Vlahuță despre Grigorescu și frumoasa carte a d-lui Gerota despre monumentele venețiene ale insulei Creta. Pe dinsele era încălț larg, cu sentimentul proprietarului legitim, un domn Gágyi Jenő care, înainte de aceste împrejurări, istoric rîvnitor, făcea notițe despre cărțile românești la una din marile reviste de specialitate din Budapesta.

Această procedură mă face să mă gîndesc la ceea ce, în circumstanțe întrucîtva asămănătoare, dar firește fără ca mîna mea de „biruitor“ să se fi atins de lucru străin, am crezut că trebuie să fac eu însumi. Ori de cîte ori mi s-a prezentat o carte furată, am refuzat-o, primind doar, rareori, volume sau documente cărora nu li se mai putea găsi urma și a căror origine nu putea fi bănuită. Cînd un colonel prieten a crezut că-mi poate aduce, în prima fază, fericită, a războiului, două vase de preț, le-am respins cu indignare. Cînd, după război, la vizita făcută de Liga Culturală vechii stăpîniri a lui Ștefan cel Mare din Cetatea-de-Baltă, am cercetat și castelul contelui Haller, care lăsase, ca o protestare contra faptului făcut de țeranii de pe moșia sa, biblioteca risipită și documentele sfîșiate pe podele, și mi s-a dat de cineva din sat o carte pe care am găsit pecetea stăpînului, ea a fost trimisă imediat prin poștă aceluia care avea drept asupra ei. Mi se pare că o elementară solidaritate morală între oamenii culți cere aceasta.

Cele mai multe din cărțile mele erau la Institutul sud-est european în București, și de aceea au scăpat, salvîndu-se astfel o harnică operă de adunător timp de mai multe decenii : voi arăta mai departe soarta colecției, care e astăzi la îndemîna oricui. Cîteva cărți numai le-am găsit înstrăinate la anticarii cari-și aveau pe atunci lăzile pe cheiurile Dîmboviței și cari mi le-au restituit fără nici o obiecție. Dar miile de volume, unele frumos legate, de care mă foloseam în lucrul meu zilnic, fuse-

seră coborîte, de lucrătorii mei credincioşi, după indica-
țiile ce dădusem, în odaia secretă de supt scîndurile cer-
dacului, în ascunzişul pe care boierul de pe vremuri şi-l
pregătise pentru clipe de supremă primejdie. În zădar
au cerut ocupanţii, lucrătorilor rămaşi, şi cu ameninţă-
rile cele mai impresionante, să le spună unde mi-am
găvozdit biblioteca. Li s-a răspuns că voi fi luat-o cu
mine. Iar stăpînitorii se primblau zilnic pe scîndurile a
căror mişcare şi al căror răsunset le-ar fi putut arăta
unde se află o nouă şi atrăgătoare pradă. La întoarcere,
unul din colaboratorii mei la tipografie mi-a anunţat că
scumpele mele cărţi sînt păstrate, şi ele mi-au revenit
la Bucureşti cu izul îndelungatei petreceri la umezeală
şi uneori cu neştersele semne ale acesteia. La Bucureşti.
corespondenţa mea fusese descoperită, dar prietenul meu.
librarul Suru, fiind şi el refugiat în Moldova, d-na Suru
a dat agenţilor poliţiei militare ce trebuia ca să tacă,
făgăduind şi o distrugere care nu s-a făcut. Astfel am
pierdut în aceste grozave împrejurări mult mai puţin de
cum mă puteam aştepta.

Tipografia fusese păstrată de germani pentru procla-
maţiile şi înştiinţările lor. Cum „nu plătisem impozi-
tele“, ei anunţaseră scoaterea ei la licitaţie, dar prietenii
din Vălenii-de-Munte, în frunte cu bunul şef al gării,
Dimitriu, care era să moară pe urmă ars, s-au oferit s-o
cumpere ei, păstrînd-o astfel. Casa însăşi era menită unei
distrugerii în ultimul moment. Plecarea s-a făcut însă cu
atîta grijă încît s-a uitat făgăduiala pedepsitoare. Dar se
chemase toată ţigănimea pentru a-şi împărţi ce mai era
înăuntru : din nou, Dimitriu a intervenit, oprind incon-
stientul jaf.

În localitate, germanii, întrecînd cu mult pe austro-
ungari, fuseseră deosebit de cruzi. Pentru o veche armă
de vînătoare rămasă într-un colţ se rostea osînda la
moarte, îndată adusă la îndeplinire. Mi s-a spus că un

nenorocit a fost silit să-și poarte crucea pînă la locul de execuție. Munca silnică era la ordinea zilei, și nimeni nu era cruțat. Brutalitatea celor ce descălecaseră în casa lui așa de bine gospodărită a scurtat zilele bătrînului boier Iancu Cereșanu, care fusese, icoană a altor timpuri, o providență pentru oricine avuse nevoie de ajutor: sicriul lui pe un car cu boi a fost dus singuratec în umbra plopilor cimitirului. În acest timp alții, și mai ales altele, se puneau la dispoziția ofițerilor germani, cărora li se dădeau petreceri, ei fiind urmați apoi cu adînci păreri de rău la plecarea lor din Văleni. Educația patriotică nu fusese dată acestui popor nici prin netrebnica școală, nici printr-o bună cetire literară. Dar ceea ce lipsea claselor de sus, poporul o suplinea prin instinct, acel minunat popor care căuta și în neobișnuite lumini pe cer vestea că „se întoarce România“.

Săptămîni de zile le-am petrecut în București, mîngiat și întărit, în ciuda veștilor rele care se îngrămădeau și a prevederilor despre ceea ce fatal trebuia să se întîmple, prin stăruitoarea muncă la ziar. Rămas cu gîndurile mele, n-aveam la cine să întreb cu privire la ultimele noastre sfortări. Pe șeful guvernului mă hotărîsem să nu-l mai cercetez : ce mai puteam avea comun cu cine regreta că nu se poate încheia o pace separată ? D. Duca era însăși intruparea îngrozită a dezastrului, tot mai evident. Iar, în ce privește pe ministrul de Război, Vintilă Brătianu, două amintiri vor ajunge ca să i se vadă starea de spirit.

După plecarea alor mei la Ploiești pentru a lua trenul de Moldova, mă întorceam la București, într-un tîrziu. La gară, voinicul șef Bengescu mi-a spus cu groază că „Predealul nu mai răspunde la telefon“ : deci frontul

ar fi spart acolo și valul ar fi să se reverse asupra văilor deschise. Eram rugat să duc vestea aceasta la București. Pe frumoasa noapte cu lună alergam grăbit către capitala amenințată cu invazia. Dar în oraș nu era nimeni dintre aceia cărora le-aș fi putut vorbi : de frica avioanelor dușmane dormeau pe la prieteni din împrejurimi. Numai Vintilă Brătianu, care tocmai conducea pe Procopiu, era acasă și treaz la acel târziu ceas de noapte. M-a ascultat și a dat din umeri : „Se poate să se fi rupt frontul“. Cu același calm îmi vorbea peste câteva săptămîni : „Nemții au trecut pe la Zimnicea. Vor veni la București... — Și Parlamentul, noi, ce facem ? Cum vom fi înștiințați ? — A, îi vei vedea. D-ta ai putea să și rămii. Ba poate, pentru că ai scris contra lor, te-ai putea și duce...”

În vederea perspectivei așa de senin puse înaintea mea de dinsul, am încercat să văd dacă m-aș putea strecura schimbat de haine. O mantie și un potcap puse la dispoziție de arhimandritul Scriban mă transformaseră așa încît credinciosul portar Frățilă, care scrișnea din dinți de cîte ori Stere primea o telegramă nemțească, nu m-a putut recunoaște în călugărul care ieșise cu arhimandritul. A sta în otel devenise însă imposibil : în marea îmbulzeală de ofițeri întorși de pe front [...], odaia mi se deschidea în lipsă, și găseam păduchi pe perinele mele ; ei începuseră a mă năvăli. Murgoci m-a luat atunci la dinsul, și tot mulțămită lui am putut scăpa cu viață, fără domiciliul silit sau fortăreața care au cuprins peste cîteva zile oameni ce greșiseră mult mai puțin față de Centrali decît mine, un Rădulescu-Motru de pildă, al cărui colaborator la publicația lui, *Noua revistă română*, fusesem.

D. Duca a fost întrebat serios asupra rostului care, în fața ocupației iminente, se rezervă parlamentarilor, și răspunsul a fost îngăimat : „Poate, cîndva... Se va

spune la timp“. În acea seară chiar, Murgoci, hotărît să plece și el, mă lua la gară și, călăuzindu-mă prin amestecul de lume grăbită în presimțirea sfârșitului, mă ducea la unul din trenurile de evacuare a ministereilor, la cei pentru Comerț.

În colțul vagonului unde mă așezasem am petrecut douăzeci și patru de ceasuri chinuitoare, fără a vorbi cu nimeni, aproape fără a pune nimic în gură. Noaptea era străbătută de lumini ciudate. În ziua următoare, trenul regal a trecut pe lângă noi, ultimă expresie a catastrofei. Tîrziu, seara, mă coboram la Nicolina, și îndată, pe străzile murdare ale mahalalei, cele dintîi uniforme rusești apărură, în floarea pămîntului, cu lungile mantale măturînd praful. [...]

Am găsit pe ai mei, fără prieteni în ceasurile grele, părăsiți după adăpostirea de cîteva zile în primitoarea casă a preotului Bobulescu, cercetător istoric pasionat, într-un cămin de studenți, care fusese închis și devenise astfel unul din multele adăposturi ale refugiaților. Casa aparținea maiorului Bonciu, a cărui cea mai călduroasă dorință, manifestată mai tîrziu și prin amenințarea că ne va sparge geamurile, era să ne vadă plecați de acolo. Bună casă moldovenească, năpădită însă de ploșnițe. Peste o strădiță îngustă se pregătise cartierul primului ministru, casă de veșnică tristeță, în care, ca și cum n-ar fi fost în mîinile lui nici o putere — totul trecînd în sama armatei, care și-a găsit un șef adevărat în calma siguranță a generalului Presan, om de rasă —, nu intra un automobil, nu sosea un om la raport, afară de prefectul de poliție Corbescu, un Sosie al d-lui Goga, blond, cu ochii albaștri, speriat [...] În față, pe acea simpatică Stradă Romană, era Spitalul, care trebuia pe urmă să ieie foc, ca multe clădiri cu contabilitatea încurcată : ceva mai departe se adăpostea familia C.D. Anghel ⁷⁵.

Dar mediul rezistenței în dezastru nu exista. Nu exista deloc. Iașul însuși, unde revenisem de atâtea ori, în ospitaliera casă a prietenului Șumuleanu, găsind un așa de bun spirit — suplinisem chiar pe Xenopol, acumă cu totul pierdut, o ultimă rămășiță din geniala lui inteligență licărind numai în fund, pe cînd buzele repetau la nesfîrșit ultimele cuvinte auzite, și fusesem primit... admirabil de decan, Philippide, care mă invitase în scris să fac „un lucru serios“, și nu conferințele cu care obișnuisem pe ascultătorii mei —, părea mai curînd plictisit, tulburat în liniștea lui patriarhală de această neconținută îmbulzire a unor oameni necunoscuți și nesimpatizați care, pe lîngă aceasta, erau adesea de o pretenție ce putea în adevăr să indigneze, și uneori și de o brutalitate deosebită. Casele se închideau, părăsindu-se odăile uzurpate. Din vechea și marea prietenie, din lunga luptă pe care o purtasem atîția ani alături, la d. Cuza nu mai rămăsese nimic : pînă la ședințele Camerei ne-am văzut poate o singură dată. În fiecare din noii veniți se vedea parcă unul din vinovații grozavei nenorociri. Și se simțea tot mai mult [...] că oamenii ar fi preferat acea legătură cu germanii pe care o ceruse tot clanul Stere, cu deosebiții săi Botezi, ca și profesorul de slavistică Ilie Bărbulescu, a cărui sfidare insuportabilă a trebuit să fie pedepsită cu pumni și palme într-o gară. Chiar oamenii cu sentimente bune în fond colportau știri false de înfrîngere și făceau glume cu privire la ceea ce așteaptă [...] România Mare. Era o atmosferă pestilențială de te înăbușei.

În guvernul însuși nu se găsea nici un om de energie, Pherekyde chiar dezmințind figura lui de luptător medieval și dispărînd cu totul din actualitate, iar umbra lui I. I. Brătianu, mititelul, blajinul și așa de nedrept

neglijatul Porumbaru pierzându-și ființa o dată cu dispariția luminii de la care pleca ; Vintilă Brătianu, în sfârșit, își îndeplinea cu o perfectă conștiinciozitate de bătrîn birocraț însărcinările exterioare. Ceea ce slăbea și mai mult direcția era o oarecare *nesinceritate* față de războiul în care guvernul se aruncase pe baza unor calcule rău făcute de șeful care de fapt existase el singur la început. Pe de o parte se păstrau oarecare legături cu Bucureștii, unde Procopiu, lăsat anume acolo, avea o anumită misiune, cum o avea una și profesorul Tzigara-Samurcaș, lăsat cu grija reședințelor regale și capabil de a trece, pînă în intimitatea ocupanților, cu mult peste aceste atribuții precise. Aceasta fără a mai pomeni tot ce continua să fie între oamenii de stînga ai partidului, ca d. Sassu⁷⁶, și acela care de a doua zi după catastrofă dezbrăcase haina de colonel român pentru a fi unealta, supusă față de stăpîn, insolentă față de populație, a ocupanților *. În plină Cameră se va declara de pe banca ministerială că, da, Procopiu a rămas la București din ordin. Iar, pe de altă parte, se făceau, încă de la început, pregătiri de retragere în Rusia, pînă la Harkov, părăsindu-se astfel credința că pe noul front s-ar putea produce o rezistență durabilă și cu folos.

La opoziție, starea morală nu era mult mai bună. Take Ionescu rămas — după însușirea de către Marghioloman a rolului de împăcător cu Centralii și după moartea lui Filipescu — singurul șef posibil al unui partid conservator de care nu-l lega nici nașterea, nici mediul,

* Se referă la C. Stere care, în timpul războiului, a rămas la București unde a și fundat, sub ocupația germană, ziarul *Lumina*, fapt pentru care a fost tradus în fața Curții marțiale, iar în anul 1921 — pentru același motiv — s-a cerut invalidarea mandatului său de deputat. De aici dușmănia neîmpăcată a lui N. Iorga față de C. Stere și unelă aprecieri subiective, nedrepte, care se întîlnesc în această carte și care neagă întreaga sa activitate. (N. ed.)

nici ideile fostului „democrat“, vroia continuarea războiului, dar realitatea luptei înspăimînta un suflet iremediabil timid. Lîngă dînsul, conservatorii vedeau, din imensa nenorocire, în primul rînd posibilitatea, necesitatea chiar de a înlocui regimul, cu omul care o provocase. De fapt, după rămînerea supt o ocupație, pe care cei mai mulți înțelegeau s-o întrebuințeze tot pentru blăstămatele scopuri de partid, a foștilor junimiști, credincioși originilor sub-germanice ale grupării, și chiar dacă erau așa de „franzuziți“ ca un C. C. Arion, partidul conservator de la Iași era reprezentat printr-unul din fiii lui G. Gr. Cantacuzino, Mihail ⁷⁷, om onest, bun, blînd, gras, care făcuse odată un discurs frumos — fratele său Grigore continua la București relațiile sale cu dușmanii —, apoi prin șeful moldovenilor, D. Greceanu care, dealtfel, om cu tradiții de bună și adevărată, deși mediocră boierie, își arătase pe front dorința de a servi țara — și atît, afară de clientela, personală și permanentă, a admiratorilor lui Take Ionescu. Nu se relevase încă prin nimic în viața politică fostul secretar de Legație, C. Argetoianu ⁷⁸ care, opus oricăror reforme dăunătoare mării proprietăți și socotindu-le ca o concesie făcută unei sentimentalități desprețuite și ca o experiență foarte riscată, exprima păreri strict tradiționale, peste care politicianismul alor săi trecuse de multă vreme. Era încă unul din oamenii cari vedeau în neașteptatele împrejurări așa de triste baza unei acțiuni proprii, în orice direcție ar fi să se îndrumeze.

Conservatorii propriu-zisi mi s-au adresat și mie pentru a-mi cere să adaug ce influență aș putea să am față de Regele, care păstra, în aceste zile de vădire a caracterului fiecăruia, o atitudine nobilă și demnă, pentru ca să li se treacă lor mîna, fără ca pentru aceasta să mi se facă propuneri precise de colaborare ori să mă lase să

înțeleg ce ar voi să facă dacă li s-ar da puterea. Am refuzat orice ajutor și chiar orice discuție în ce privește asemenea planuri. Știam, ca și toată lumea dealtfel, ce pot ambițiile nesprijinite pe ceea ce ar fi îndreptățit asemenea aspirații la un ceas ca acela și, pe lângă aceasta, îmi dădeam sama că, totuși, față de incapacitatea de acțiune a lui Take Ionescu, așa de ușor terorizat, pînă și tăcuta îndărătnicie a lui I. I. Brătianu, ascuns de toți în bîrlogul lui din Strada Romană, e încă de preferat.

În partidul liberal, în ce se mai putea vedea dintr-însul, nemulțămirile erau enorme. La Galați, d. Orleanu, unul din miniștrii cei noi ai lui Brătianu, dezaproba public pe șeful care adusese o astfel de calamitate asupra țerii, și el nu era singurul care să vorbească astfel. Și credința celor mai de aproape oameni de casă se clătina în vîntul cumplit al dezastrului. Omul care nu putea să animeze pe alții s-a găsit complet izolat, lipsit de orice sfat care ar fi putut să-l susție. Nu pot ști cît îl vizita un altul din oamenii pe cari el, în timpul de autocratică diriguire, îi crease aproape din nimic: Al. Constantinescu, a cărui inteligență, în general recunoscută, era dăunată însă printr-o înfățișare fizică pretînd la ridicul și prin reputația pe care o avea acest om de un perfect simț practic, singurul în tot partidul, că urmărește și sprijină orice afaceri. Acesta măcar nu s-a îndoit niciodată, dar trecerea-i era atunci destul de mică printre ai lui, deși Regele îi prețuia foarte mult, zicîndu-i totuși pe numele unei porecle injurioase *, pentru că era unicul cu care se putea lucra în adevăr.

Dacă un Gheorghe Mirzescu ⁷⁹, gazda pibegilor prieteni, acela în a cărui frumoasă casă cu două rînduri de la Copou ei se mai puteau întîlni, ținea la dispoziția

* Porecla acestui cunoscut politician liberal (1859—1926) era „Porcul”. (N. ed.)

oropsitului șef al Guvernului o deșteptăciune firească și, mai mult : un echilibru moldovenesc, așa de prețios în asemenea împrejurări, tânărul ministru, care abia se deprinsese a vorbi în Parlament, unde mai târziu va ajunge să domine prin onestitatea sa, dar și prin realitatea politică a oricărei propoziții rostite, n-avea încă nici o influență, și tineretul, setos de a parveni, nu consimțea să și-l recunoască șef. Dimpotrivă, în frunte cu iutea vorbărie, avînd ca un sunet de mitralieră, a d-lui Iunian, mărunț avocat gorjan, apoi cu insultătoarea sfidare-a d-lui Tilică Ioanid de la Severin, cu brutala izbire a d-lui Nunucă Protopopescu, o adevărată „ligă olteană“, la care se adăugea cîte un coprovincial pierdut apoi pentru politică, fără să uit avîntul retoric cu gesturi mari și teatrăla punere în vedere a unui avocat moldovean, Trancu-Iași⁸⁰ —, ei erau cei mai aprigi critici ai lui Mirzescu, a cărui situație în Cameră a fost zilnic ridiculizată. Cum se cîștigase și vechiul socialism de aventură seniorială a lui Georges Diamandy, care se și credea întîiul între oamenii unei ere cu totul noi, și mai târziu energia unui om ca d-rul Lupu, capabil, dacă e pe aceea, să strice toate farfuriile din toate cele cinci continente, era în politica internă un front de frondă pe care, în situația în care-l adusese înfrîngerea, Ionel Brătianu nu se simțea în stare nici să-l înfrunte fățiș, și cu atît mai puțin să-l zdrobească. Era de închipuit că temperamentul d-lui Cuza îl va face, dacă nu asociatul acestor revoluționari, fie și numai de fațadă, cari erau și internaționaliști, cel puțin prețiosul lor auxiliar, prin săgețile pe care dintr-o tolbă veșnic plină le arunca asupra băncii ministeriale.

A face politică de surpare mi se pareă însă în asemenea momente aproape o crimă, și n-am reprezentat un singur moment în acei doi ani și jumătate de încer-

care un punct de vedere divergent față de silințele care se cheltuiau pentru o ultimă și disperată apărare. De aici va rezulta că nu numai d. Cuza, până ce se va alipi la o nouă acțiune politică, dar și pitorescul Zelea Codreanu, în costumul bucovinean cu care înlocuise levita de teolog și cilindrul supt care l-am cunoscut întâi, s-au crezut firește înlocuitorii desertiunii mele. Prieteni de aproape își vor căuta drumul aiurea, orice astfel de părăsire fiindu-mi total indiferentă, atunci cînd tot gîndul meu era numai la țara în frămîntări de moarte.

XXV

PENTRU CREAREA SPIRITULUI NOU

Totuși omului celui mai tare în credințele lui îi trebuie **din** cînd în cînd și un îndemn. Plecînd de la București, întrerupsesem ziarul meu, părăsind cantitățile de hîrtie care trebuiau să-l asigure multă vreme. Peste cîteva zile mi-a venit la Iași primul redactor, d. A. Cusișin, care găsise un loc într-unul din camioanele evacuării și care, soldat de rezervă, rămăsese repartizat la redacția mea. S-a oferit să scoatem din nou *Neamul românesc*, și mi-am dat samă imediat ce folos moral ar putea să iasă pentru miile de descurajați și dezorientați și contra trădătorilor care foiau în toate părțile, reapariția unei foi care ar avea toată libertatea, și ceva mai multă autoritate decît ziarele ieșene în care partidele-și publicau lincele comunicate și comentarii : *Evenimentul* lui Greceanu și *Mîșcarea* lui Mirzescu.

Așa a apărut, în formatul unei fițuici, ziarul meu, care îndată s-a răspîndit în cercurile militare, mergînd pînă la spitalele de răniți, unde două mari talente, cu consacrare universală, d-ra Ventura *, alergată imediat

* Este vorba de marea noastră artistă Marioara Ventura (1886—1954). S-a făcut cunoscută în Franța jucînd la Comedia Franceză. (N. ed.)

în țara părinților săi, și d. George Enescu, aduceau mîngierea unor suflete credincioase și devotate.

Căci acum se refăcea, ca o realitate nezguduită, în veșnic progres ca organizație și spirit, o armată. Cele dintîi elemente ale celei vechi, gonită de la pasuri, sfărîmată în bucăți, erau o cutremurătoare icoană de scufundare națională complectă. Călăreți al căror mic grup reprezenta un regiment distrus, palizi infanteriști încremeniți de frig în hainele suptiri și sfîșiate, mîncăți de păduchii care curgeau de pe dînșii, ca o făină ignobilă, ofițeri cari în odaia mea izbucneau, la capătul atîtor mizerii, în hohote de plîns. Atîta era la început. Dar în acest neam sînt nesfîrșite rezerve de energie, trecute din generație în generație, care apar numai la asemenea ceasuri grozave. A ajuns, pe lîngă acest admirabil instinct de conservare și pe lîngă această unică putere de refacere, prezența a trei oameni pentru ca steagul României să fie din nou apărat.

Unul era cel ce știuse salva fragmentele nenorocite ale defensivei sfărîmate, generalul Averescu căruia, de altfel, i se observa fiecare pas, ținîndu-l cît mai la o parte pe secțiunea noului front care i-a fost atribuită și unde a dovedit încă o dată ce poate siguranța rece, calculul netulburat, metoda fără greș. Pînă în ceasul cînd a crezut că trebuie să se consacre unei politici spre care era îndemnat de cei ce aveau nevoie de marele lui prestigiu, noi nu l-am văzut în Iașul unde fierbeau intrigile și se cloceau planurile.

Cel de-al doilea, generalul care nu făcuse politică niciodată și care n-o va face nici pe urmă, Presan, căpătase, din fericire, sarcina pe care cu același calm neimpresionabil, cu aceeași neclintită putere de judecată, a

știut-o îndeplini, înlăturînd de la conducere camarazi și ducîndu-le pedeapsa, în acea atmosferă de bănuieli nu totdeauna întemeiate, pînă la degradarea publică a cui fusese sortit a întrupa înfrîngerea. [...] Nici o uneltire politică nu s-a putut strecura, în acele hotărîtoare săptămîni și, dealtfel, nici în lungile luni de trudă care au urmat, la cartierul general, pe care tot mai mult l-a înconjurat respectul public și care a ajuns inima însăși a României însîngerate.

Franța alesese bine trimițîndu-ne, din nenorocire prea tîrziu, împreună cu un grup de ofițeri cari știau ce înseamnă, nu războiul ca pe vremea lui Carol I, ci teribilul război modern, pe generalul Berthelot. Jovialitatea lui de voios burghez francez, netulburat nici în cele mai grele clipe, marea seriozitate cumpănitoare, ascunsă supt zîmbetul lui larg cu ochii în lacrimi, cunoștințele căpătate în momentul răspergerii atacului german acasă la el, în zilele de cea mai mare răspundere, se uneau la dînsul și cu tradiția pe care o reprezenta, iubind-o, și pe care o aveam și noi, în toate amintirile noastre. Nu ne zicea mare lucru un general în automobil, care părea că fuge, pe cînd generalul în tunică albastă, cu chipiul roșu cusut cu aur, mare, voinic, frumos, călărînd un cal de rasă, ne apărea ca însăși imaginea unui război în care, după ceasurile cele mai rele, este încă outința de revanșă și de glorie. [...]

Mai mult timp, I. I. Brătianu stătuse la îndoială dacă să cheme sau ba un Parlament în care știa bine ce puțin sprijin va putea să găsească. Se pare că și sfaturi din afară l-au făcut să se decidă la o sesiune ordinară, așa de mult întîrziată. A fost o hotărîre fericită, pentru că oricare ar fi fost calitatea majorităților și atitudinea, de

obicei nepotrivită, a opoziției, era nu numai o putință de lămurire a îndoielilor, afară de cele pe care guvernul și le rezerva, dar și un îndemn pentru miniștrii descurațați și dezorientați și un mijloc de a ține vie o conștiință publică prea mult înăbușită.

Discuția la Mesaj a fost jenată și săracă. Ea mi-a dat prilejul să exprim tot ce de atîta vreme îmi zăcea pe inimă și nu-și putea găsi rostirea în scurtele articole de jurnal. Am îmbrăcat în acele cuvinte toată ura contra încălcătorilor pămîntului nostru, tot desprețul față de forța brută, de șarlatania uneltelor, opusă energiei viteze, toată încrederea, sprijinită pe îndelungata cercetare a unui trecut de atîtea secole, că totuși dreptatea elementară a cauzei noastre nu va putea fi zdrobită și, în același timp, tot regretul că am ajuns unde eram, prin vremea pierdută cu certe interne trecătoare, de pe urma cărora am intrat în războiul cel mai plin de primejdii și fără pregătirea materială și fără indispensabila solidaritate morală.

Cuvîntarea aceasta, pe care mi-a smuls-o toată maiestatea dureroasă a momentului istoric și în care era așa de evident că nu aduc nici mizerabile artificii retorice, nici o grijă de mine însumi, de interesul meu, de orice interes al meu, ceea ce ar fi fost și mai mizerabil, a produs o uimire la care nu mă așteptam. Vorbisem și pentru ceilalți, pentru toți ceilalți, pentru aceia, mai puțin stimabili, cari aveau o frică ne bună de răspundere — și I. I. Brătianu s-a grăbit mai tîrziu să-mi spună că am și eu pe cea morală, pe care eram mîndru s-o reclam, dar ea n-avea nimic a face cu lipsa de armament și incapacitatea de comandă —, ba chiar și pentru cei cari cu sinceritate se pocăiau la ceasul ispășirilor, ca și pentru aceia pe cari-i luase numai valul unei politici de ale cărei primejdii ultime nu-și dăduseră sama pînă atunci. S-a cerut afișarea discursului, care s-a răspîndit

oficial, și s-a transmis telegrafic în străinătate această afirmație a hotărîrii nezguduite de a merge pînă la sfîrșit în îndeplinirea onestă și curajoasă a unei datorii de onoare. Dar încă de a doua zi mi s-au cerut unele modificări, mai ales în ce privește citarea adincilor și duioaselor cuvinte ale lui Gheorghe Ștefan, Domnul moldovean îndemnat să-și părăsească țara : „Mai bine să ne mănînce cîinii pămîntului acestuia“. Insuși ministrul de Război, pe care nu-l văzusem de mult, m-a rugat să aprob această supresiune. Am înțeles de ce era vorba : oamenii se pregăteau de trecerea în Rusia, și nebuna expediție a cerceșilor, de care a fost vorba în acea iarnă, și contra ideii căreia am luptat cu cea mai firească indignare, era în legătură cu aceeași desperată și lășă concepție.

Evacuarea proiectată nu s-a produs. O iarnă teribilă căzuse și asupra noastră, care o cunoșteam, și asupra dușmanilor, cari erau mai puțini obișnuiți cu dînsa. La Iași circulam sărind peste imenșii nămeți de zăpadă. Acest înveliș de năfîrșită pace izola și mai mult. Legături nu mai existau decît între aceia cari aveau ca funcționari aceeași datorie de îndeplinit. Pe străzi treceau supt pază soldații stînși, dezertorii supremei nevoi, ai imposibilității fizice absolute de a mai continua, ori camioanele care aduceau unul peste altul trupurile întepenite, așa de multe, încît spitalele, unde bolnavii zăceau și supt paturi, erau silite să refuze primirea, de a trebuit, o dată, să deschid cu sila poarta lăcătuită a Sfîntului Spiridon. Se terminase cu lungul convoi al cercetașilor și al tineretului ridicat din ținuturile ocupate, care se duceau să moară la Hîrlău, de tifos exantematic, ca și de sfîrșeală, de dor, pe cînd, nu departe, la Șipote, era mizeria fără nume a internaților. Privilegiații războiului

nu se îmbulzeau în orașul de o nesfârșită tristeță, în care pentru a se face foc se tăiau copacii bătrâni de la Copou.

Au murit mulți în această a doua zi după dezastru : am dus la mormînt pe marea artistă Aristița Romanescu⁸¹, am urmat sicriul prietenului Cocuță⁸² de la Vălenii-de-Munte. Va cădea mai tîrziu și devotatul meu ajutor la ziar, un cugetător puternic și original și un suflet de o rară credință, Aurel Metroniu⁸³, a cărui șubredă fire a cedat răpede bolii cumplite care secera și pe medici. Nu o dată am cules și de pe hainele mele scîrboasa insectă care transmitea moartea, lucrătorii tipografiei unde scoteam ziarul fiind ei înșiși atinși de dînsa. Morții n-aveau nici cei patru păreți de scînduri întregi, și din sicriile hurducate pe străzile încremenite de ger ieșeau mirosuri de putreziciune care amețeau ; atîția soldați au fost coborîți numai cu cămașa în tranșeele comune care, ca pe front, țineau locul de groapă.

Sprîjin moral era greu de găsit și, dacă însuși l-ai fi putut da, nimeni nu venea să ți-l ceară în amorțeala ce părea că a cuprins o societate întreagă, care uitase că mai este ce poate forma o oștire și că dreptatea nu se lasă ucisă atît de ușor. Dintre prietenii pe cari-i putusem cîștiga în lunga mea viață, era la Iași Delavrancea, dar cu omul care jucase mari roluri politice legăturile nu mai erau cele de odinioară ; îl vedeam uneori pe stradă aproape ca pe un străin ; și în casa refugiului său am călcat o singură dată, atunci cînd frumosul lui cap abia încărunțit se odihnea pe perna unei scurte agonii și pe cînd la serviciul de înmormîntare⁸⁴ din biserica Banu, d. Petrovici, care mi-a dat pentru ziar atîtea articole despre Bucovina încît l-am înștiințat că nu mai public nici unul dacă nu-mi dă ceva și despre Ardeal, ceea ce-i era, se pare, imposibil, glorifica acum cu întreaga noastră luptă, în cuvintele unei măiestrite reto-

rici, pe cel care se ducea înainte de răzbunarea neamului său, un ciudat autor dramatic, complet beat, făcea scandal în biserică.

Cu carul cu boi venise de la moșioara sa din Rîmnicul-Sărat Vlahuță și, așezat într-un colț liniștit al Iașului, de unde s-a dus apoi la Birladul originii sale, el era nu numai un cald prieten și un bun sfătuitor, dar în același timp spiritul cel mai încrezător în biruința care nu putea lipsi. Tot pesimismul de împrumut îi dispăruse, iar desprețul față de o clasă dominantă care se dovedise tragic de falimentară îl rezerva pentru alte timpuri; nu vedea înaintea sa decît o mîină de români cari, cu ultimele puteri, luptă în tranșeele desperării contra unui dușman odios. Marii lui ochi negri, așa de adînci supt sprîncenele groase, trăsăturile energic brăzdate ale feței lui brune, aripa de corb a părului răzvrătit pe fruntea unde păreau că se încrucișează furtuni, și mai ales glasul incomparabil, de o excepțională putere de vibrație unite cu felul călugăresc al unei vieți care evitase orice plăcere ușoară, orice plăcere banală; orice contact cu oamenii de duzină, îi dădeau un aer de profet. Niciodată însă el nu întrupase mai misterios ce e fundamental în ființa acestui neam: incomensurabila capacitate de a răbda, așteptînd ca Scripturile să se îndeplinească. După ce a plecat de lîngă noi, frumosul lui Calendar birlădean⁸⁵ a fost încă unul din mijloacele pentru a însufleți rezistența.

În fiecare clipă apoi simțeam lîngă mine iubirea, așa de delicată și așa de inteligentă, a sufletului ales care era Vasile Bogrea. De mult, o scrisoare de o linie elegantă și fină îmi mărturisise, de la studentul care abia-și isprăvisese Universitatea la Iași, sentimente pe care era să le păstreze pînă la moartea sa eroică în mijlocul celor mai mari dureri. Cu o memorie fabuloasă, unică, prin care

era capabil să adune atâtea cunoștințe, în toate domeniile, câte nu le-a mai cuprins o minte românească, și în același timp capabil să le rînduiască, să le pună în vedere și în valoare prin cea mai seducătoare din imaginațiile capricioase, jucîndu-se cu greutatea care ar fi zdrobit pe un altul, el știa să le deie, în legăturile lor neconținut schimbătoare, toată strălucirea unei pătrunzătoare ironii. Acest tînăr dorohoian, cu ceva sînge polon în vinele sale, profund latinist, excelent cunoscător al limbii grecești, inițiat în mai multe literaturi, ale căror opere le adunase în odăița nesănătoasă, pe care mulți ani n-a vrut s-o părăsească, a unei căsuțe lăturalnice, era și un filolog eminent, totdeauna nou în studiile sale, la care aducea informații nebănuite, și un poet, nu numai în suflet, dar și în formă, ascunzînd versuri scrise în ceasurile sale de absolută intimitate, și un orator de o rară varietate și de o uimitoare siguranță, în stare a însufleți o personalitate și o epocă, atunci cînd zugrăvea un fermecător film complet înaintea ascultătorilor. El n-a putut fi păstrat științei și societății în mare parte și din desprețul pe care-l arăta pentru suferinți nemărturisite ; un ulcer la stomac, care așa de ușor s-ar fi putut tămădui, s-a prefăcut astfel încetul cu încetul, de la o vărsare de sînge la alta, într-o boală fără leac, pe care numai misterele sufletului său excepțional au putut-o ținea atîta vreme pe povîrnișul morții. Pe atunci însă, măruntul om palid cu luminoșii ochi negri era numai viață și veselie. De mine se îngrijea cu o filială aplecare și grabă, adunîndu-mi cărțile de care aveam nevoie : de la el, de la biblioteca Universității, revizuiindu-mi corecturile, sugerîndu-mi idei, întovărășind rezultatul sforțărilor mele cu acele cuvinte de bună înțelegere și de caldă recunoaștere pe care orice suflet omenesc și le dorește și fără care se otrăvesc apele vii ale nevoii de a crea. În

acești doi ani și jumătate de Iași el a fost, trebuie s-o spun, suflet din sufletul meu : la atâtea lacrimi pentru pierderea lui în momentul cînd era încunjurat de toată prețuirea și de toată simpatia, după ce ajunsese la catedra universitară pe care o merita demult, mă simt dator să adaug acest omagiu.

Se mai abătea pe la mine, deseori, cumintele om potolit, încet în rostirea cuvintelor cu greutate, care s-a dovedit a fi d. Gheorghe Kirileanu ⁸⁶, bibliotecarul Regelui. Îl cunoșteam de mult și prin cultul pe care-l purta lui Eminescu, din care a editat la mine un număr de articole alese, prin înțelegerea lui frățească pentru literatură populară, prin nesfîrșita iubire pentru tot ce privea datinile noastre și vechea noastră literatură, ca și amănuntele de tot felul ale trecutului românesc. Desigur, supt anume influențe, el nu era un încrezător în succesul războiului pe care clanul căruia-i aparținea nu-l dorise dar, oricare ar fi orientarea unui om perfect onest și de o înaltă seriozitate, atingerea deasă cu dînsul în astfel de împrejurări nu putea decît să facă bine.

D. Kirileanu era un prieten al familiei Știrbei, care se bucura și atunci de o mare influență. Șeful ei avuse simpatii pentru Centrali, mai puțin solide și mai puțin mărturisite decît ale fratelui său Gheorghe, care s-a stins în teritoriul ocupat. Dar aceasta nu-l împiedeca să-mi spună, cu ani în urmă, că mergem neapărat spre realizarea unității naționale, și la un om de o atît de cumpănită judecată această siguranță avea o altă valoare decît la un entuziast. D-na Nadejda Știrbei, fiica beizadelei Bibescu, fusese crescută, din cauza unor triste împrejurări de familie, în Germania, și frumoasele sale versuri și povești, dintre care cele dintîi au fost traduse și de mine în românește, fuseseră redactate și tipărite în limba germană. Dintre fiice, cea mai mare moștenise

înaltele însușiri intelectuale ale străbunului, Vodă-Știrbei, și a discuta cu dînsa asupra oricărui subiect era o adevărată plăcere. Ne-am văzut deseori în acele luni teribile, și era fără îndoială ceva să descoperi atîta pricepere și simțire la membri ai unei clase care nu mă deprinsese prea mult cu asemenea daruri sufletești.

Lîngă mine chiar, era Legația franceză a exilului. Un om de o mare distincție, serios și în figura sa lungă, palidă, cu visătorii ochi de miop, era reprezentantul Republicii. D. de Saint-Aulaire aduna o societate restrînsă, în care era d-rul Cantacuzino, de o atît de frumoasă și expresivă vitalitate, pe care nu l-am putut păstra mult timp, tot sufletul cerîndu-l în Franța întregii educații pe care o primise, apoi d-ra Ventura și cîțiva alții, pe cari nu mi-i mai amintesc. Încrederea ministrului în viitorul țerii lui, care-și vărsa așa de larg sîngele, era nezugduită, dar niciodată un exces de limbaj, un gest nu erau întrebuițate pentru o afirmare cu atît mai impresionantă, cu cît era mai discretă. Trăsura Legației mi-a permis să mai răsflu puținel, mergînd la Miclăușanii familiei lui Gheorghe Sturdza — fratele fostului prim-ministru, clădire gotică de fost student german, fanatic pentru o viață ca a iuncărilor, foștii săi colegi, dar și harnic strîngător de manuscrite și documente românești —, castel feudal unde stăteau acuma, ascunse de lume, soția lui, fiica lui Ion Ghica, și fiica fiicei, văduva unuia din fiii lui G. Gr. Cantacuzino, bune vecine, la Doljești, am găsit o colecție extrem de interesantă din vechea noastră ceramică moldovenească, ale cărei tradiții le continua încă un industriaș evreu la Hîrlău. Mai pe urmă am fost și la Hermeziul lui Costachi Negruzzi, unde am găsit așa de interesantele lui opere de tinereță, de care nu vorbise niciodată nimeni [...]

Ziarul meu trebuia trimis tuturor, pe frontul care începea să se refacă ; se vor trage pe sama Statului 5.000 de exemplare pentru a se distribui în tranșee.

Acest ziar, scris de mine, afară de articolele lui Me-troniu și de contribuțiile, mai rare, ale câtorva din oa-menii pe cari-i apropiaseră de mine, momentan, împre-jurările, ca proșeforul I. Simionescu⁸⁷, botoșănean, fost coleg de liceu, om de un deosebit talent literar, capabil de a însufleți în scrisul său imaginea locurilor din țară pe care cu interes și cu iubire le străbate, îmi era acuma aproape întregul rost, și-i simțeam și toată greutatea și toată răspunderea, covârșitoare pentru mine. Venise în sfârșit, ceasul când cuvintele mele nu se mai pierdeau în vînt, în mijlocul unei societăți ușuratece și flecare, ci fiecare rînd era urmărit cu frîngere de inimi, pentru a se lua de acolo și știrile și îndrumările, care nu se pu-teau găsi aiurea. Unde mai erau timpurile marilor ga-zete bucureștene, *Universul*, *Dimineața*, *Adevărul*, atît de absolut stăpîne pe ce se poate numi, cu o oarecare indulgență, „opinia publică“... Unii se luptau să le învie în Bucureștii ocupației, coborîndu-se pînă la anume anga-jamente, dar stăpînii străini preferau să-și aibă organul lor în limba germană iar, pentru români, deocamdată, ediția românească a unei foi de cultură, în care toți sfă-tuitorii și sprijinatorii războiului erau expuși odiului* unei populații în mare suferință.

Aveam la îndemînă, pentru a putea informa mai bine decît oricine, ziarele din străinătate care, îndreptate, din țerile neutre către București, ne veneau nouă la Iași : foi daneze, olandeze etc. Mi se aduceau, pentru cenzură acasă, și ceasuri întregi erau ocupate cu descărcarea și amănunțita cercetare a sacilor. Am putut ști astfel zi de

* Odiu = ură, dezgust, scîrbă. (N. ed.)

zi tot ce se petrecea în teritoriul ocupat, cu atitudinea detestabilă a unei părți dintr-o lume, care nu fusese crescută național și n-avea instinctul ce o poate înlocui, ca și gesturile infame ale unora din oamenii noștrii politici. Marghiloman, de exemplu, afirmând că schimbarea de alianțe e ceva necesar și care va fi permanent, relațiile noastre cele mai firești fiind cu Centralii, apoi hohotele de râs ale mizerabililor pentru cari dezastrul național reprezenta o adevărire de profeții mai vechi, un fel de satisfacție pentru inteligența lor mai ascuțită. Altfel știrile de acolo deveniseră imposibile : la sfârșitul unei ședințe de cercetare în Arhivele Statului din Iași, unde căutam și o ocupație și o uitare a durerilor prezentului, și materiale, într-un corp obosit, d. Al. Lăpedatu⁸⁸, care trăia din greu într-un colț de sărăcie, mi-a adus vestea că între acești trădători e și vechiul său prieten Verzea.

Dealtfel trădarea era pretutindeni, de jur împrejurul nostru. O ceteai din ochii bucuroși de orice eșec pe front, de orice veste falsă, firește foarte detaliată, a unei noi lovituri căzute asupra noastră, cari căutam cu greutate frontul capabil de a rezista. De la colonelul Sturdza, mareă speranță a unei întregi generații de ofițeri, pătrunși de datoria lor și însuflețiți de sentimentul cel mai curat al onoarei, am primit discursul, pe care l-am și publicat, către bătrînii rezerviști pe cari-i întrebuițase pe frontul lui din Putna ; deasupra stăteau cîteva rinduri al căror sens, care putea fi o luare de rămas bun definitiv — „ca să ștlu cine a fost el“ —, nu l-am înțeles de la început. Tot de la d. Lăpedatu am primit zguduitorul veste că nenorocitul a trecut la inamic, și mi se dădea și proclamația, tipărită în secuime, prin care el chema la dezertare soldații [...]

„Redacția“ mea era în biroul de vânzare a biletelor de teatru al lui Maximovici, și ne împărțeam ceasurile

unor atribuții atât de deosebite. În dosul grilei de lemn a teighelei, pe o măsuță, făceam ziarul, așteptat cu nerăbdare și răpede epuizat, a cărui construcție era meritul priceperii și devotamentului d-lui Cusin. Tipografia Iliescu se afla în față, cu murdăria și bolile ei. În aceeași clădire centrală, Guvernul adunase pe scriitorii al căror talent nu trebuia expus gloanțelor și le dăduse sarcina de a scoate marele ziar oficial prin care să se pregătească și să se menție o anume atmosferă morală ; *acolo* se primea, se discuta, se glumea, se continua viața de cafenea din timpurile de pace. Frumosul, vioiul Locusteanu⁸⁹ reprezenta o garanție de ordine și de muncă, între aceia pe cari-i servea spiritul său întreprinzător și practic, dar cine nu era printre ei, pînă și la cei oricînd gata să jure că am pornit pe un drum greșit pentru că n-am ascultat pe profetul Stere, cari, la cea dintîi aparență de prăbușire, își vor manifesta din nou, în chipul cel mai dezgustător, adevăratele sentimente, pînă la d. Minulescu, care aduna elemente pentru ignobila șarjă din *Roșu, galben și albastru*, ba pînă la cei mai pretențioși dintre oamenii cu veleități politice, cari anunțau ritos, considerînd războiul ca o afacere de carieră răpede, cum a și fost pentru dinșii, că au „dărimat“ pe Brătianu și că, după ce vor mai „dărima“ și pe Take Ionescu, vor putea să fie ce doreau și ce meritau : stăpîinii României ! Aceasta era, dealtfel, în spiritul momentului, căci un întreg tineret își forma atunci un crez de o feroce ambiție, care le va domina apoi toată viața : mai tîrziu, tînărul doctor în științe economice de la Berlin, Virgil Madgearu⁹⁰, fost pe vremuri colaborator la foaia mea și unul din cei ridiculizați la *Viața românească* dintre „băieții din centre“, îmi declara că totul trebuie înlocuit printr-o revoluție, în fruntea căreia natural se vedea pe sine însuși — și, întrucîtva,

secretarul partidului „țerănesc“, jucînd în vîrful bățului echipamentul rural al d-lui Ioan Mihalache⁹¹, care se afla atunci pe front, tînăr învățător, cunoscut mie înainte de război numia prin discursuri la Asociația breslei sale și prin prezența la un concurs de porturi populare și danțuri de la Vălenii-de-Munte, s-a ținut de cuvînt : în energica-i bărbie proeminentă, în paliditatea feței chinuite de rîvniri precoce vedeam dealtmînterea toată garanția pentru aceasta.

Grelele dureri intercostale, care mă chinuiau aproape continuu, nu mă împiedeau de a da și ultima picătură de vlagă acelei foi în care mi se rezuma acum toată viața și pe care aveam mulțămirea, singura mulțămire, de a o simți organul de căpetenie al rezistenței morale fără care ar fi fost poate mai puțin utile și imensele suferinți ale celor de pe front.

În ceasurile libere scriam acum, după cererea librăriei Hachette, îndemnată la aceasta de ministrul Stephen Pichon, o nouă istorie a românilor pe scurt, o sinteză, al cărei întreit scop era : să arate dreptatea cauzei pentru care ne istoveam, să prezinte titlul cultural al existenței și al cererilor noastre, care nu putea fi decît dezvoltarea de-a lungul veacurilor a unei civilizații, a unei civilizații proprii, și pentru toți românii, și să stabilească drept bază a acestei lungi opere de vitalitate națională calitățile constructive ale țeranului român. Adunînd doar cîteva cărți în jurul meu, o redactam cu înfrigurare. Textul o dată stabilit îl dictam d-lui Stahl, care, ca „neamț“ (tatăl său fusese bavarez ; mama, franceză, trăia), căutase să-și capete cu orice preț rana pe care o îngrijea acum supt acoperișul pribegiei mele. Ilustrațiile le dădea pictorul Stoica, pe care-l recomandasem Marelui Cartier și reginei și care a cuprins în schițe simbolice, prea mult uitate,

momentele cele mai impresionante și mai sfișietoare din această mare tragedie ; Casa Hachette mi-a rătăcit acele desemnuri. El a făcut și coperta, pe care a refuzat-o regina, a Calendarului care apăru supt ocrotirea ei [...]

Încetul pe încetul neasămănata putere de refacere a acestui neam, de atâtea ori cosit și călcat în picioare, începea să se manifeste. Înainte de a se ridica această iarnă aspră fără păreche, care parcă voia să ne ție nesfârșit supt tristul ei giulgiu, semnele de încredere apărură, fără ca, din Apusul de care ne legaserăm, să ne fi venit încă primii mîngîietori și soli ai biruinții comune.

Se organizează o școală pentru viitorii ofițeri, care se va așeza apoi la Botoșani, fiul meu cel mai mare fiind și el primit într-însa. Mi se ceru de colonelul Văscu, însărcinat cu conducerea ei, să vorbesc tinerilor acestora, cari vor avea misiunea să ajute cu sacrificiul lor total la refacerea patriei îmbucățite. De aici a ieșit o serie întreagă de considerații cu privire la semnificația războiului. Căutînd să întăresc pe alții, adăugeam puteri sufletului meu însuși. Din ce în ce mai mult, gîndindu-mă și la cîte le răbdasem și totuși rămăseserăm în picioare, mi se înfigea convingerea că, nefiînd vorba numai de noi, ci de o parte așa de largă din lumea cea mai civilizată, mai plină de demnitate și de mîndrie, ea nu va putea să accepte o situație ca aceea pe care, fără nici o îndoire și fără nici o muștrare de cuget, aveau de gînd — și nu se sfiau să o și mărturisească — să le-o impună germanii.

Acei trimeși ai luptătorilor din Vest, a căror misiune era să ne arăte că nu luptam singuri pe frontul supremelor sfortări, sosiră în sfîrșit. Erau de tot felul. Un general american, un grup de intelectuali de acolo, curioși, naivi, copilăroși, cu un profesor care se uita la colecția mea de monede noi, se mira că și Carol I și don Pedro al Braziliei au barbă, împrumuta broșuri despre război de la

mine și-mi lăsa la plecare moneda de aur pe care i-o refuzasem... Oricum, te mai simțeai pe pământ la contactul cu dînșii, plecați de așa de departe ; cu venirea lor intra o-rază de lumină în temnița noastră îngustă și întunecată, duhnind a mormînt. Apăru apoi Vandervelde⁹², cu figura-i de vechi savant aplecat asupra hîrtilor sau eprubetelor lui, și tumultuosul, țeposul Albert Thomas, ministrul munițiilor franceze, gata să îmbrățișeze pe regele Ferdinand și să-l sărute din plin, cuprinzîndu-l cu buna energie prietenească a brațului său de plebeian luptător.

Cum, în cursul iernii, la vila „Greierul“, a domnișoarelor Sculy, unde se așezase un spital militar, tifosul exantematic luase pe devotatul doctor Clunet, unul din ajutătorii noștri francezi, am propus să se voteze de Cameră cu acest prilej darul casei de țară, așezată într-o frumoasă livadă, Statului francez, pentru a se face acolo un *home* al francezilor ce vor vizita apoi România. Dar președintele Morțun, de care stînga liberală își bătea joc în chipul cel mai trivial și mai zgomotos cu putință, demoralizîndu-l cu totul, a fost de părere să se aștepte acceptarea Statului francez, și își poate închipui cineva dacă la aceasta se gîndeau cei din Paris. Astfel s-a oprit gestul pe care-l credeam și datorit, și frumos.

Regina dorise să meargă în Rusia pentru a exercita, în folosul rezistenței noastre, rău ajutată prin transporturi de arme și muniții anume întîrziate de la nesfîrșit de îndepărtatul Arhanghelsk, pe Marea Înghețată, influența pe care credea s-o aibă asupra vărului ei, țarul. Cum știa cît de gelos de autoritatea sa e regele, m-a însărcinat să încerc eu a căpăta o permisiune care a fost neted și hotărît refuzată.

S-a hotărît atunci ca moștenitorul să meargă la Petrograd, întovărășit de Ionel Brătianu, pe care această însărcinare părea că ajută să-l puie pe picioare, să-l în-

vieze. A venit la mine după întoarcere. Mi-a povestit, cu orgoliul care se cunoaște, că a impus rușilor să-l trateze ca pe orice președinte de Consiliu al unui Stat aliat, că a descoperit la conducătorul politicii interne rusești, Protopopov, pe un inginer mediocru, de care și-a putut bate joc ; în ce privește stînga politicii rusești, pe care o știam și ce este și de ce e capabilă, gîndindu-mă însă pentru moment numai la un Gucicov, căci Kerenski era un nume aproape necunoscut și nimeni nu se putea gîndi la un Lenin și Troțki, pe atunci pribegi ascunși prin colțurile de Occident [...], el îmi spunea că ea are așa de puțină importanță încît nici nu face să se uite cineva la dînsa. Plin de admirație pentru Rusia țaristă, prințul Carol o declara un „infiniit organizat“. Ce crudă dezmințire erau să deie în curînd împrejurările ! Încă din februar 1916 un conflict al autocrației cu Duma trebuia să aducă pe un om clarvăzător a-și da samă că acolo de unde ar fi trebuit să ne vie la strîmtorile noastre un ajutor puternic și loial se urzesc lucruri grozave, cu termen apropiat. Pentru moment, puțini începeau să întrevadă ce ni pregătea cu faimosul său plan de împărțire a României atotputernicul Stürmer.

Brătianu credea că e bine să-și adauge la un minister pe care-l știa solid și definitiv asigurat conlucrarea mea în vitrină, ca „om popular“. De aceea mi-a oferit, atunci întîiași dată, să intru în guvern, care de la început se completase — și combătusem această schimbare dibace în Cameră cu Take Ionescu și cu un număr de amici ai acestuia ; urmasa, probabil, o indicație, a regelui, care nu voia în asemenea momente continuarea obișnuitei clăntăneli de partid, dar poate și din dorința de a imobiliza astfel, refuzîndu-le orice rol serios, căci toate mijloacele

de informație și de acțiune rămăneau numai în minile lui, adversari pe cari și-i știa ireductibili. Am dat același răspuns ca și conservatorilor din decembrie — și acest răspuns l-am comunicat și regelui — : că nu pot să mă asociez la răspunderea unei politici contra căreia luptasem de atîta ani de zile.

Ca un trăsnet a venit vestea căderii, în martie 1917, a țarului, și așezarea unui regim republican moderat, cu care ai noștri credeau că se poate lucra tot așa de bine ca și cu Nicolae al II-lea. Poate chiar mai bine decît cu un stăpînitor fără voință, căci se desemnase ca factor dominant acel om care, judecat după cît zgîmotul făcea, trebuia să fie cel puțin un Bonaparte, Kerenski. Curentul era așa de puternic, încît o clipă am ars și eu tămîie supt nasul găunosului orator de răscruce, care părea în adevăr că însuflă încredere unor oștiri din ce în ce mai demoralizate.

Fruntași din vechea Rusie zdrobită ajunseseră pînă la noi la Iași. Dispăruse solemnul funcționar imperial, trimis la noi ca reprezentantul atotputernicului aliat, consilierul Mosolov, pe care l-am văzut o clipă într-o seară la regina. Simpaticul ministru al Rusiei — „al cării Rusii ?“, era să-l întrebe un nepolitic, — domnul Poclevski-Coziel, apărea tot mai rar după încetarea rosturilor sale oficiale. În altă seară, în aceeași odaie din stînga palatului reginei, unde se stătea de vorbă, pe cînd suptirile degete femeiești împloteau, am strîns mîna unei doamne de oarecare vîrstă pe fața căreia trecu atunci un zîmbet de mirare și ironie. Regina mi-a explicat atunci că e însăși sora ei, marea ducesă Chiril, pe care credincioșii monarhiei o consideră astăzi ca împărăteasa legitimă a tuturor Rusiilor, unde sînt cu totul altfel de stăpîni.

Aveam, dealtfel, supt ochi zîmîc noua armată a revoluției, care nu credea și nu înțelegea alta decît această

revoluție, marea ispravă îndeplinită și de care era așa de mândră, mai ales după ordinul lui Kerenski, care punea pe soldat lângă ofițer, ceea ce însemna că soldatul putea să se considere în locul ofițerului său. La Socola era un continuu centru de agitație, și trupele care defilau pe străzile Iașului fluturau în vînt steaguri roșii cu enorme inscripții [...]. La răspîntii, cîte unul din șefii politici cari răsăriseră, peste orice autoritate ofițerească, dintre subofițeri și soldați și cari afixau un întreg tufiș de panglice stacojii la piept, se oprea și, suit pe cea dintîi piatră din cale, începea un lung discurs. [...]

Odată, ușa din față a casei mele a fost dată violent în lături, și a apărut un ostaș în lungă mantie cenușie care, fără să zică bună-ziuă — și am crezut că vine să mă execute, lucru posibil pe vremea aceea ! —, s-a aruncat pe canapeaua din antret și a început a-mi pune, în cea mai bună românească, atîtea întrebări, de așa natură și așa de răpede, încît mi-a fost imposibil să-l urmăresc. După ce această furie de curiozitate s-a cheltuit și m-am simțit viu, iar pe dînsul l-am văzut potolit, am putut afla că el e poetul „Nico Românaș“ din vechea revistă cu chirilice de la Chișinău, că-l cheamă Buzdugan și că a venit, pur și simplu, ca să mă vadă și să vorbim literatură.

Am ieșit cu domnul Ion Buzdugan pe stradă, și mi-a anunțat fără nici un fel de rezervă ce se va întîmpla cu oastea în care era cuprins. — Să nu crezi dumneata că rușii se vor bate pentru burjuii de la Paris și de la Londra. — Dar totuși... — Nici un „totuși“ ; îți spun că nu se bat. Ai să vezi dumneata. [...]

Împrejurările îmi dăduseră o parte și în pregătirea, pe care o judecam neapărată, a reformelor, de care nu se vorbea nimic în sesiunea de iarnă a Parlamentului și de

care nu se ocupase nici presa, o biată opinie publică speriată îndreptându-se numai către pericolul imediat. [...]

Am rugat pe vecinul meu * să vină la mine pentru o comunicație importantă, căci evitam vizitele la dînsul ca să nu se creadă că am legături politice cu șeful guvernului de coaliție. I-am spus de ce e vorba **, dar era greu să-l pornesc. Niciodată pînă atunci el nu primise o sugestie de la mine. În neutralitate, cu ocazia parastasului pentru Carol I la Curtea-de-Argeș, îi arătasem ce bine ar fi dacă ar cerceta trupele mobilizate : mi-a spus că „nu e în temperamentul lui“. La Iași îl îndemnasem să viziteze frontul, spitalele, amintindu-i că tatăl său ***, la 1877, venea uneori pe carul cu fin de care avea nevoie cîte un regiment de cavalerie : „Se poate, dar el avea alt temperament“, ceea ce m-a făcut să-i blăstăm în față „temperamentul“. Cîndva mi-a venit zvrîlind de la ușă pălăria și bastonul și, cînd l-am poftit să le lase în anticameră, m-a întrebat, jignit, „dacă-l cred orgolios“. „Nu, dar, dacă ai fi, n-ai face altfel.“ La orice prilej, ciocnirea se repeta. [...] S-a plîns, cum am mai spus că, „socotind că vrea să mă trateze ca inferior, îl tratez eu astfel“ și la urmă m-a înduișat de i-am trimis o monedă antică pentru colecțiile lui. Nu știu cum au umblat alții cu dînsul ; pentru mine, în toată viața, a fost peste măsură de greu. Se zice că el s-ar fi mirat odată de aceasta — „de ce nu m-am putut înțelege niciodată cu Iorga ?“ —, cum s-ar fi mirat că d. Maniu, cum este, e atît de încunjurat. Se poate ; dar am siguranța că n-a fost vina mea.

Deci nici atunci n-am avut noroc. Mi-a declarat, neted și sec că, avînd și conservatori în Guvern, nu poate porni

* Ionel Brătianu. (N. ed.)

** Necesitatea reformei agrare. (N. ed.)

*** Se referă la Ion C. Brătianu primul-ministru al țării noastre în timpul Războiului de independență din 1877—1878. (N. ed.)

reforme. „Pierzi o ocazie cum n-o vei întâlni în viață, i-am spus pe pragul porții. Mergea așa de departe în motivarea unui răspuns care avea toată aparența că e definitiv, încît îmi obiecta că „se vor răscular proprietarii“, de a trebuit să-i scormonesc o dureroasă experiență : „Cum ai împușcat pe țerani pentru proprietari, vei împușca, atunci, și pe proprietari pentru țerani“⁹³.

Foarte întristat de neputința de a-l îndemna, am scris un memoriu pentru rege, învederîndu-i că, dacă se fac reformele de dînsul, vor fi și pentru dînsul iar, altfel, ele se vor face contra lui, și încheind cu aceste cuvinte : „Am spus, și am mîntuit sufletul meu“.

A doua zi, Brătianu a venit la mine ca să-mi anunțe că în cursul nopții s-a răzgîndit și că reformele le va face dar, pentru a nu-și supăra colaboratorii de dreapta și a nu provoca o criză ministerială, va pune pe Morțun, ca fost socialist, s-o provoace, — ceea ce s-a și întîmplat.

O comisiune specială, din care făceam parte, a început lucrările. Erau neașteptate semne bune. Mitropolitul Pimen * a găsit cuvinte mișcate pentru a binecuvînta opera a cărei președinție de onoare o avea. Dacă între conservatori erau intransigenți, ca d. C. Argetoianu, care cerea plata în aur, dintr-un împrumut special, a depozedaților, Mihail Cantacuzino, dealtfel om de o perfectă corectitudine politică, era gata să stea de vorbă, nu fără a apăra cu cea mai mare stăruință interesele sale, mai ales cu privire la subsolul petrolifer, iar bătrînul Pavlică Brătășanu, așa de original în figură, în gesturi și în felul de a vorbi, declara fățiș că pentru clasa sa a venit momentul supremelor sacrificii. Liberalii, tîrîți de nemulțumirile lor, cari

* Pimen Georgescu (1857—1935) era în acea vreme mitropolit al Moldovei, demnitate pe care a deținut-o din 1909 pînă în 1935. (N. ed.)

credeau că, odată cu steaua cea roșie, le-a venit ceasul, nu opuneau nici o rezistență de mari proprietari: doar dacă, din cînd în cînd, ca la chestia absenteiștilor, se încerca strecurarea unui paragraf de favorizare.

Pe chestia, de gravă neînțelegere, a petrolului, Al. Constantinescu, avocat cu largă experiență și spirit deosebit de fin, și-a atribuit de la început un rol pe care l-a știut juca bine pînă la capăt, negociind între o tabără și cealaltă. Nu o dată a venit la mine să-mi aducă rezultatele atinse și să se sfătuiască. În sfîrșit s-a ajuns la forma în care proiectele trebuiau să fie supuse Parlamentului, convocat pentru această în luna lui mai, o dată cu pregătirea, ținută în cel mai mare secret, față de lumea politică întreagă, a unei ofensive cu oastea complet refăcută, înarmată de francezi, care era o adevărată sculare din mormînt a țerii înseși.

Nu se poate spune că dificultățile privitoare la reforme erau învinse. La fiecare formulă se întîmpinau încă unele rezistențe; am putut face să se primească la expropriere motivarea „de necesitate națională”, pentru a împiedeca alte măsuri contra proprietății, pe care știam că se vor găsi destui să le ceară. Oamenii ca profesorul Matei Cantacuzino⁹⁴, spirit de o extremă fineță și eleganță, un întîrziat marchiz revoluționar de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, erau pe rînd cîștigați și pierduți, după ultimul sfat pe care-l primiseră. Unii își rezervau locul în fresca reformatoilor prin discursuri care apăreau, cu aplauze la locurile mai frumoase, înainte ca ele să fie rostite. Pentru ultima oară s-a auzit atunci miraculosul glas al lui Delavrancea. Înainte de încheștarea hotărîtoare a armatelor, regele a putut iscăli astfel ceea ce, cu dreptate, a reclamat ca fiind opera sa, a convingerii și hotărîrii sale, căci

numai presiunii sale i s-a datorat, după culise, renunțarea din partea conservatorilor la ultimele lor rezerve.

Operă desigur pripită, nepriiunită pe studii, care pentru cea mai mare parte a teritoriului românesc nici nu se puteau face, operă rău îndrumată, de mai multe ori reluată și schimbată și falsificată, adusă la picioarele tuturor intereselor și tirată prin șanturile tuturor demagogiilor, operă caricaturată, cum se face de obicei la noi, prin însuși regulamentul de aplicare și executată, pentru proprietari adesea neonești, de agenți cari se știau pleca dincotro sperau o răsplătire, operă de desfacere a unei situații vechi de atâtea veacuri, a unui organism istoric, fără ca în schimb să se încerce a se uni puteri vii într-o nouă formațiune organică dar, desigur, spre onoarea tuturor acelor cari au participat la dinsa și ale căror figuri se vor ridica sus, în măsura sincerității lor, pe fondul acelor zile grozave și sfinte, una din operele cele mai mari pe care le-a săvârșit conștiința acestui popor.

Ofensiva deschisă în Putna, cu intenția, perfect îndeplinită apoi, de a arunca peste munți pe austro-ungarii înfipti acolo, era legată, în speranțele optimiste ale unor oameni cari nu-și dădeau samă ce aliați au la îndemână, cu o spargere a frontului, păzit și de bulgari și de turci, de pe Siret, la Mărășești. [...] Bucuria noastră pentru energica lovitură de măsură de la Mărăști a fost stricată de încremenirea silită a celeilalte armate.

De atunci înainte, opinia publică a fost lăsată într-un întunerec aproape desăvârșit pentru că să se găsească deodată înaintea mării primejdii a răspunsului lui Mackensen la Mărășești. Știam vag ce strașnică risipă de vieți e acolo, dar zile întregi rezultatul luptei piept la piept n-o

cunoscurăm. Generalii aflători la Iași deveniseră sibilici. Brătienii n-aveau nimic de spus nimănui, nici mie, după sfatul ce mi se dăduse în iulie de a face să plece familia mea, ca să nu am, îmi spunea președintele Consiliului, muștrările sale de cuget pentru că și-a lăsat bătrina mamă la București.

Am aflat în sfârșit că se sfărmasese lovitura dîră, repetată, furioasă a berbecelui nemțesc — cu ce sacrificii, mi-o arată intrarea în Iași a regimentului 9 de vînători, în care servea și fiul meu ; colonelul Rasoviceanu aducea numai resturile unității care în cea mai mare parte rămăsese în sîrmele ghimpate de pe Siret, în clipa atacului, nepregătît de artilerie, care era menit să salveze o armată așa de primejduită.

Victoria aceasta, scump plătită, a unei armate eroice n-a avut însă consecința unei conștiinți de victorie în lumea politică. Deoarece rușii nu mai voiau să se bată, afară de rare și ultime excepții, deoarece austro-germanii amenințau să se coboare din sus, se luaseră măsuri de evacuare asemenea cu acelea care, cu un an înainte, demoralizaseră și umpluseră de indignare părăsita, neluminată și nesfătuita populație bucureșteană. Era evident că stăpînii noștri, oamenii partidelor, se cară. Rămas singur, vedeam zilnic, în mijlocul unei noi crize de dureri intercostale, cum camioanele porneau spre Rusia pînă și articole de gospodărie. Se duceau într-acolo, poate ca să nu le mai revedem niciodată *, comorile de artă ale mănăstirilor, arhivele țerii, cele mai prețioase din manuscriptele și documentele Academiei, tablourile lui Grigorescu și ce aveau

* Tezaurul de valori artistice și culturale a fost restituit țării noastre de către guvernul Uniunii Sovietice în anul 1956. (N. ed.)

mai bun particularii. D. Al. Lepădatu, care a trecut apoi și el peste Prut, m-a îndemnat să adaug atâtea din scri-sele mele, din ale altora, la care țineam foarte mult, pre-cum o scrisoare a lui Tudor Vladimirescu, o serie de tra-duceri de poezii populare făcute de regina după o versiune franceză a mea și câteva lucruri de mare preț pentru mine.

Mergînd pentru informații la Ionel Brătianu, am pri-mit de la dînsul neașteptatul sfat, care m-a umplut de o tristeță dezgustată, de a mă exila și eu, „prinzîndu-mă de unul din trenurile care pleacă, pentru a nu rămînea fără puțință de a mă duce“. Și, cum mă despărțeam de dînsul cu acele sentimente, el m-a oprit în prag ca să-mi puie întrebarea, care trebuia să fie răutăcioasă: „Ei bine, și *acuma* crezi d-ta că nemții vor fi bătuți?“ M-am reținut ca să spun numai atîta : „O cred și *acuma*, dar n-am spus niciodată : cînd“. Întors acasă, am scris prietenului meu Denize, secretarul reginei, suflet cald și generos, potrivit cu originile lui franceze și italiene, ca să-l rog să comu-nice regelui că, hotărît a nu imita în fuga lor politiciani cu cari n-am avut nimic a face niciodată, sînt gata să ur-mez, pentru orice sarcină, numai pe suveran, atunci cînd o supremă nevoie l-ar face să nu mai poată rămînea pe teritoriul patriei.

De mai mult timp nu văzusem pe regele. În iulie însă, pe vremea pregătirii acelei grele rezistențe, împrejurările m-au dus din nou la palatul lui, unde eram primit tot-deauna cu atîta bunăvoință. O nouă lovitură ca aceea din decembrie, izbutită în ianuarie, la formarea ministerului de coaliție, se încerca atunci. Era vorba de o desfacere a tovarășiei, așa de rău înjghebate, în care conservatorii se plîngeau că nu au un rol mai important. Ei ar fi vrut o schimbare de regim în folosul lor și, din partea sa, Ionel

Brătianu, a doua zi după biruința de la Mărăști și cu siguranța succesului pe celălalt front, era puțin dispus să împartă cu alții gloria revanșei.

Un membru al Legației franceze care, ca și Robert de Flers, pe care-l văzusem încă de la București, cu acea față de franchetă care era ca o cheazășie a succesului, ducele de Luynes, îmi observa cu acest prilej cât de neînțeles i se pare că, atunci când celelalte țeri în luptă nu știu ce să facă pentru a strînge mai multă lume la aceeași răspundere, la noi egoismul de partid biruie orice. Regele era din nou încunjurat de ambiții în luptă, servite de tot ce intriga poate să aibă mai perfect. Atunci Denize a venit la mine, poate din partea reginei, ca să mă îndemne să vorbesc Suveranului despre necesitatea morală de a nu se zgudui în asemenea momente baza politică însăși a luptei din nou deschise. După mine a alergat și președintele Consiliului, dar acum hotărîrea era luată. Țara rămînea în ce privește conducerea, și de acum înainte, în zilele supremei încercări, tot așa cum fusese [...]

În acel moment am mers, cu generalul Leonte, un vechi prieten de la cursurile de vară, care acum avea grija hrănirii armatei, pe frontul de la Mărășești, unde de multă vreme nu se mai trăgea un foc de pușcă. Totul părea însă gata pentru o reluare a ostilităților, fiecare stînd la postul său. Zidurile arse ale casei Negroponte se ridicau deasupra pămîntului răscolit de obuze și frămîntat cu sînge. Pompieri ruși ridicau spre cerul îndurărilor membrele lor chinuite și arse. Am cercetat sectorul unde erau soldații din Prahova, bucuroși de altă pîine decît cea uscată sau umedă, de un pac de tutun și de ceva ziare și cărți. În convorbirile cu ofițerii se vedea acum o influență a pro-

pagandei pentru pace care, sprijinită și de unii din șefii cei mari, câștiga tot mai mult teren. Altfel era la spitalul din Tecuci, unde se refăceau cei cari, scăpați de ticăloasa influență a criminalilor din București și a ambițioșilor de pe frontul nostru însuși, își aminteau numai de eroicele înclăștări la care participaseră cu jertfa trupului lor. În general însă, atmosfera era rea [...]

Eram, afară de îndărătnicele convingeri ale reginei, de chinurile de conștiință ale regelui, care-mi mărturisea, cu o hotărîre pe care nu i-o cunoșteam, că „vom avea și Ardealul și Bucovina“, și de statornicia cîtorva generali ca Grigorescu⁹⁵, pe care l-am văzut acolo pe front, cu optimismul temperamentului său vioi și vesel, darnic în cuvinte și gesturi de meridional, ca și recele Văitoianu, cu calculele flegmatice, eram, zic, complet dezarmați sufletește și cu totul la discreția împrejurărilor care, din ferire, de pe urma cumplitei oboseli a germanilor secerăți la Mărășești și strîns înclăștați în Apus, nu se îngrămădeau asupra noastră, totul fiind acuma artificii și simulare, atitudini, mijloace de a „impresiona“ pe adversar.

Starea de spirit a lumii politice era supt orice nivel. Am spus aiurea cum Morțun, care se făcea a veni pentru o rectificare fără însemnătate în ziarul meu, era încîntat că „a scăpat de Take Ionescu“, și vom vedea cum „scăpase“. Din partea lui, Ion Brătianu, pe care nu-l mai vedeam de la întrebarea dacă mai cred că germanii vor fi învinși, îmi trimetea pe d. Duca pentru a-mi sugera ca, în vederea unui armistițiu de capitulare, ideea de pace să fie servită de ziarul meu, formator al opiniei publice [...].

Pribeगीi plecaseră. Germanii ceruseră, de la cele dinții negocieri, îndepărtarea unui număr de oameni politici,

a căror prezență pînă la pace le-ar fi fost dezagreabilă. Regele mi-a comunicat forma în care se înfățișase această nouă pretenție : se spunea numai că acei oameni au dorit plecarea, pe care stăpînii soartei noastre sînt gata să le-o înlesnească, și indignarea tremura în glasul Suveranului supt a căruia timiditate aparentă se ascundea atîta mîndrie : „Mîni îmi vor cere să îndepărtiez pe regina, pe prințul moștenitor...” Se pare că între cei cari ar fi făcut bine să se ducă eram și eu care, firește, nici nu mi-am bătut capul. Dar foarte mulți au primit pașaportul Centralilor și au plecat, cu Take Ionescu în frunte, și cu alții mulți, între cari și ațîția profesori, ca Pangrați și rectorul de la București, Atanasiu, ca să ceară la Paris, ținta călătoriei tuturor, refacerea de către amicii noștri francezi a întregului nostru învățămînt, începînd cu științele. Neapărat că aceia la cari ne adresam au crezut în neexistența unui învățămînt care se dezvoltă de atîtea secole și care fusese ținut în curent, prin ostenele mai multor generații, și cu progresele realizate aiurea și cu necesitățile noi ale ființei noastre naționale înseși. De aici va veni că mi se va spune în 1920 la Paris despre intenția ce am avea de a face franceză Universitatea din București, limba românească fiind relegată la Cluj, și tot de aici trimeterea atîtor profesori francezi, dintre care mulți s-au legat în adevăr de o țară care nu era cum li se descrisese și pentru care au cîștigat înțelegere și respect ; apoi vizita unei misiuni de universitari francezi, cu rectorul Poincaré în frunte, cari au fost foarte mirați cînd, la București, li s-au cerut numai conferințe fără a se începe opera de totală renovare, pentru care se credeau chemați, și lăsarea la noi a unui inspector francez a căruia situație de la o vreme a devenit jenantă.

Dar, întorcîndu-ne la aceia cari plecaseră, cînd atîtea sufilete aveau nevoie de încurajare și mîngîiere, nimeni nu

va tăgădui că ziarul francez pe care l-au publicat, ca și apariția lor în Parlamentul Franței înainte de armistițiu, legăturile lor cu oamenii politici francezi și mai ales afirmarea faptului că mai există o Românie, una care nu și-a părăsit speranțele, care continuă a se crede în război alături de Aliați, o Românie complet liberă, în stare să discute viitoarele ei hotare, reprezenta un mare avantaj : a fost bine că între acești expatriați, de o tristeță uneori destul de relativă, s-a găsit și cite un luptător al principalei provincii pe care o reclamam, ca d. Goga. Dar nu pot ascunde sentimentul pe care-l avea populația fără pașaport străin și fără dor de a se duce, că în jurul ei, al suferințelor ei, din ce în ce mai grele, al umilințelor care vor cădea tot mai nesuferite asupra-i, s-a mai făcut un gol.

În tot acest timp nu-mi uitasem datoria de profesor, care ajungea acum să aibă un sens mai înalt decît oricînd, căci cuvîntul viu, ascultat cu interes de un public numeros și ales, în aula Universității, în cutare odăiță a vechiului liceu unde învășasem, avea să întregească aceea ce zilnic spunea scrisul, scrisul de durere și speranță.

Am tratat astfel pe rînd, în acești ani ai refugiului, despre chestiuni care erau toate în legătură, mai mult sau mai puțin strînsă, cu preocupările grele ale zilei și din care se putea desface mîngîiere, încredere și înălțare. A fost vorba astfel de dezvoltarea literaturilor române, în care făceam să intre, din cauza izvoarelor inspirației sale, peste străvechiul și permanentul fond celtic, și literatura engleză. Manuscriptul a așteptat întoarcerea la București pentru a se tipări în trei mari volume de literă măruntă. Pentru a învedera felul, cu totul întîmplător și absolut neorganic, în care se alcătuisse o Austrie care, deci, se putea desface ușor în bucățile acestei înjghebări fortuite, am prezentat ascultătorilor mei „originea și dezvoltarea sta-

tului austriac". Cum în mintea alor noștri Germania apărea ca un concept absolut unitar, cu același caracter impunător de-a lungul veacurilor istoriei medievale și contemporane, bloc de putere nezguduită, curent de voință pe care nimic n-ar fi putut-o opri în revăsarea ei, am urmărit, în *Cugetare și faptă germană*, lupta între cele două tendințe, de minte și de pumn, care se înfruntă neconținut în viața unui popor de o mare complexitate sufletească, în care îndrăzneala cugetării abstracte alternează cu supunerea necondiționată unor autorități de cele mai multe ori venite din străinătate sau copiate după modele străine.

Avusem ambiția de a-mi continua și publicațiile mele. Din *Buletinul* francez-al Institutului Sud-Est european a ieșit o singură fasciculă, în care arătam originea, în mare parte latină, prin familiile Beauharnais și Murat, a dinastiei noastre, articol menit să apară într-un calendar bucureștean, apoi acțiunea austriacă în vremea neutralității — regele adevărindu-mi în scris că interpretarea dată textelor din cartea roșie publicată la Viena e cea adevărată. *Revista istorică* a cuprins cele două cursuri ale mele mai puțin întinse, descoperirile de la Hermeziu în biblioteca lui Costache Negruzzi, pe lângă cronica românească a lui Brancovici, — mențiunile despre sîrbi în izvoarele noastre trecînd la *Buletin* — și ce alta îmi dădea hazardul acestor timpuri chinuite.

Îmi făcusem la loc tipografia, cu o mașină rechiziționată la Botoșani — adaug că, întors la București, am plătit-o onest —, și în jurul meu, ca sergentul Constantin Onciu în frunte și cu legătorul Teodoru, se adunaseră o parte din lucrătorii mei de acasă, băieți buni, dar așa de stăpîniți de spiritul vremii, încît, cînd le-am oferit noua tipografie, rezervîndu-mi ce s-ar cuveni și muncii mele,

ei mi-au mulțumit, dar au cerut să le asigur și... exacta plată săptămînală din banii mei. Acolo, printre picături, am tipărit în limba franceză și *Relațiile anglo-române*, începute de mult pentru un volum de omagiu bunului meu profesor Bémont, și dureroasa *Istorie a românilor din Bucovina*, scoasă din *Buletinul* de pe vremea neutralității.

Dar atmosfera se făcea tot mai grea, tot mai irespirabilă în acest pustiu de credință care se făcuse la Iași, pe cînd la Odesa o parte din parazitismul politic nu făcea decît să intrigheze contra unui guvern de fapt mort și unui rege [...].

În aceste timpuri ale armistițiului, prelungit fără a căuta să ajungem la pacea separată, pe care, pentru efectul ce l-ar avea asupra aliaților și asupra lumii lor însăși, o doreau așa de mult dușmanii, o singură rază de bucurie mijindă a ajuns pînă la Iașul de fapt aproape asediat. În Basarabia o conștiință românească începea să se miște, pe care vor înțeți-o tot mai mult aceia din oamenii de la Iași, mai mult profesori, plus bucovineanul Liviu Marian, fiul merituosului preot folclorist, cari se așezaseră la Chișinău. Într-o sală a Facultății de medicină am primit astfel neașteptata vizită a doi dintre fruntașii acestei Moldove răsăritene cu dor de întoarcere la țara veche în loc să primească îndemnurile stăruitoare de a se alipi la o Ucraină autonomă. Domnul Inculeț, profesor de matematică, figură de o liniște și de o veselie care părea însăși o asigurare de mai bine, și medicul Ciugureanu (de fapt Ciuhureanu), frumoasă figură de bună rasă moldovenească, ne-au vorbit în cuvinte care mai ales în astfel de timpuri au avut un adînc răsunset în inimile noastre strînse de grijă. Din colțul meu, îndemnat a le răspunde,

le-am spus atîta : „Ați venit la un ceas de mare durere și ne aduceți o mare mîngiere“. De atunci basarabenii deveniseră oaspeții obișnuiți ai Iașului, și fiecare apariție nouă însemna un pas mai departe în afirmarea credinții și hotărîrii lor.

În zilele acelea, era așa de posibilă pierderea ultimei baze de rezistență, încît, în cursul pe care-l țineam uneori, cu un mic grup de suflete devotate, ducînd și lumînarea de acasă, fiecare lecție părea că va fi cea din urmă, dar eram hotărît să merg pînă la capăt. Domnul Mavrodi, cel dintîi om care a crezut că încercările mele dramatice se pot menține pe scenă, pusese în repetiție *Învierea lui Ștefan cel Mare* și actorii mă întrebau dacă trebuie să mai lucreze fiindcă „mîine vin nemții“. „Cînd vor veni“, le-am răspuns, „vom face fiecare ce se va putea și ce vom crede : deocamdată să ne căutăm de treabă“ [...].

Schimbări politice interne erau acuma în aer, după trecerea unui așa de trist An nou, în societatea care se împutinase așa de mult, ațiția căutîndu-și un adăpost și un mijloc de întreținere, așa încît cine-și păstra încrederea era redus aproape numai la consultarea propriei sale conștiințe. I. I. Brătianu se potrivea în jocul său politic, mai mult dibaci decît frumos, după șansele de succes : nu voise nici o colaborare cînd așteptase sigura victorie după o ușoară paradă de trei luni, primise tovarășia la răspundere a conservatorilor după ce venise dezastrul ; cînd se părea că se luminează definitiv zările, în iulie, el căutase desfacerea de dînsii ; acuma, cînd orice lumină în cer părea că s-a stins, și pentru totdeauna, el era grăbit să treacă mîna altora.

Ambiția politică trezită în sufletul generalului Averescu, care-și atribuia o misiune de „îndreptare“, de pro-

nunțare a „sanctiunilor“ de refacere, pentru care însă o neapărată condiție era revenirea la pace, orice luptă mai departe pârîndu-i, din punct de vedere tehnic, o imposibilitate, era binevenită pentru calculele noi ale șefului partidului liberal. Reintrat în acțiune, îndată ce era vorba de finețe, ceea ce era singura lui specialitate, el făcu așa încît, la ceasul cînd regele trebuia mînat, prin influența d-lui Știrbei, care-și avea și el înțelegerile sale, la suprema rușine a întrevederii cu arogantul fost ministru austro-ungar la noi, contele Czernin, puterea să fie încredințată omului al cărui mare și adevărat rol nu era desigur în odăile de intrigă și de dușmănie de la Iași. Alături de general, care făcuse, și cu prietenul, acum cu totul desfăcut de mine, Cuza — ba chiar ideea ar fi venit, m-a asigurat d. Cuza mai tirziu, de la d-sa —, o Ligă menită să nu devie niciodată un partid, ci să servească numai adevăratele interese ale „poporului“ însuși, în a lui întregime, stătea un om care pînă peste patruzeci de ani trăise o viață de societate, fără legături cu o ocupație profesională și cu urmărirea unui scop corespunzător inteligenței și aparențelor sale de mare energie, dar care și el își simțea acum, ca atîția alții, o misiune, aceea a „omului tare“, căruia nu-i pasă de nimeni și de nimic și care cere tuturor recunoașterea umilă a superiorității sale ; acest om, care preceda pe d. Mussolini în unele din metodele de a se impune și de a impune [...] era d. C. Argetoianu, pe care-l zărisem numai în treacăt, dar a cărui activitate la Odessa organizînd fronda, și contra regelui, îmi era cunoscută și al cărui fel de a guverna l-am putut aprecia îndată.

D. Știrbei mi-a adus vestea alcătuirii noului minister, ca și cum el însuși n-ar fi avut nici o parte în marea schimbare ce se petrecuse. Pe lingă generalul salvator

și pe lângă sfătuitoarea lui ascultat erau cîțiva oameni tineri, negustori, cooperatiști, elevi de ieri ai școlilor germane, generali. Brătianu stătea gata să retragă la momentul oportun ceea ce acordase aceloră, unul singur fiind fără naivitate, pe cari-i considera ca simple instrumente ale acțiunii sale bine chibzuite. Hotărîrile mari cu privire, în rîndul întîi, la armistițiu și la pregătirea păcii, trebuiau să se ieie în consilii de coroană și cu consultarea unui stat-major în fruntea căruia generalul Prësan, coborît pe planul al doilea militar prin înălțarea la președinția de Consiliu a unui general, reprezenta o veche dușmănie și o statornică opoziție. D. Averescu putea să-și facă iluzii asupra duratei guvernului său, ca și asupra operei decisive care i-ar fi încredințată, dar realitatea era cu totul alta : firele situației se aflau în alte mîni. El avea să facă un singur lucru : să ia asupra-și greaua răspundere a unui act umilitor iar, cînd s-ar cere, pentru a se ajunge la capătul acestor trecătoare lucruri impuse, cineva să se bucure și de încrederea Centralilor, pe lângă care guvernul Averescu * a făcut, dealtfel, toate silințele, erau doar, în fund, cei de la București, și ei mîncăți de intrigi, pe cari Brătianu îi cunoștea deajuns ca să știe că o simplă invitație la putere ar putea face pe cei mai mulți să părăsească planurile de detronare a regelui, de unire cu Austro-Ungaria, de instalare a unui prinț prusian, pentru a deveni credincioșii supuși ai Măiestății Sale, aceasta pînă la odiosul basarabean care se pusese, imprudent, în fruntea mișcării de distrugere a Statului român și care, om de stînga, revoluționar, s-a oferit apoi public, printr-un articol în foaia sa de trădare, de smomire a solda-

* Guvernul generalului Averescu a funcționat între 29 ianuarie (11 februarie) — 5/18 martie 1918. (N. ed.)

ților, a servi un prim-ministru conservator de cea mai „ciocoiască” speță *.

A fost lung șirul umilințelor și atât de descurajant, încît și activitatea mea științifică s-a resimțit. Cînd, cu cenzura sa, de altă speță, d. C. Argetoianu s-a instalat la Interne, nu se mai putea tipări orice în foaia de care-mi legasem tot rostul. S-a putut continua totuși o oarecare opoziție față de planurile de împăcare cu Centralii, cari se arătau, cunoscîndu-și slăbiciunile și primejdiile, din ce în ce mai nerăbdători. Cîți mai rămăseseră din parlamentari, după ce umpluseră Odessa și Parisul, unii dintre dînsii, ca bietul Disescu, preferînd unei rămîneri în țară riscurile trecerii prin Marea Baltică și înfruntarea minelor, fură chemați de noul guvern ca să li se arăte că trebuie să consimtă la pierderi teritoriale, la crîmptoțirea hotarelor României, la părăsirea Dobrogei, la rășluirea munților... Cu glasul slab și stins, în uniformă care făcea și mai dureroasă scena, generalul expunea situația cu acea răceală a temperamentului său care era exasperantă, adăugîndu-se din cînd în cînd și profundul bas cu care acolitul său principal sublinia textul acestui regretabil discurs. Și ce erau acelea care au răspuns la aceste propuneri, unce dintre dinsele fiind adevărate revelații întristătoare a ceea ce oamenii avuseseră în adevăr în suflet fără să fie ieșit la iveală pînă atunci...

* Se referă tot la C. Stere și la ziarul său, *Lumina*, despre care spune — în *Supt trei regi*, p. 246 :

„Nu trecu mult și C. Stere căpătă voia să scoată o foaie. *Lumina*, în care se cerea împușcarea aceloră, acum la Iași, cari făcuseră nenorocirea țerii și exemplare din ea se trimiteau cu miile pe front pentru a fi aruncate în tranșeele noastre.”

Primul ministru conservator a fost Alex. Marghiloman care formează guvernul la 5/18 martie 1918 și în timpul căruia se semnează tratatul preliminar de pace de la Buftea și Tratatul de pace de la București prin care România ceda Dobrogea, teritorii însumînd 5 600 km², și accepta condiții economice înrobitoare. (N. ed.)

Nu putea fi vorba acum, în clipa cînd era să plece d. Argetoianu la Buftea, castelul d-lui Știrbei, unde așteptau delegații Centralilor, căptușiți cu pretenții bulgărești și turcești, a căror aroganță abia o putea stăpîni dibăcia unui Kühlmann și autoritatea mareșalului Mackensen, de un apel la opinia publică. La care opinie publică? La majoritatea intelectualilor ieșeni, de multă vreme otrăviți de virusul sterist, pătruns și organizat la Universitate? [...] La politicienii cari, acum așa de puțini, nu se puteau înțelege asupra nici unei chestii? La armată, care era atît de departe și al cărei amestec în viața politică e totdeauna o nenorocire?

Ceva *trebuia* făcut însă. După o cuvîntare în „Parlamentul“ strîns prin foaierea Teatrului, am redactat un text de protestare contra părăsirii hotarelor a căror păstrare integrală o jurase regele, și am lăsat-o la Palatul devenit acuma închis și mut, inaccesibilă fortăreață a unei dureri fără nume. Cu mine era Delavrancea, cred și Roman, poetul, ziaristul ieșean de pe vremuri, acuma așezat la Constanța și care se pusese în fruntea rezistenței dobrogene, căreia i-am scris memoriul de împotrivire — dar, altfel, foarte puțină lume. Liberalii stăteau în așteptare și nu voiau să se angajeze în nici o acțiune. Iar Take Ionescu, Mihail Cantacuzino, oamenii cari recomandasera trecerea în Rusia, și pînă la Port-Arthur, sau rezistența ultimă, pe care o credeau o datorie pentru noi — așa-numitul „triunghi al morții“, care n-a avut niciodată o definiție exactă și un sens precis —, aceia erau complet descurajați... Și foarte aproape, din ce în ce mai aproape de cum gîndea încrederea generalului Averescu, răsăreau Marghiloman, C. C. Arion, Stere și alții din conspiratorii și uneltele de la București.

Deocamdată guvernului Averescu îi revenise și trista misiune a izgonirii reprezentanților militari ai Întele-

gerii. Despărțirea de generalul Berthelot, căruia i-am căutat eu darul de plecare, veche și frumoasă tipăritură românească și un pergament ardelean, împreună cu o călduroasă scrisoare de recunoștință pe care am redactat-o cu inima plină de durere, a fost una din clipele cele mai impresionante din lunga serie a unor încercări care păreau să nu mai aibă sfârșit.

Văd încă urîta noapte rece și umedă, mizerabilul tren cu băncile de lemn, goale, murdare, cu curelele de la ferești tăiate de cuțitele hoților și vandalilor, în care mergeam spre gara Nicolina, de unde trebuia să plece convoiul către stepele Rusiei, către Marea chineză a Extremului Orient. În drum, cu Take Ionescu, se vorbea de cariera generalului Averescu, de tot ce se spune pentru dînsul și contra lui, în clipa cînd francezii îl considerau — și au continuat să-l considere — ca un dușman, capabil de a le face tot răul. Apoi gara pustie, apariția regelui cu fața descompusă, a reginei care sărută pe ambii obraji pe Berthelot. Și dispariția în umbra deasă a trenului care ne lăsa cu atîta mai singuri...

Nu e locul aici să arăt o situație pe care am prezentat-o mai amănunțit în cartea mea *Supt trei regi*, care e o lucrare de istorie, pe cînd acum e vorba numai de ce s-a petrecut și atunci în sufletul unui om pe care soarta, fără a-i atribui rolul activ, continuu refuzat mijloacelor pe care poate nu le avea mai puțin decît favoriții ei, îl pusese în mijlocul unor mari și teribile împrejurări.

Chemarea generalului Averescu, a cărui influență de caracter misterios și idolatru, în oștire se cunoștea, a fost, cum am spus-o, o mare lovitură de maestru a celor cari conduceau acum exclusiv pe regele Ferdinand: I. Brătianu și, pe lîngă el și pentru el, d. Știrbei. Biruitorul de la Mărășești era pus în situația cuiva care, neputînd

să lupte, făcuse gestul capitulării, aruncase formula dezmembrării, fără a putea reuși, cum era de prevăzut, să capete de la Centrali condiții pe care aceștia țineau să le acorde numai instrumentelor lor. Astfel, în martie 1918, generalul a fost pur și simplu demis în favorul lui Marghiloman * care și acesta, tirînd înaintea inexorabililor stăpîni, trebuia politicește și moralicește distrus în cruntul război intern care se purta supt și prin războiul extern.

Cu ochii în lacrimi, ca un învins, silit să primească în capitularea sa, și ultimele condiții, regele mi-a anunțat că a primit, că a trebuit să primească în locul de primsfetnic al său pe acela care-i pregătise detronarea. El uita însă un lucru: că elegantul Marghiloman⁹⁶, care scotea fraze întregi, de o perfectă tăietură, din impecabilul plastron al cămășii sale, că sportsmanul cu grajdul celebru, că oaspetele Parisului, oraș care singur putea satisface cerințele acestui fiu de mare proprietar patriarhal și descendent de simpli răzeși buzoieni, că arbitrul rafinărilor, Petroniul modern, dar cu alt lustru decît acesta, era în fond un om de treabă, sensibil la orice atenție, deși rău de gură și rău de scris, ca orice membru al mahalalei noastre politice și, înainte de toate, o ființă trăind exclusiv pentru putere, pe care a-l chema însemna a-l avea, a-l avea complet, cu tot ce poate da devotamentul momentan al unui „cîne fidel de la picioarele tronului“, cum lui însuși i-a plăcut să se numească mai tirziu. Dacă ar fi știut mai bine aceasta, Ferdinand I, fără sfaturile unui Știrbei, n-ar fi îngăduit nici majordomatul arogant al lui Brătianu al II-lea... **

Dominația lui Marghiloman, încîntat că vine ca stăpîn în acest Iași al dușmanilor săi și gata să întrebuin-

* Guvernul Al. Marghiloman, format la 5/18 martie 1918, a durat pînă la 24 oct./6 noiembrie același an. (N. ed.)

** Prin Brătianu al II-lea, N. Iorga desemna pe Ion C. Brătianu (Ionel), fiul lui I. C. Brătianu (vizirul). Tatăl și fiul guvernaseră timp îndelungat în România. (N. ed.)

teze împreună cu acoliții săi, tot așa de satisfăcuți, toate mijloacele politicianismului pentru a evita ceea ce foștii săi amici, Centralii, îi vor fi impus, ori ceea ce ei așteptau de la dînsul, mi-a părut înții că-mi strivește tot avîntul. Mă întrebam în seara după audiența la regele dacă, supt noua cenzură, care ar întrebuița, credeam, alte mijloace decît agenții d-lui Argetoianu, căci aceștia nu-mi confiscau ziarul, ci-l cumpărau de la chioșcuri îndată după apariție, mai e posibilitatea de a continua o luptă cu condeii în cursul căreia aveam conștiința de a fi adus oarecare folos. Mă gîndeam dacă n-ar fi bine să prefac *Neamul românesc* într-o foaie literară și culturală. Cu a doua zi însă îmi luasem hotărîrea : voi merge înainte. Mai ales după ce s-a ajuns la grozava pace de la București.

N-a fost ușor. Foaia a apărut cu locuri albe. Pentru ca ele să nu fie prea numeroase, căutam să ascund, măcar în aparență, ce aveam să spun, supt tot felul de artificii. O dată vorbeam de iepurii din Australia contra cărora agricultorii ridicau garduri de sîrme de fier, iar rozătorii totuși se îmbulzeau în ele, pierind, pînă ce în sfîrșit părea că li s-a stins seminția. Cenzorul, un tînăr filozof, menit unei cariere universitare și politice, a ținut să mă asigure, dîndu-și iscălitura, că înțelege bine de ce fel de iepuri e vorba. Altă dată, am luat istoria contemporană a germanilor de Menzel și am rezumat tot ce spune cu privire la nesfîrșita mizerie morală a berlinezilor supt regimul napoleonian, înaintea căruia cu lingușiri și cu denunțuri îngenuncheau. Sau, după altă lucrare străină, învederam în ce fel cuceritorii francezi din acel timp au înțeles a stăpîni în Italia de Nord, creînd așezăminte și opere de civilizație care trăiesc și pînă astăzi.

Fusesem izgonit din redacția mea și, un timp, bunul preot Andriescu îmi îngădui să fac ziarul într-o odaie din căsuța sa de la biserica Banu. Cînd tifosul a pătruns

în familia părintelui, am trecut la niște odăițe din vecinătate, în dosul agenției Maximoviei, tocmai la capătul unei curți de o nespusă murdărie. Iar ca locuință am fost bucuros că mi s-a permis să mă așez în cîteva odăi de la Mitropolie, așa de întunecoase, încît, toamna, iarna, în umbra imensei clădiri bisericești, lumina ținea cam între zece și patru. De cealaltă parte a antretului se așezase harnicul cleric basarabean Gurie Grosu, pe care Mitropolitul Pimen și-l luase ca vicar și care dădea și foi mele contribuții de caracter religios și moral. Dedesuptul celor trei odăițe ale mele erau oploșiți niște ucenici de cîntări din Basarabia cari, băieți fără cunoștință de ale lumii, făceau foc pe scînduri, iar fumul venea să se adauge la plăcerile reședinței mele.

Într-o situație al cărei rost nu-l înțelegea pe deplin, crezînd că el este, pentru rege, care, din prima clipă, cu ochii la I. Brătianu, îi pregătea căderea, un sfătuitor ascultat și iubit, iar pentru populație un binevenit salvator, și ale cărei primejdii îi rămîneau ascunse, apoi și în convingerea că soarta războiului s-a hotărît definitiv, primul ministru se mira că mai sînt oameni cari-l evită. Își închipuia că la mijloc e o scăpare din vedere, o neînțelegere. Mi-a arătat, printr-un prieten comun, mirarea că „mă fac a nu-l vedea“ și i-am trimis răspunsul că „nu vreau să-l văd“ și, la cea dintîi ocazie, pentru a i-o dovedi, îl voi privi drept în ochi. De fapt, niciodată nu i-am mai vorbit, deși uneori judecam împrejurările ca și dînsul, și aceeași condamnare venea, asupra aceluiași oameni, din conștiința mea ca și din conștiința lui. Mi-a părut mai puțin rău că am păstrat această atitudine față de un om așa de cult, de talentat, de onest și, în fundul sufletului, desigur și iubitor de neamul său, cînd am cetit însemnările lui zilnice *, pline de neadevăruri și de întor-

* Se referă la Al. Marghiloman, *Note politice*, cinci volume (1897—1924), apărute în anul 1927. (N. ed.)

tocheri, după cum îi veneau ştafetele de la oameni fără nici o valoare morală, el însuşi prezentându-se la un nivel desigur mult inferior celui al ţinutei sale exterioare, aşa de îngrijită.

[...] Marghiloman avea nevoie de Camerele sale. Ele-i erau necesare şi pentru întărirea tratatului groaznic pe care Centralii stăruiau să-l aibă în cea mai desăvârşită formă legală, nereuşind doar să-i aibă întărirea din partea regelui [...], dar şi pentru altceva, la care omul jignit de I. Brătianu, şi altfel decât în viaţa politică, ţinea neapărat, adăugându-se şi insistenţele biruitorilor : darea în judecată a Ministerului războiului, ceea ce s-a şi făcut, trimiţându-se, deocamdată, la închisoare pentru malversaţii Al. Constantinescu.

Primul ministru ar fi fost bucuros să aibă în acest Parlament, fie şi pentru cea mai necruţătoare şi zgomo-toasă opoziţie, pe reprezentanţii tuturor partidelor şi curentelor. N-a avut însă decât pe oamenii săi, câţiva prieteni şi apoi pe acei cari se strâng totdeauna de la sine în jurul puterii, plus spiritele revoluţionare care agitaseră contra ministerului Brătianu şi, din nenorocire, şi amicii d-lui Cuza cari, cum eu nu făceam politică de partid, se considerau ca exponenţii incontestabili ai naţionalismului-democrat.

Nu puteam decât să refuz orice amestec în această comedie electorală, în care urnele din teritoriul ocupat erau supt presiunea armatei duşmane, iar cele din Moldova la dispoziţia completă a unui guvern despreţuit. N-am avut curiozitatea să asist la vreuna din şedinţele în care se aruncau toate injuriile acelora cari „ruinaseră România printr-un război criminal“ şi să ascult declara-ţiile timide ale celorlalţi cari, fără autoritate personală, îngăimau câte ceva pe alături. Pe banca ministerială, lângă alţii cari ar dori să se şteargă din viaţa lor această amin-

tire, era și vechiul dușman al naționalismului meu „lătrător“, osînditorul statornic prin foaia sa populară al luptei naționale, acela care se considera ca moștenitorul legitim al lui Maiorescu, mort obscur între străini — el cel puțin fără a fi făcut vreo demonstrație contra neamului său — profesorul Simion Mehedinți.

Dar vremea lucra împotriva nelegiuitei alcătuirii care-și făcea planuri de viitor, mari planuri, sprijinite și pe o nouă lege agrară, aceea a ministrului Garoflid, un specialist în acest domeniu. În Apus le mergea rău Centralilor și frontul răsăritean se măcina fără să se bage de samă. În curînd catastrofa era să se producă, și i-a trebuit o oarecare naivitate dibaciului președinte al Consiliului ca să se mire că, în momentul cînd se credea mai sigur, regele i-a comunicat în cîteva cuvinte nevoia de a pleca.

Era în zilele cînd Bucovina se elibera. Trupe rutene în debandadă erau stăpîne pe Cernăuți. Se ventila ideea creării unei Ucraine pentru arhiducele austriac Wilhelm [...]. Atunci, în frunte cu răposatul Flondor și cu domnul I. Nistor, un grup de români curajoși, pe cari din nenorocire erau să-i despartă apoi cumplite rivalități personale, au luat asupra lor să lege mica lor țară de patria românească, și actul lor de îndrăzneală a reușit. Era nevoie însă de a se asigura rezultatul fericitului rezultat căpătat prin surprindere. Intrarea soldaților noștri era absolut necesară, și fără cea mai mică zăbavă. Cum hotărîrea ministrilor arată să întîrzie, am fost rugat să intervin pe lîngă rege, și am fost fericit că am putut afla ordinul dat generalului Zadic de a trece granița.

Cîteva zile după aceasta aveam la Iași pe reprezentanții reușitei revoluții bucovinene. Cunoșteam pentru întîia oară pe Flondor, cu care fusesem în legătură pe

vremea cînd partidul lui național, boieresc, stătea gata de încăierare — cum a fost dealtminterea și pe urmă — cu partidul „democratic“ al pornitului Aurel Onciul și al lui Florea Lupu, acesta întrecîndu-și șeful pînă într-atîta, încît într-o cartă poștală injurioasă mă califica de „rînzos“. Atunci am încercat o împăcare și Flondor mi-a mulțămît printr-o călduroasă telegramă. Acuma, aveam înaintea mea pe omul plecat spre bătrîneță, cu totul altfel de cum era în vechile fotografii : alb, complet ras, cu o lucire ciudată, bolnavă, în vioii și mobiliu ochi negri. Nu bănuiam la acea masă pe care mi-au dat-o bucovinenii pentru intervenția mea cu folos ce direcție va lua bărbatul politic vrednic pînă atunci de tot respectul, în care se întrupa conștiința românească a Bucovinei, cît de mult îl vor prinde și ce tare îl vor exploata luptele noastre de partid, inspirîndu-i mari ambiții de conducere a guvernului iar, cînd aceasta nu s-a putut face, îndîrjindu-l contra regelui într-atîta încît va ajunge să-mi spuie că o deosebire este între ei doi : aceea că el, Flondor, se poate întoarce la moșia sa, botezată, din lingușire, Flondoreni, dar nu și regele la Sigmaringen. Și pentru mine el va găsi cuvinte adînc jignitoare, absolut nemotivate, care-mi vor arăta că este în politică un stil bucovinean, în care vine o vreme de se exprimă și omul cel mai binecrescut. Din partea mea, ce n-am făcut pentru a aduce la mai bune sentimente față de Flondor pe rivalul său plebeian, d. Nistor, care-i imputa reaua administrație a Bucovinei prin oameni de casă, compromiși sau incapabili !

Din partea sa, acesta, venind să aducă regelui hotărîrea de unire a Adunării din Bucovina, a trecut pe la mine pentru a-mi cere să redactez adresa omagială pe care peste cîteva ceasuri era s-o prezinte. D. Nistor îmi era cunoscut de multă vreme. Profesorul de liceu din Suceava făcuse studii la Viena, și cu vechiul meu prieten Jireček, și trecuse apoi și pe la Universitatea din București, unde a ascultat cursurile noastre. Numit profesor

de istoria românilor la Universitatea din Cernăuți, în baza unor frumoase lucrări, publicate în limba germană, despre comerțul Moldovei, nu rămăsese în provincia sa la începerea războiului, ci trăise la București, în împrejurări grele, Al. Constantinescu dându-i să traducă în nemțește volumul întâi din *Istoria comerțului* a mea — manuscrisul s-a pierdut la minister — și ne întovărășise în refugiul din Moldova, trecînd apoi și la Odessa și gustînd astfel din toate mizeriile rătăcirii și înstrăinării. Naționalismul lui cultural, deosebit de acela teoretic și politic, al lui Flondor, era întocmai ca și al meu, și consideram pe amicii lui din Bucovina — dintre care unul singur a greșit o clipă contra idealului comun, dar a ispășit-o apoi intrînd în armata noastră și murind de o moarte eroică, Ioan Grămadă, tînăr de cele mai mari însușiri, doctor în istorie de la Viena și autor al unor pagini de înviere istorică, deosebit de frumoase —, ca pe înșiși amicii mei politici. În zilele de criză internă din iulie 1917, recomandasem regelui ca ministru iredent pe d. Flondor în locul d-lui Goga, ale cărui scopuri și metode ajunsesem a le cunoaște cu prisosință. De la acest tovarăș de ocupații, harnic și modest, deși nu lipsit de o ambiție încă nedeazăluită, dar de altfel legitimă, așteptam, dacă și-ar fi păstrat libertatea de gîndire și de acțiune, mult mai mult decît ceea ce, în curînd — dar pînă atunci ne vom mai întîlni —, încătușat la liberali, a putut să deie.

Aceasta era situația la sfîrșitul lui august cînd, deodată, supt impulsul lui Brătianu, dar și al unei opinii publice pentru ale cărei sentimente prezența la putere a „omului nemților“, Marghiloman, era o continuă ofensă, regele a concediat pur și simplu pe acela ale cărui servicii nu le dorise. Printr-una din acele „lovituri“ care pătează domnia lui pentru cine iubește numai acțiunile sincere și clare, făcute la lumina zilei, se dădea grija descurării

împrejurărilor „Ministerului de generali“. * Lîngă generalul Coandă, distinsă figură și suflet bun, ofițer loial, care primise o misiune îndeplinită corect, deși fără un deosebit succes, la Cartierul general rusesc, stătea eroul luptelor de pe Siret, Grigorescu, de acum înainte prins și el de politică iar, dintre civili, atît de respectabila personalitate a bătrînului Poni care, crezînd că nu-și rîde cineva de vrîsta lui așa de înaintată, se gîdea să aducă la îndeplinire un întreg vechi program al său la Instrucție.

* Guvernul aflat sub președinția generalului C. Coandă a funcționat între 24 octombrie/6 noiembrie și 29 noiembrie/12 decembrie 1918. În acest guvern generalul Eremia Grigorescu era titularul Ministerului de Război și ad-interim la Ministerul Industriei și Comerțului iar savantul Petru Poni era ministrul Instrucțiunii și Cultelor. (N. ed.)

XXVI

ÎN CEASUL BIRUINȚEI

Generalul Coandă a venit în odăița mea de la Mitropolie ca să-mi ceară concursul pentru o politică așa de mult deosebită de a înaintașului său. Era datoria oricui să ajute în prevederea împrejurărilor care vădit erau să se desfășoare pe frontul balcanic, dând aici decisive mult timp așteptate aiurea, eforturile unor oameni de bine cari, străini de orice interese de partid și liberi de orice legături personale, puteau desigur să aducă un adevărat folos țerii, servindu-se numai de elemente merituoase și oneste.

În acel moment, prevăzînd ce era să se întîmple, peste puțin, dincolo de Dunăre, membrii rămași la București ai Academiei Române au apărut în Iașiul atîta vreme desprețuit. Se pregătea comemorarea lui Mihail Kogălniceanu, și ea s-a făcut într-o atmosferă potrivită cu ce fusese în inima acestui mare îndrumător al întregii noastre vieți naționale. În Iași chiar, am găsit la d. Crupenschi, însoțit cu nepoata de fiică a lui Kogălniceanu, destulă informație nouă pentru a se lămuri încă mai bine starea de spirit din tinereță a editorului cronicelor Moldovei. Între cei veniți era Ioan Bogdan, care se căia de momentele de slăbiciune ce-l împiedecaseră de a fi alături de

noi și care căuta să înnoade din nou legături pe care sfaturi rele, de la oameni interesați, îl făcuseră să le rupă cu doi ani în urmă, răpindu-mi una din cele mai prețioase amicitii. Asupra lui, încă de atunci, fără să fi arătat vreo suferință fizică, părea că se zbate aripa morții.

Deodată, în aceeași chilie mănăstirească de lângă Mitropolie a apărut tânărul profesor Bălan, de la Academia Teologică din Sibiu, cunoștință veche și foarte simpatice, în a cărei blondă blindeță nu s-ar fi găsit cunoscuta tenacitate, aprins confesională, a arhiereului de mai târziu, pe care-mi era dat să-l ajut a sui treptele, pătate de trădarea lui Mangra, ale văduvitului Scaun Șagunian. El aducea, venit în aeroplan, împreună cu un tovarăș, vestea că trupele noastre, rămășițele, cu meșteșug ascunse de generalul Hirjău, ale unor oști osîndite la dezarmarea aproape totală, sînt chemate în acel Ardeal unde acum era să rămîie definitiv. Și minunea nouă a celei de-a doua învieri a puterii militare românești s-a produs astfel în acea timpurie toamnă, aplecată spre zăpezi de noiembrie, încă o dată vădind extraordinara vitalitate a unui neam așa de mult încercat de-a lungul veacurilor.

Hotărîrea militară, mult așteptată, se apropia însă cu pași repezi. Frontul bulgar ceda, cavaleria sîrbească se îndrepta spre Dunăre, lacomă de a vedea pămîntul patriei, acel pămînt despre care un țeran de-al lor spunea, cînd i se anunța ocupația străină, că „nimeni nu poate să ia Serbia, căci el, pămîntul, a rămas“. Pentru a învedera aceea ce neapărat trebuia să se întîmple, am pus la cale atunci solemna onorare a moaștelor lui Mihai Viteazul pe care tocmai le adusese din Rusia d. Girboviceanu.

S-a făcut de Sfîntul Mihai o comemorare din acelea care cu greu se pot uita. Capul, sacra tîgvă din care scăpăraseră luminile fulgerătoare, a fost așezat, încununat de lauri, într-un sicriu de stejar, umplut cu cele mai

vechi bucăți de brocard pe care le cuprindea veșmintăria Mitropoliei. Regele, regina, prințul moștenitor *, căruia i se ridicase pedeapsa, la o mănăstire din Moldova, pentru una din acele greșeli de tinăr care trebuie să se facă numai o dată — și eram bucuros că putusem contribui la o mai blândă judecare a ei —, reprezentanții civili și militari ai aliaților României „neutre“ erau de față, încunjurați de o mulțime imensă, care alergase la biserică în ciuda zăpezilor așa de înalte și a vremii deosebit de aspre. Era ca o împărtășire mistică cu cel mai glorios trecut înainte de a păși la realizarea acelor ursite de care vorbea inscripția, pusă de mine pe mormîntul, acuma gol, de la Dealu ** : „așteptînd îndeplinirea Scripturilor“.

Seara, trebuia să se ție o cuvîntare despre politica la a cărei continuare puteam în sfîrșit proceda. Sala Universității, unde membrii dinastiei, afară de principele Carol, și misiunile diplomatice și militare se aflau din nou adunați, era însă înghețată : nimeni nu mă înștiințase că ea nu fusese, de la căderea neașteptată a frigului, încălzită. Îmi pierdeam și șirul ideilor în acea aprigă răceală ; cred că de acolo generalul Lafont, rămas ca să întreție legăturile noastre militare cu Franța, ostaș de o eroică simplitate, a luat răceala care trebuia să-l ducă atît de răpede, în acest Iași unde în sfîrșit mijeau speranțele, la un mormînt în țerna pentru a cărei apărare se străduise.

Era încă nevoie atunci de un indemn, căci atîtea nenorociri distruseseră aproape cu totul speranțele celor mai mulți. Ziarul meu vărsa în suflete balsamul încrederii celei nouă. Dar, cînd în sfîrșit s-a făcut lumina certitudinilor depline, aceia cari se îndoiseră, cari căutaseră să

* Despre aventurile sentimentale ale principelui moștenitor Carol, viitorul rege, vezi ediția de față, note. (N. ed.)

** E vorba de Mănăstirea Dealului. (N. ed.)

se acopere, scăpînd de orice răspundere, dibacii cari nu pot fi atinşi niciodată şi nici urmăriţi în colţurile meşteşugite ale acţiunii lor, aceia fireşte au recîştigat terenul şi au luat primul loc la ospăţul unei biruinţi pe care o scontaseră altfel, fără atîta sînge şi atîtea lacrimi, fără a trece supt furcile caudine ale mîndrilor învingători. Cine mă întreba, cu un glas de mustrare, dacă mai cred în „înfîngerea nemţilor“, se pregătea acum să-i tragă tot folosul.

În pragul iernii, regele Ferdinand intra în Bucureşti lîngă generalul Berthelot pe care l-am văzut făcînd să defileze în piaţa Iaşilor primul regiment francez ajuns pînă la noi, dar fără a împărtăşi de o onoare aşa de meritată şi pe generalul Averescu. Între cei invitaţi să ia parte la ceremonia acestei restauraţii a stăpînirii româneşti în capitala ţerii liberate n-am fost şi eu : singură regina s-a gîndit a invita pe acela care era privit ca un prieten personal. În asemenea condiţii, am preferat să rămîn în mizeria refugieiului meu ieşean.

Acuma, lumea politică se dusesese ca să reinstaleze în scaunul lui de stăpînire pe Ion Brătianu, liber să facă orice ar fi voit din România, care devenise mare prin ea însăşi. Iaşul revenise la vechea lui linişte, amorţită şi mucedă : zeul tihnei şi al zăbăvilor luase din nou în samă oraşul său iubit. Puţină lume, mergînd încet pe străzile scîldate în apă sau mînjite de noroi, pe care se strecurase şi atîta ticăloşie, dar trecuseră trupurile morţilor fără mîngîiere şi se tîrîseră paşii obosiţi ai răniţilor. Singură prăvălia, şi aceea goală — căci cui, în astfel de vremuri, să-i mai ardă a ceti ! —, a bătrînului anticar Kupermann, cu faţa lui de cuminte, de înţelept „Manase“, mă aştepta, oferindu-mi ultimele surprinderi ale cărţilor trîntite claie peste grămadă de mîniile negustorului de cărţi fără ştiinţă de carte. El însuşi, arhaică relicvă a vechiului evreu habotnic, ca în

evul mediu — cită deosebire față de „savantul“ lui concurent din Piața Unirii ! — era extrem de interesant. Calma lui naivitate făcea mai mult ca haz decît cel mai ghiduș umor. Odată învățatului, dar abruptului și tonitruantului Philippide, de la care cumpărase un „manual de gramatică“, alcătuit de fapt dintr-o întreagă liturghie de nume, așa încît nu se vindea deloc, moșneagul i-a răsărit în prag, timid și muștrător totodată, cu această singură întrebare : „Asta e gra-ma-ticăăă ?“ Ori Mitropolitului Iosif, mare amator de cărți vechi, el îi ținea discursuri în care-l intitula, vorbindu-i la persoana *a doua*, „Preasfinția Sa“. Mie, cînd mă îngrijora starea volumelor mele invadate de șoareci călugărești, înrușiți ca lăcomie cu alte animale din chilii, îmi revela, după o lungă și atentă ascultare, cu o tragică scuturare de perciuni din cînd în cînd, secretul cu care singur un om inițiat poate să înlătore primejdia distrugătoare : „pisis !“ Apoi odaia de lucru în care abia încăpea masa și un scaun mă cuprindea din nou, seara, pentru a redacta, abia ajutat, pentru reportaje, de vioiul tînăr Ciuceanu, cu capul de miel oacheș și creț — căci d. Cusin zburase încă din vară, după orizonturi de carieră, lăsîndu-mi doar două rînduri pe o cartă de vizită —, un ziar a cărui tragedie, în concurența cu foile din București, înviate de succes, începuse.

Războiul, cu multele lui afaceri, cu acele comenzi pe care le-am plătit așa de scump, fără nici un folos, și care au împovărat apoi atît de greu bugetul nostru postbelic și au contribuit așa de mult la scăderea valutei noastre, crease o clasă nouă, a inginerilor, care domina viața politică altfel decît cei doi frați Brătieni, Ion și Vintilă, cari aveau din inginerie numai pregătirea tehnică și oarecum forma cugetării. La aceștia, științele matematice erau în serviciul politicii ; la ceilalți, politica stătea în serviciul

uonr poſte de îmbogățire, unor aspirații de ordin pur material.

Aſtfel, îndată ce s-a aflat în ce grele împrejurări apare acum ziarul unde ațiția găſiſeră mîngiere și încredere, anume ajutători, cari nu aduceau numai ſimpatie pentru aceſt organ de cugetare liberă, s-au și prezentat. În vară chiar, cînd preſa bucureșteană, căutată și pentru corespondența cu cei din teritoriul ocupat, încerca a străbate, mi-a venit din partea cuiva care a ajuns să hotărască adesea în partidul liberal și care nu se ſemnalase încă, prin nimic în viața politică, d. Tancred Constantinescu, propunerea de a da un număr pe săptămîină economiei politice, ceea ce s-a făcut cum, de altminteră, propuneri aſămănătoare îmi veneau pentru alte domenii ale vieții publice. Mai tîrziu, cînd ſituația foi era și mai grea, alt inginer d. Cristodorescu, membru al aceluiași partid liberal, mi-a arătat că un grup de oameni cu mijloace e dispus să aſigure continuarea *Neamului românesc* și cu d-sa, ca reprezentant al grupului, a cărui alcătuire n-am cunoscut-o, de altfel, niciodată, am încheiat un contract în toată forma, editorul meu, Pavel Suru, luînd aſupră-și administrația pînă în momentul cînd s-ar putea întoarce la librăria sa din București.

Nu am avut naivitatea să mă cred aſtfel ſigur de viitor, care se anunța tulbure. O dată, cînd încă în cerdacul casei părintelui de la biserica Banu îmi ſcriam articolele, mi s-a obiectat că unul, dezagreabil liberalilor, „a făcut rea impresie“. Răſpunsul meu a fost că în contract nu se prevedea nimic care ar îngusta totală mea libertate de apreciere. Dar știam că de acum înainte nu voi fi ſuștinut decît de formă.

Ceea ce s-a și întîmplat. În curînd, prin octombrie, d. Suru m-a înștiințat că primul vărșămînt, contrar prevederilor mele, s-a și cheltuit. Al doilea nu s-a mai produs niciodată. Ziarul, părăsit, precum părăsit, tot mai părăsit, eram și eu, rămînea să se ție prin ſingurele lui mijloace,

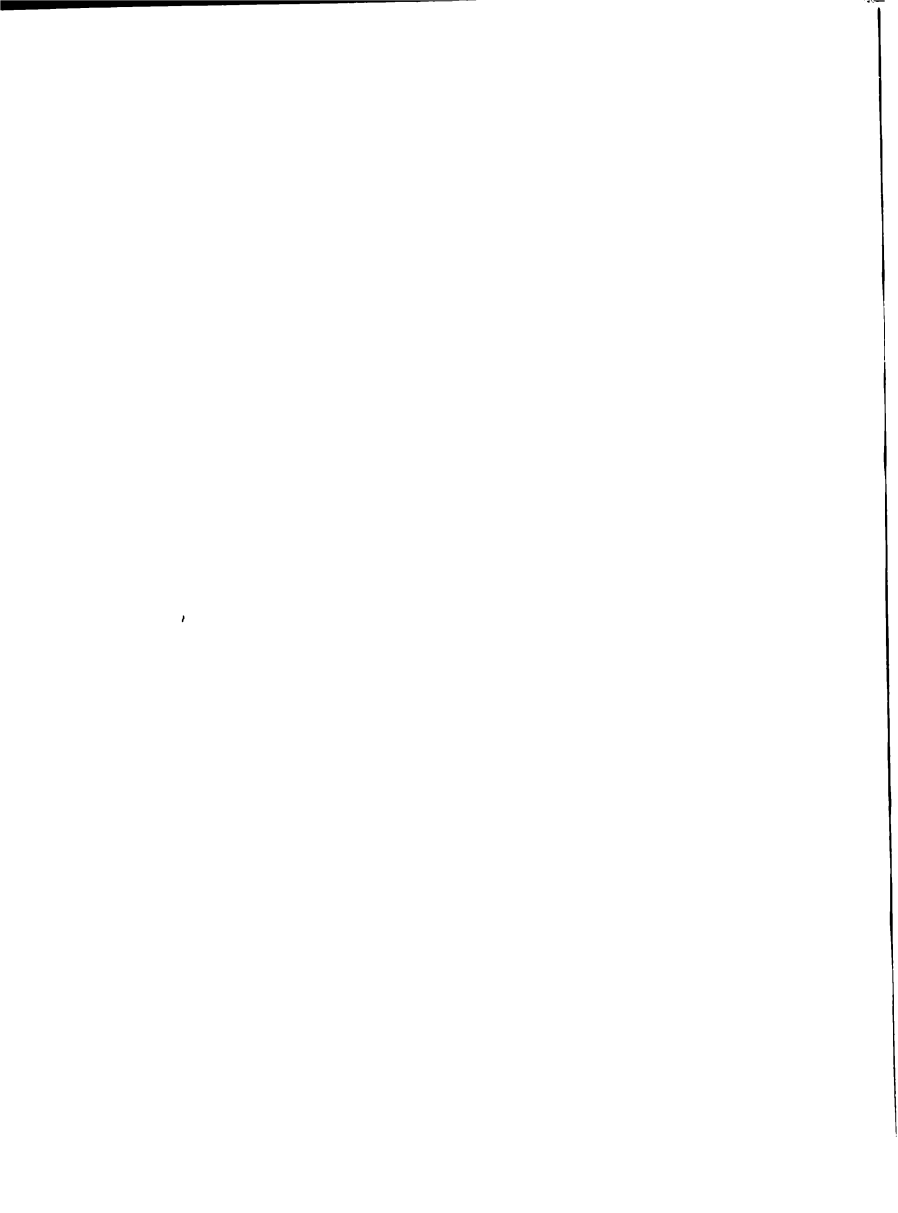
și concurenții mei de la București erau străvigor de puternici, iar recunoștința lumii nu e un lucru pe care se poate sprijini cineva.

În decembrie, pustiul aproape complet făcându-se în jurul meu la Iași, m-am hotărât să trimet ziarul la București, calcul cu totul greșit, fiindcă, precum m-am putut convinge îndată, acolo nu era nici o înțelegere și nici o simpatie pentru ce făcuserăm noi la Iași. Aveam de un timp ca redactor pe un militar care-și pierduse mâna în război, scriitor de merit, cu un instinct al ironiei care-l putea așeza vrednic în seria imitatorilor lui Caragiale, dar a cărui chemare se revelase numai atunci, d. Gheorghe Brăescu, pe care nu l-am mai revăzut deși, o bucată de vreme, noua sa carieră literară l-a ținut în vază. Am primit cele dintii numere bucureștene ale *Neamului românesc*, dar ele erau în afară de tradiția de îngrijire, și în ce privește ideile, și în ce privește înfățișarea. Desigur că nu puteam lupta astfel cu aceia cari reluasera imediat toate legăturile lor și-și refăcuseră solida bază materială.

Dacă nu mergeam însumi ca să reiau conducerea, motivul stătea în situația care se făcea tot mai grea pentru mine și pentru familia mea. Supt regimul Marghiloman, d. S. Mehedinți fiind ministru al Instrucției, se pusese în vedere tuturor profesorilor că nu vor primi leafa dacă nu se vor întoarce la catedrele lor. Dar pentru mine orice era preferabil reînceperii cursului meu în prezența acelor reprezentanți ai dușmanilor cari, după prevederile tratatului din București, aveau să rămână încă multă vreme în țară. Când s-a instalat ministerul Coandă, mi s-a servit din nou salariul, dar nu eram încă sigur că la București se pot găsi condițiile necesare pentru lecții, care au fost totdeauna o mărturisire de convingeri. Fără a mai adăuga că acolo, în București, n-aveam unde să găsesc un adăpost iar, în ce privește casa mea din Vălenii-de-Munte, acum cvartir al fabricanților de șuncă și al femeilor de

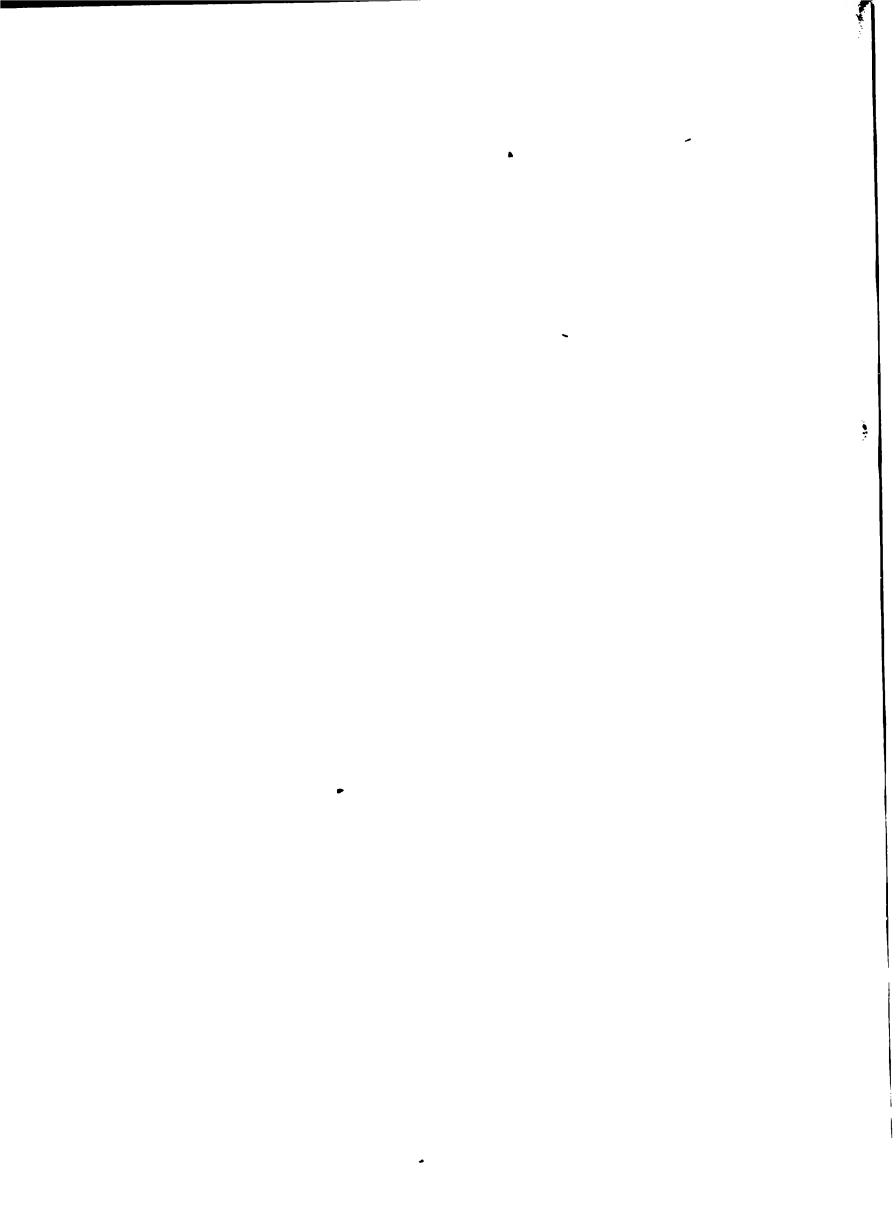
Iagăr, a trebuit multă muncă pentru a o face din nou locuibilă după ce prietenul de la gară, Dimitriu, oprise cu hotărâre acel iureș țigănesc pentru împărțirea ultimelor lucruri rămase după plecarea nemților, petrecuți de toată lumea nesimțită de acolo. Mutarea tipografiei, regularea situației celei din Văleni, părăsită de acționari, constituiau alte motive de îngrijorare și de zăbavă.

Nu voi uita niciodată cu ce greutate am putut în sfârșit să plec. Cu o întreagă lume copilărească după mine, trebuia să-mi fac loc printre baionetele din gară, care „țineau ordinea” în așa fel încât neconținut răsăreau conflicte. Mizerabilul tren se uita îndelung, fără orar, prin gările îmbulzite de o lume zăpăcită. Când am ajuns la București, ploua mărunț în acea zi de ianuar, și noroiul gros acoperea pavajul. O lume de nerecunoscut, purtând scrisă pe față lunga pîngărire de tot felul, mă privea ori cu mînie ori cu o totală indiferență, ca și cum n-aș fi fost niciodată în acest oraș sărăcit și acoperit de rușine. O obraznicie a tineretului, care venea din aceeași degradare a sclavului biciuit, ținea trotuarul. Iar ce ne aștepta era, în dosul gării, deasupra unei bănci mărunte, două odăi de locuință și o murdară bucătărie, unde instalam pe baba noastră de la Iași, pe moșneagul ei, de la care învățasem suprema filozofie a lui „ce să faci”, și nu știu mai ce tîrîtură de băiat pribeag, cules de fiul meu Mircea și îmbrăcat în solemnitatea unei redingote vechi. Acolo, hrănit cum dădea Dumnezeu, așa încît la redacție mă țineam rozînd slănină porcilor sacrificați la plecarea din Iași, am reînceput viața mea în acel oraș pentru care avusem, trei decenii, atîta iubire și pe care căutasem a-l servi așa de mult.

III

SPRE ÎNSENINARE

XXVII

O NOUĂ VIAȚĂ POLITICĂ : „BLOCUL“ DE GUVERN

Singurul meu rost, în momentul cînd liberalii luaseră din nou puterea * prin farmecul pe care Ionel Brătianu îl exercita asupra timidului rege Ferdinand, complet dominat de acela care-i zicea „Maiestatea Ta“, era ziarul. E adevărat că, fiind eu încă la Iași, cel reinstalat în scaunul ereditar de președinte al Consiliului mi se adresase și mie ca să fac parte din noul său Minister, adică, mai precis, ca să figurez într-însul alături de ardeleni, cari nu știau încă, a doua zi după amețitoarea victorie și realizarea unității naționale, în care nu mai credeau, pe ce lume sînt. Dar această invitație se făcuse în forma cea mai jignitoare⁹⁷. Mîrzesu, cu care întrețineam legături bune încă din vremea cînd, pierdut în mulțimea deputaților partidului, își pipăia terenul, primise o telegramă de la șeful său, pe care ținea să mi-o arate, fără ca acest tînăr așa de inteligent și care cunoștea oamenii să fi crezut că ea mi-ar putea face plăcere. În acea misivă stăpînească i se spunea cine trebuie să fie prefect de poliție la Iași și pe urmă se adăugea — corespondența directă fiind soco-

* La 29 noiembrie / 12 decembrie 1918. (N. ed.)

tită probabil ca o derogare de la o maiestate restaurată — și oferta pentru mine a unui loc de ministru fără portofoliu. Am luat articolul prin care condamnăm egoismul încrezut care făcea pe liberali să ia singuri puterea⁹⁸ și l-am rugat pe amicalul emisar să-l trimeată la București ca singur răspuns.

Foaia îmi rămăsese, dar în ce stare! Revenită la București în atât de modeste condiții, ea ajunsese total neobservată. Nici la un sprijin al prietenilor mei nu mă puteam gândi: ei se împrăștiaseră. În tot timpul luptei noastre așa de grele, îmi impusesem să nu am nici o preocupare decât a ei și suprimasem de pe titlul *Neamului românesc* calificația de partid. Se înțelege — am arătat-o și mai sus — că oamenii ambițioși și grăbiți au considerat aceasta ca o retragere din politică și căutaseră a lua locul care devenea, astfel, liber. Până și pitorescul Zelea Codreanu⁹⁹, așa de mîndru de frumosul său cojoc bucovinean și de cămașa înfioată, se vedea acum șeful unei organizații părăsite de mine: acest interesant bărbat, înstrăinat acum și de d. Cuza, se simțea dealtfel de o esență supraumană; povestea cum la Chișinău, ținuse o conferință „grozavă“, la capătul căreia lumea, fermecată, se întreba cine vorbise de fapt: gura lui pămînteană sau chipul de pe părete al Domnului nostru Iisus Hristos și, ceea ce era îngrijorător, aceasta, misiunea mesianică, pe care o va transmite mai târziu mediocrului și violentului său fiu, o vedea în adevăr: Cîte unul rămînea la Liga pe care, și cu ajutorul d-lui Cuza — cu care mă întîlnisem, după o ruptură publică în Parlament, a cărei răspundere n-o port eu, în casa simpaticului tînăr avocat Melic, care va rămîne un timp strîns legat de mine, luînd și secretariatul partidului —, o alcătuisese generalul Averescu. Prietenul meu de mulți ani, cumnatul meu Ștefan Bogdan emigrase la liberali și îndemna pe cîți mai aveau credință pentru mine să-l urmeze la noul său domiciliu.

Ar fi fost destul ca să dezguste pe oricine de o activitate politică în care, cu oameni incomplet educați supt raportul moral, este așa de puțină credință, consecvență și măsură a propriilor puteri, ba chiar și cea mai elementară pudoare. Ziarul însă mă reținea, și mă dădusem lui cu totul. În fiecare dimineață, cu felia de slănină a porcilor mei defuncți în buzunar, porneam spre impozanta clădire unde nu știu cum căpătasem adăpost cu tipografiile mele reunite și nu știu cum, iarăși, eram în stare a-i plăti chiria, mai ales după ce se isprăvise carnetul de cecuri pe care, în momentul cînd se părea că trebuie să închid ziarul, mi-l pusese la dispoziție prietenia, nouă, a inginerului Tiberiu Eremia. Aceasta pînă în clipa cînd o adeziune neașteptată, a lui Enacovici, fiu de botoșăneni, om de o rară energie, de o pătrunzătoare inteligență, de un instinct superior al afacerilor, mi-a dat un sprijin material care-mi lipsise totdeauna pînă atunci : mașina lui de cules, pe care a isprăvit dăruindu-mi-o, avea să-mi fie de-acum temeiul răspîndirii jurnalului.

În acea mare casă de raport din fața Vămii Poștei, plină și de anume mistere, căci la poarta ei se putea vedea un copilaș blond care sămăna perfect cu cineva bine cunoscut mie, redactam aproape tot ce se cuprindea într-o foaie care nu-și putuse găsi decît un număr foarte restrîns de cetitori : eram pe la patru-cinci mii din cei douăzeci și cinci de mii de la Iași. Între mine și creațiunile pe care le-am putut face se stabilesc însă legături pe care nici o neizbîndă nu le poate rupe ; cu ele împreună merg pe un drum de pe care nici o părăsire și nici o înțelegere de la cei din jurul meu nu mă poate îndepărta. Aceasta fără a introduce misticism în ce am în fața mea și fără a crede că prin mine și numai prin mine sînt a se îndeplini lucruri în a căror neapărată îndeplinire, dacă nu se merge către sigura catastrofă, cred însă din toate puterile sufletului meu.

Puțină lume se abătea în odăița redacției, și mai mult inoportuni, torturați de cheful de vorbă, dintre cari unii, peste așteptările mele, dacă nu și ale lor, erau meniji la foarte mari situații într-un viitor apropiat. Nu se poate zice că mă îmbulzeau prietenii. Acasă, unde așezasem pe rafturi împrumutate de la banca de jos cărțile mele, pe care mi le păstrasera cu atita credință, în tainița lor din balconul de la Vălenii-de-Munte, lucrătorii mei — și cu cită duioșie le recunoșteam, le pipăiam, le dezmiardam pe fiecare, așa mucezite, decolorate, mîncate de mucegai, cum erau ! —, se abătea doar vreun ardelean căruia-i trebuia o revizie a traducerii în franțuzește necesară luptei ce se ducea încă pentru stabilirea hotarelor noastre. Afară de d. Șt. C. Pop¹⁰⁰, atit de interesant prin caracterul pătrat al persoanei sale fizice, al masivului său cap, prin rostirea zdrumecată, cînd poruncitoare, cînd tînguioasă, a unei elocvențe reale, dar de un tip cu totul particular, nu știu să mai fi primit pe cineva în acea mizerie rău mirositoare și veșnic flămîndă a omului cu desăvîrșire uitat în clipa răsplăti-rilor, care așa de larg căzuseră asupra fugarilor și unor trădători mai puțin cunoscuți. Apariția unui grup de bucovineni și bucovinence m-a uimit : ce căutau acești oameni de treabă în catacombele mele ? A fost o plăcută surprindere, în complecta mea izolare, cînd d. de Saint-Aulaire m-a invitat la legația franceză pentru a-mi pune la gît cravata Legiunii de Onoare. Aceia sînt oameni cu ținare de minte...

Aflam prin alții, un Al. Lăpedatu, pe care-l recomandasem lui Brătianu pentru conferința de la Paris, un Nistor, evenimentele unei vieți politice care nu-și găsea drumul și în care ardelenii intraseră de partea unde masa era întinsă și nu se cerea nici un risc pentru îndreptarea unor așa de urite moravuri politice [...]. O dată, un tînăr a venit, în uniformă de ofițer, la mine

în redacție, aducându-mi, cu un aer de impresionantă gravitate, un plic pecetluit cu negru. M-am zguduit la gândul că fiul sau ginerele meu au rămas pe câmpul de luptă. Era însă cunoscuta scrisoare, adresată tuturor conducătorilor de partide, și socialistului, care a publicat-o, prin care principele Carol renunța la drepturile sale de succesiune¹⁰¹. E ușor de închipuit cum am putut primi vestea acestei noi greutăți care se adăugea la cele supt care se zbătea țara, neajunsă încă la siguranță și la stabilitate. Nu mă gândeam atunci că împrejurări foarte apropiate îmi vor da puțința de a influența asupra retragerii unui act care primejduia continuarea, atât de necesară, peste orice greșeli, care se acumulau, din nenorocire, a dinastiei.

În fața necesității, netăgăduite, a iscălirii unui act impus de arbitrii lumii, cari decideau la Paris, act prin care se impuneau clauze neplăcute dar, din ferice, nerealizabile, Brătianu, potrivit cu obiceiul său de a sta la putere numai când e bine, se retrăsese. Totdeauna plin de intenții bune, pe care și avea curajul de a le duce la capăt, dar supus influenței cui avea ultimul cuvânt și permanent dominat de mintea sigură a principalului său sfetnic, regele Ferdinand a încercat încă o dată realizarea celui mai scump vis al său : o concentrare națională în jurul Coroanei. Un înalt magistrat, Corneliu Manolescu Rîmniceanu, pacific colos, om de un spirit așezat și amabil, a fost chemat la palat, și el se credea acum de fapt președinte de consiliu, distribuind cărți de vizită de care m-am învrednicit și eu când, pe neașteptate, misiunea de a forma un nou Minister a fost dată generalului Văitoianu, unul din stîlpii rezistenței în momentele de panică. Merituosul ofițer, gata ori-cînd de o înțelegere, era încă de atunci legat de partidul liberal, și omul care „guverna din opoziție“ * îl

* E vorba de Ion I. C. Brătianu. (N. ed.)

putea deci admite, dar cu condiția că și noul prim-ministru va opune ultimatumului lui Clemenceau aceeași rezistență absolută din care Ion Brătianu își făcea un așa de mare titlu patriotic. D. Văitoianu luase Internele, și numise secretar general pe un alt ofițer, colonelul Manolescu ¹⁰², creatorul, în timpul războiului, al Caselor Naționale, fiu de țeran de la Breaza, simplu și drept.

Trebuia să se facă alegeri ¹⁰³, și șeful partidului liberal aștepta de la dinsele, el care împroprietărise pe țerani, cum o spuneau marile afișe de propagandă, și câștigase războiul, o manifestare de voință populară și, neapărat, imediata sa restaurare. Terenul îi fusese pregătit și prin supărarea generalului Averescu și a lui Take Ionescu, cari nu voiau să prezinte liste. Cît despre agitația obscură a așa-numiților „țeraniști“, în frunte cu sprintenul învățător Mihalache și cu sistematica ambiție tenace, de osoasă și proeminentă bărbie, a d-lui Madgearu, Brătianu nu credea că are să se teamă din partea aceea. În ce mă privește pe mine și pe cei cari din nou se adunaseră în jurul meu, despotul pe care n-avusesem prilejul să-l revăd după întoarcerea la București și care nu dorise să mă vadă în zilele fericite, avea cel mai absolut despreț pentru irealitatea, și deci lipsa de orice folos a noastră.

În momentul primelor alegeri din România unită, situația mea se îmbunătățise. Un trai omenesc devenise posibil prin darul, de un grup de prieteni și prețuitori, format de generalul Leonte, al unei frumoase locuințe din Șoseaua Bonaparte, clădită de un italian într-un stil care i se părea a fi cel românesc. Deși rîndul de sus rămînea închiriat unui ofițer de rezervă, care ținea foarte puțin samă de nevoia de liniște a cui lucrează și are nevoie de concentrare — și ce-am mai avut de lucru pentru a ieși din carcera celor patru odăițe, pen-

tru familie și pentru zecile de mii de cărți, neconținut sporite de proviziile prietenilor mei, vechi și statornici, anticarii Pach! — puteam râsufla în această casă nouă, deschisă aerului curat de la șosea. Era și înțliași dată, la vrsta de patruzeci și opt de ani, când mă găseam supt un acoperământ bucureștean potrivit cu un profesor de universitate.

Reluasem, împreună cu lecțiile la școala unde alții funcționaseră și supt ocupație, și lucrările mele științifice, care fuseseră, timp de câteva luni, complet întrerupte. Materialul prelucrat la Iași putea să apară acum în tipografia mea, deși în condiții foarte puțin favorabile, pe mizerabila hîrtie de care, singură, dispuneam.

S-a dat astfel la tipar *Istoria literaturilor romanice*¹⁰⁴, care a format trei volume, aproape deloc cetite, cu toată noutatea de plan pe care o cuprind și observațiile personale care veneau din cetirea directă a textelor, și ele, deși s-au împrăștiat răpede, nu s-au învrednicit de o nouă ediție. Tot de supt aceste modeste teascuri * a ieșit *Istoria poporului francez*, încercarea, făcută în timpul neutralității, de a înlocui obișnuita istorie politică, militară și anecdotică a teritoriului francez prin prezentarea dezvoltării organice a neamului însuși: o primă ediție fusese întreruptă de război și colile trase nimicite de ocupanți; dar, în mijlocul unei noi și cotropitoare mode franceze, cine să se ocupe de această concepție, care avea măcar meritul de a fi cu totul originală! Vorbisem la Iași și despre slăvi răsăriteni și înțelegeam viața istorică a polonilor și a rușilor ca o serie de acțiuni și de reacțiuni între cele două grupe de elemente înrudite pe care le despărțise definitiv orientarea unora către Bizanț și a altora către Apusul latin. Manuscrisul a fost dat și el la tipar: mă întreb și acumă dacă a găsit un *singur* adevărat cetitor.

* În text, greșit, *teancuri*. (N. ed.)

Toate acestea erau pregătiri pentru *Istoria universală*, privită sintetic și organic, ca un șivoi de mai multe ori milenar, pornit din izvorul său, dar hrănit de atîția afluenți, care se cereau urmăriți fiecare pînă la înția țîsnire din pămînt. Credeam necesar ca fiecare pagină să fie scrisă după izvoare, putînd reda astfel însăși atmosfera timpului, fără care totul poate fi exact, dar nimic adevărat. O cetire imensă se impunea, și o începusem cu douăzeci de ani înainte. Pe lîngă cercetarea veacului al XIV-lea apusean, a întinderii întregi a cruciatelor, a vieții lumii răsăritene supt forma Imperiului otoman și, firește, a fiecărui colțîșor de istorie a românilor, legată de toată vecinătatea multiplă, pe lîngă ce trebuise să răscolesc pentru a da în colecția lui Helmolt istoria ungurilor și a bulgărilor, pe lîngă prezentarea marilor probleme, a Rinului, a Dunării, a Mediteranei, la Școala de război, adăugîndu-se acum descoperirile maritime și rivalitatea între Franța, Spania și Anglia din noile lecții cuprinse în *Chestia oceanelor* din 1919, mă pregăteam să pun alte temelii prin cercetarea paralelă a așezămintelor lumii, care au dat cele trei volume de *Dezvoltarea așezămintelor politice și sociale ale Europei*, apărute la 1920, așteptînd ca elemente de unitate, esențiale peste deosebiri aparente, să fie și ele înfățișate printr-o serie de lucrări, rezultate în parte și din lecțiile mele la Universitate, care vor începe să apară, cum se va vedea, numai din 1921.

Cum se refăcea totul în Europa, anume cauze, ale noastre și ale aliaților noștri prezenți și viitori, ale neamurilor cu care aveam a lucra poate împreună, se impuneau atenției istoricului. Făcusem, la Institutul sud-est european, unde cîndva tratasem și istoria literaturii bizantine, pe care însă n-am redactat-o, un șir de lecții despre Albania și poporul albanez : o cărticică în care puneam esența acestui curs stenografiat, dar rămas inedit, a fost publicată, în limba franceză, încă din 1919,

aducind oarecare folos unei propagande pentru întemeierea statului, unei națiuni cu atâtea raporturi despre noi, și mi s-a promis de albanezi o casuță pe malul Adriatiei, care se va ridica poate pe locul dăruit mie pe urmă, la Santi Quaranta, de regele național al acestei țeri chemate la viață. Pentru românii macedoneni [...] am redactat în românește și în frunzuzește o istorie a lor, tipărită cu cheltuiala unui negustor bucureștean. Într-un articol dat revistei suedeze celei mai importante recomandam o Albanie liberă care, în lipsa de oameni, ar fi întrebuințat vitalitatea admirabilă a aromânilor noștri, noua viață pe coasta balcanică a mării venetiene avînd să se dezvolte supt un patronaj italian care n-ar degenera în exploatare ca aceea austriacă, nici în tendința de sclavie și deznaționalizare. Cum Dobrogea era încă în discuție, am strîns tot ce putea să sprijine dreptul nostru asupra ei, adăugînd la cărticica din Iași, pe care d. Bezdechi, refugiat în Copenhaga, o tradusese în limba daneză : mărturiile din volumul *La Dobrogea Roumaine*. În *Drepturile românilor asupra teritoriului lor național* reuneam argumentele pentru stabilirea noilor granițe, și în cuvîntarea ținută la Academie înaintea misiunii franceze căutam să fixez pentru noi un rol onorabil în viața generală a latinității.

Cartea de sinteză scrisă la Iași pentru librăria Hachette și dictată apoi prietenului meu Stahl zăbovea. Librăria franceză, foarte îmbulzită, cerea o reducere de text care nu se putea acorda. Bancherul Blank¹⁰⁵, pe care-l preocupau atunci chestii culturale, ca întemeierea unui teatru popular, condus de mine, care a pierit, după lungi efortări, pentru că n-a fost înțeles, dar nu fără să reveleze artiști ca un Calboreanu, un Finți, o Piacentini, a oferit tipărirea integrală a acestei *Histoire des Roumains et de leur civilisation* care, din nenorocire, a fost lucrată la Paris prin îngrijirea bizarului româno-francez Adrien Le Corbeau, fără corectura mea, și în sama cutărui

funcționar al unei case de editură, incapabil de a o răspîndi în ajunul falimentului său. O nouă ediție a fost dată apoi în tipografia cumpărată la Viena de d. Blank. Pentru unele suflete bune am apărut imediat ca naționalistul trădător pe care-l cumpărase Banca *, — și nu-mi rezervasem măcar drepturi de autor... Calomnia scirboasă a fost strigată și în Cameră și colportată prin ziare care nu se dau înapoi de la nici o mișelie iar pedeapsa prin justiție nu se poate căpăta la noi. Apoi lecțiile de la Școala superioară de război asupra călătorilor la noi au format trei volume care, acestea, întrucîtva cetite, vor apărea și într-o a doua ediție.

La această operă științifică se adăugeau două încercări noi de a învia în formă dramatică trecutul nostru : *Constantin Brîncoveanu* și *Cantemir Bătrînul* ¹⁰⁶ ; numai cea din urmă s-a reprezentat întreagă, la 1931, în Cluj.

Unele din lucrările pe care le adusesem în manuscris de la Iași au fost tipărite de Academia Română, în depozitul căreia, destul de vast ca să nu fie nevoie de a vinde cărțile, intrară pentru a rămînea. Finanțele Academiei se refăcuseră puțin, după ce, la început, ele nu erau în stare să susție nici publicarea memoriilor cetite în ședință publică, așa încît în biata mea *Revistă istorică*, apărută pe cea mai mizerabilă din hîrțiile de după război, au ieșit nu numai comunicările mele, dar și acelea ale lui Dimitrie Onciul și Pârvan.

În Academie era greu să se revie la atmosfera așa de necesară pentru lucru dinainte de război sau, mai exact : dinaintea osebirilor de păreri din timpul neutralității, cînd mi-a trebuit oarecare trudă ca să aduc alegerea părintelui Lupaș și premiera cărții „dezertorului” Tăslăuanu despre însăși „dezertarea” lui. Nu numai că

* E vorba de Banca Marmorosch-Blank. (N. ed.)

se ținuseră, cu cei rămași în București, ședințe, supt ochii și cu îngăduință, compromițătoare, a celor cari îngăduiseră pe bulgari să prade biblioteca, trimițând un mare număr de manuscrise [...] la Sofia, dar cite unul participase la ospetele oferite de germani și Ministerul străinilor cuprinsese, pe lângă cineva pe care moartea îl culesese prea devreme, pe harnicul naturalist, organizator al unui admirabil muzeu de zoologie, Grigore Antipa, care se înfățișa totuși, și va continua să se înfățișeze, ca prietenul personal, ca intimul regelui Ferdinand.

O lămurire de la început ar fi fost poate folositoare pentru viitor, permițând acea activitate solidară cu care de atîția ani de zile, după dispariția clicilor Tocilescu, Hasdeu, Maiorescu, veșnic în luptă între ele, ne deprinseserăm. M-am mulțămît însă cu cîteva ciocniri care trebuiau să înștiințeze că prezența în aceeași societate nu înseamnă, nu poate să însemne vreodată și relații personale. Aceia contra cărora putea să se ridice acuzarea din punctul de vedere al credinței față de nația lor și al demnității personale s-au arătat, dealtfel, dispuși a primi orice muștrare pentru trecutul la care luaseră parte, mergînd și pînă la prezentarea unor memorii pentru dezvinovățirea care, față de absoluta evidență a faptelor, era dealtmînterea imposibilă. N-au trecut decît puțini ani și tot d. Antipa s-a făcut — pe baza actelor propriiei sale administrații, de hrănitor devotat al stăpînilor străini — procurorul național contra păcatelor aceloră, într-o lucrare plină și de competență și de talent, și o altă scriere a aceluiași, dreaptă în concluziile ei, prezenta un program întreg pentru munca unei Româнії unite la a cărei întemeiere contribuisese în lagărul dușmanului. Același grup, care-și păstrează toată solidaritatea, aproape francmasonică, a propus candidatura ca membru corespondent a fostului prefect de poliție al ocupației, profesorul Tzigara-Samurcaș, care făcea eforturile cele mai cutezătoare pentru a i se ierta neîngăduita atitudine,

dar bilele negre covârșitoare au arătat că, fără a se putea înlătura intrigile, neconținut în acțiune, spiritul rău nu va ajunge, măcar supt raportul național, să domine o societate întemeiată cu scopuri de un neted irendentism și de oameni cari erau absolut drepți față de aspirațiile neamului lor.

Curățirea, care ar fi servit atita la pregătirea morală a unei generații ce se anunța foarte tulbure, fusese împiedecată și de uimitoarea toleranță față de vinovați, de tendința nenorocită de a face să treacă înaintea oricărui criteriu superior înrudirea, prietenia, relațiile de afaceri obișnuite, ceea ce a adus foarte răpede indiferența etică de care suferim așa de mult și astăzi. Numai furtunosul polemist Pamfil Șeicaru ¹⁰⁷, care va deveni în curînd unul dintre cei mai mari ziariști ai noștri, a stat cu sabia în mînă înaintea fostului polițai german. În jurul lui Constantin Stere, care se va ascunde un moment într-un sanatoriu elvețian ca să se întoarcă sfidător, cu o rară îndrăzneală, pretinzînd să întemeieze cu programul insomniilor sale noua democrație românească și s-o conducă, deși se tîrise la picioarele atotputernicului Marghiloman, se forma un cerc politic de admiratori [...].

În această atmosferă de nehotărîre s-au făcut alegerile, dealtfel cu totul liniștite, și rezultatul lor a fost uimitor, cu totul deosebit de ce speraseră liberalii, cari se credeau pentru totdeauna înstăpîniți pe țara „creată” de dînșii.

Ura contra vechilor practici ale politicii românești pe care, cu voie sau fără voie, ei le întrupau, a făcut ca voturile să cadă numeroase pentru oricine anunța o politică nouă. Amicii mei au avut un neașteptat succes, putînd forma astfel un grup important în Camera deputaților. Dar, cum cel care striga mai mult împotriva trecutului și care prezenta mai încîntătoare miraje de viitor, fără ca personal să i se poată aduce înainte vreo

greșeală, era încunjurat de mai multă simpatie de către un popor care trecuse prin cele mai teribile suferințe, cum în Muntenia ocupanții duseseră, timp de peste doi ani, o înverșunată campanie contra „autorilor nenorocirii publice”, s-a putut strînge împreună un bizar conglomerat de nemulțămîți și de ambițioși, de politicieni schimbați de piele și de aspiranți la onoruri, pe cari i-a acoperit cămașa simbolică a învățătorului Mihalache, devenind un partid social, al unei țerănimi pe care mulți dintre dîșii n-o cunoscuseră decît prin pledarea proceselor de la sate. În față, formînd trei cercuri închise, dezorientați și bănuitori, stăteau reprezentanții provinciilor liberate sau reunite și, între dîșii, ardelenii, deși îndușmăniți confesional, aspirau, pe temeiul că ei reprezintă Occidentul pur și „democratic”, față de un Orient „bizantin”, „grecesc”, plin de o intolerabilă demoralizare, la conducerea exclusivă a țerii, noi ceștilalți avînd numai posibilitatea, aproape chiar datorită de a ne înscrie în „partidul regnicolar”, al cărui club îl împlintaseră la București. Un om cu privirea de oțel și inima de piatră, un mag al misterului politic dibaci întreținut asupra unei insuficiențe personale pe care știa așa de bine s-o ascundă, avocatul Iuliu Măniu¹⁰⁸, nemeș sălăjean, cu cultură exclusiv maghiară, catolic de convingere, era căpetenia indicată a acestei nemărgenite și necruțătoare ambiții.

Nu e aici locul să repet ce am spus în *Supt trei regi* despre ceea ce s-a întîmplat în acel moment pentru a aduce surprinderea — întîmpinată de o dușmănie furioasă, gata a întrebuița orice armă, a beneficiarilor puterii din care, ca mîndrie și ca venituri, trăiseră —, care era un guvern de caracter cu totul nou, avînd o misiune de adînci reforme neted caracterizată. Dar cum, în acea carte de istorie, după puțină impersonală, nu s-a notat din truda mea și gîndul meu decît ce era absolut necesar pentru înțelegerea evenimentelor, și alte

lucruri sînt de spus aici, unde e vorba de evoluția unei cugetări pe care împrejurările o aduseseră și în domeniul politicii active ¹⁰⁹.

- M-am găsit deodată în situația pe care proiectul de tratat, întovărășit de o aspră morală, părăsită apoi, pusesse o țară plină de o îndreptățită mindrie în fața unei lumi în mare parte necunoscute. Știam eu bine, dintr-o așa de lungă experiență ce sînt liberalii, toți liberalii, al căror magnific șef, din ce în ce mai pierdut în admirația propriului său geniu, n-a binevoit să apară un singur moment în acest vulg parlamentar pe care-l dăduse ingratitudinea nației, și nu voi fi cruțat de cele mai ascuțite și uneori, lucruri de mirare la oameni altfel suptori în viața lor particulară, de cele mai brutale atacuri. Ca o tabără gata de război, știind de unde va veni, orice ar fi să fie, o victorie nelipsită, stăteau cei o sută de deputați, în partea dreaptă a sălii Ateneului unde, palatul propriu nefiind încă reparat, își ținea ședințele Adunarea Deputaților : nu s-ar fi crezut ce bătaios liberal de cea mai pură speță era, alături de d. Duca, nervos ca totdeauna, fostul junimist, de cea mai profundă convingere, Pangrati ! Pe lîngă acest clan, de o perfectă disciplină, care se arunca întreg, ca un singur om, asupra adversarului, folosind tot învățămîntul unei așa de lungi practici, socialiștii, în frunte cu un primitiv de la Iași și cu vesela cravată roșie a plăpumarului Cristescu, pe care așa de răpede l-am domolit măgulindu-l, pînă într-atîta că stătea pașnic să-și aștepte rîndul, erau ca mieluşei lui Dumnezeu înfipti într-o pășune grasă ¹¹⁰.

Ardelenii stăteau în continua atitudine de observație, urmînd exemplul „șefului“ și, cum, la început, președinte a fost d. Vaida, care se instala ca un conducător de *Reichsrath* vienez, cu toată solemnitatea, pornirea zgomotoasă a temperamentului care-i stă scris și în figura

frumoasă, ochioasă și mustăcioasă lipsea ca să animeze această mulțime patriarhală de preoți, de avocați din centre mici, de medici cu clientelă modestă, de profesori pentru cari multă vreme Bucureștii fuseseră un Ierusalim unde, în templul lui Solomon, nu e cuviincios să se facă zgomot. Toate figurile mie de mult cunoscute erau acolo, și cu Nicolae Bălan de la Sibiu, porumbelul blond aducând prin văzduh la Iași solia că Ardealul îndrăznește a se cere liberat. Corectul grup de bucovineni n-avea încă nici coeziune, nici șef, Flondor, legat de d. Averescu și de Take Ionescu, devenit deci al treilea în troiță, deși se credea, în calitatea sa de *Ritter*, cel dintâi, fiind în afară de această primă adunare a României unite. Basarabienii erau oameni de la sate, fără boierii lor, cari rămăseseră afară chiar când puteau înfățișa merite ca ale lui Hertza, figură de persan bărbos sub un cilindru de rabin făcător de minuni, sau ale discretului cărturar și adunător de cărți și documente Gore; încunjurat de respectul tuturor pentru o lungă și largă operă de „everget” național, bătrînul Stroescu, de fapt pătruns de ideile mistice ale literaturii rusești, ca și tolstoianul Alexandri, care ne lipsea, se bucura de respectul tuturor, dar nu era capabil să dea nici într-o privință direcția; domnul Ciugureanu se dovedea străin de orice adevărată activitate politică, și numai ochii vii în fața de zîmbitoare lună plină a domnului Inculeț, ales și la Academie ca reprezentant al ținutului său, destăinuia psihologilor fibra de dibace umblare cu oamenii pe care o ascundea această prietenie deschisă tuturor, această mărunță elocvență, iute, aproape șoptită, în anecdotele rusești ale căreia se ascundea atîta maliție.

Cu cine te puteai înțelege mai greu, în ciuda relațiilor personale cu unii dintre dîșșii, erau țerăniștii. D. Miha-lache venise la prima redacție a mea în București, la tipografia vechiului meu șef de ateliere Nicolae Stroilă care,

editor din prietenie al acestei cărți, era menit să ajungă un mare industriaș, și-mi desfăcuse înaintea ochilor un vast program de clasă. Mărturisesc că n-am prevăzut viitorul când i-am spus, scurt, după ce înainte de război îl lămurisem în chestia luptei de clasă*, inacceptabilă pentru mine, printr-un articol în *Neamul românesc*, că încercarea sa politică nu poate reuși, orice agitație democratică, ba cu forțe mai slabe decât aceea pe care știam că o desfășurasem eu, fiind menită unui răpede faliment; nu mă gindeam ce ușor îi va fi să culeagă poamele din copac, suit pe acela care n-a ajuns el însuși să atingă coama zidului! Iar când d. Virgil Madgearu, în redacția mea definitivă, și-a întins teribila falcă voluntară către mine, cerându-mi solidarizarea cu un protest privitor la alegeri, l-am întrebat în ce calitate vine și de ce partid îmi vorbește: n-am găsit că acel care-mi stătea palid și ciudod înainte va fi Robespierre-ul sigur de sine al unui iacobinism învingător.

În ce privește pe electricul domn lunian, care va fi apoi „restauratorul“ unei regalități, și pe d. dr. Lupu, menit să ajungă cel mai focos dintre tribuni, nu se simțea, la începutul unei activități parlamentare a cărei scurtimi n-o bănuiam, prezența lor în această lume învălmășită dar cu cele mai bune dispoziții în fond, care ar fi putut să inaugureze o viață cu totul nouă, plină de conflicte, desigur, dar capabilă de neașteptate revelații, a României.

Deocamdată, mai vie era pornirea de ură contra liberalilor din partea aglomerației sătești care, în anume momente, pornea cu un urlat furios spre băncile din dreapta unde, supt conducerea d-lui Duca, un muget de aceeași extensiune îi răspundea imediat.

* Așa cum am arătat și în studiul introductiv. N. Iorga a respins, de-a lungul întregii sale vieți, ideea luptei de clasă, fiind, însă, un iubitor al claselor oprite. Pasajul de mai sus reflectă clar limitele gândirii sale. (N. ed.)

Dar aliații grăbeau, liberalii, retrași de la putere, rămăneau în atitudinea celui mai absolut refuz, guvernul de generali nu făcea decît să-i urmeze în această tăgăduire, și se adăugea pasiunea antisemită a prietenilor mei Cuza și Șumuleanu, plus mesianismul cu cojoc al d-lui Zelea Codreanu, care simțea că de la opinia sa atîrnă pacea Europei [...] Și totuși trebuiau două lucruri, și anume, fără cea mai mică zăbavă : un guvern, întîi, și, cu el, iscălirea tratatului, așa cum era, cu tot ce cuprindea într-însul, cu partea care ne folosea și cu cealaltă care nu era să se execute niciodată, cum a fost, de la început, chiar înainte de a consulta pe însărcinatul de afaceri al Franței, prietenosul tînăr Cambon, convingerea mea adîncă.

Pentru întîia oară am văzut și noi, cei din țara veche, ce înseamnă o pertractare ardeleană, după cea mai sigură rețetă blăjeană. Într-un cadru potrivit, salonul bunului d. Popovici, trei seri de-a rîndul s-a ventilat, mai cu înțepăturile d-lui Cuza, mai cu glumele d-lui Inculeț, mai cu legănatul în șezlong al d-lui Bontescu, mai cu semnele din sprîncene ale d-lui Maniu, chestia, esențială, ce sîntem noi. Eu credeam că trebuie să fim baza pentru un nou regim, indispensabil ; după multă trudă, șeful ardelenilor a admis că „am putea să fim una“. A trebuit, într-un tîrziu, după miezul nopții din noaptea a treia, să amintesc că eu am o ocupație și că ori se ajunge la un rezultat ori sînt silit a nu mai participa la discuții care înaintau așa de puțin. Atunci în fine d. Maniu, înaintînd ca la moarte, a consimțit să pună iscălitura sa pe actul de constituire a „blocului“.¹¹¹

Pentru ca acesta, care a făcut prim-ministru pe d. Vaida¹¹², regele Ferdinand explicîndu-mi că un ardelean trebuie să fie în frunte cît se discută la Paris despre Ardeal, să fie o adevărată forță, ar fi trebuit două exclusivisme mai puțin : al ardelenilor și al țerăniștilor, cari

nu se dădeau mînați la puterea pe care ar fi împărțit-o cu alții, a căror gheară întinsă o simțeau și, apoi, acea puțință de lucru împreună care nu vine decît sau dintr-o lungă obișnuință, însufiețită de sentimente adevărate, sau dintr-unul, din acele entuziasmate nobile, generoase, care fac să se treacă peste orice interes și să se uite orice amintire. Ambele condiții lipseau.

O simțeam cînd îmi interzisesem mie orice amestec într-o răsplată reclamată de atîția nerăbdători și, afară de grupul Cuza, prietenii mei mă urmau. Dacă totuși am trecut peste această hotărîre și am luat președinția Camerei, a fost ca o protestare contra loviturii, de închipuită dibăcie dar, de fapt, de o neînchipuită naivitate, a ardelenilor cari, dînd Internele generalului Averescu, fără a mai întreba celelalte grupe din „bloc“, credeau că pot imobiliza pe omul înzeit de foștii lui ostași — lucru pe care nu l-am înțeles îndeajuns, sufletul popular avînd totdeauna tainele sale neașteptate — și a se folosi dincoace de Carpați de o astfel de popularitate, zădărnîcind în același timp uneltirile d-lui Goga, al cărui suflet, răpit unei nobile poezii, era minat furtunos către ținte politice pentru care se credea merit înaintea de toate și unde nu putea îngădui să ajungă oameni de la el, care nu crezuseră și dinșii în necesitatea unității naționale.

D. Vaida trecînd în fruntea guvernului, locul de președinte al Camerei era liber. N-am ascultat de nici o sugestie cînd m-am gîndit a candida, ceea ce mi se părea și o afirmație că în cultura fără caracter de provincie și de grupare politică trebuie căutat simbolul Adunării chemate să proclame unirea provinciilor românești. Mirosul fin al organizației „regnicolare“ a d-lui Maniu a prins imediat această intenție, pe care de la început au aprobat-o, fără interes, domnul Inculeț și basarabenii săi, sufletele cele mai sincere din toată Adunarea, eu însumi, ales la Orhei, după cererea telegrafică a domnului Inculeț, fiind prin aceasta legat de colțul acestor oameni de inimă. S-au

prezentat, deci, la mine doi tineri, unul, d. Savu, **adjutant** al șefului său, ca să întrebe, oficial și solemn, **dacă am** asemenea gânduri, și le-am răspuns că nu înțeleg cu ce drept mi se cere samă. A doua zi dealtfel, în fața **redacției** mele, viitorul mitropolit Bălan mi-a spus cu **franchetă** că **prea puțini** vor fi ardelenii care mă vor vota **contra** distinsului cărturar Vasile Goldiș, desemnat de partidul său. Cu țerăniștii, ca și cu puținii bucovineni, n-am **avut** nici un schimb de vederi.

După-amiazi, totul fiind aranjat pentru **candidatura** d-lui Goldiș, deși acesta, izbutind, n-ar fi oprit **lovitura** pe care nu se putea să n-o încerce un ministru de interne **stăpîn** pe sufletele populare, care nu avea în **Parlament** decît vreo doi reprezentanți, aleși și aceia de pe urma **indisciplinii** lor, m-am ridicat din bancă și mi-am pus **candidatura**, pentru care prietenii basarabeni pregătiseră **buletinele** și, ele fiind de o altă culoare decît ale guvernului, **controlul** era ușor.

Vicepreședintele, pe atunci unul din cei mai **credincioși** amici ai mei, bătrînul general Marcu din Craiova, a început numărarea **buletinelor**, în care multă vreme d. Goldiș părea că **păstrează** **întîietatea**. În fundul urnei însă cîteva zeci de voturi au fost pentru mine. De la **tribună**, cetind rîndurile răpede înseilate cu creionul, **anunțam** hotărîrea mea de a apăra **contra** oricărei intrigi **existența** Parlamentului a cărui majoritate mă alesese¹³. Peste cîteva momente, generalul Averescu, care mă ascultase cu o **lucire** de minie în ochii reci, impenetrabili, din **lunga** față **palidă**, demisiona supt cuvînt că i se adusese de noul **președinte** al Camerei o jignire pe care n-o putea tolera. De fapt, era zădărnicierea unui plan, care venea poate de la **infernala** viclenie a lui Brătianu, dar poate, printr-însul, de la **regele**, hotărît să termine cu o **Adunare** de o rară **independență**, a cărei acțiune îi părea primejdios de **incalculabilă**...

Din acel moment, întreaga răspundere pentru situația pe care o crease alegerea și declarația mea cădea asupra-mi, și mi-am dat samă de primejdia deasupra căreia, în fiecare moment, călcam.

Prima și cea mai mare greutate a ceea ce ar fi putut să fie nu o umplură sau un incident, ci pornirea marii opere de reforme, atât de mult așteptată și, în acest moment, de cea mai urgentă nevoie, venea din nedeprinderea la lucru a ardelenilor, obișnuiți să răstoarne și încătușați în formulele abstracte, de secole uzate, ale ideologiei universitare ungurești, de care era pătruns, pînă la ultima celulă a organismului său, șeful însuși. Artiști în lungile discuții, pe care le iscodise regimul austriac ca să însele pornirea de luptă, avîntul spre viață al supușilor săi, ei își găseau deplina mulțămire în această zădarnică irosire de vitalitate. Și totul se făcea în cel mai absolut mister, cu strașnica frică nu cumva să se audă ceva în afară și astfel toată partida să fie pierdută, acea partidă pe care d. Maniu și-o rezerva pentru sine, „fratele Alexandru“ * fiind numai vedeta scoasă înainte ca să se vadă din ce parte vin gloanțele. Nu era lene, în adevăratul înțeles al cuvîntului, nici acel orientalism de care ei se scuturau cu indignare, nu era numai provincialismul care, îndată ce e vorba de ceva peste umbra clopotniței, se sperie și se trage înapoi, nu era numai metoda culoarelor de mănăstire iezuită, care sînt așa de întunecoase, încît ca să eviți primejdia trebuie să mergi răzînd neconținut zidurile, ci era ca un fel de paralizie totală, rezultată din comprimarea de veacuri care anchilozase toate legăturile, ceea ce era de altminterea comun cu bucovinenii, dibaci înfășurați un secol întreg de administrația austriacă [...]

Energia neadormită, veșnic uneltind contra vechilor dușmani, „măgarii de pe Vezuviu“, în partidul cărora era și nu era, se găsea la d. Goga, al cărui mare discurs s-a

* Alexandru Vaida-Voievod. (N. ed.)

făcut mult așteptat pentru ca rezultatul să fie nul — învinsul momentan, de propria-i slăbiciune, rămânând gata să încerce din nou, de oricâte ori, cum o arăta și figura, așa de deosebită de cea de odinioară, ochii albaștri, în fața care-și pierduse frăgezimea, avînd acum licăriri de răutate și trupul mărunt înțepenindu-se în atitudini de provocare. Simț practic era la singurul ardelean care cunoștea bine, supt toate raporturile, lumea de dincoace, unde trăise multă vreme, și care era doritor să însemne prin ceva real trecerea sa la ministerul care-i fusese încredințat. Pe d. Mihai Popovici ¹¹⁴, fiul unui mare bogătaș brașovean și student al Universității din Viena, unde-și cîștigase frumoase cunoștințe, îl întîlnisem de mai multe ori și eram izbit de siguranța cu care discuta cele mai grele probleme și enunța soluții care i se păreau realizabile. Făcuse războiul la noi, ca ofițer, în deosebire de refugiații care se uitau cu ocheanul la front, și fusese astfel străbătut, el singur, de toate sentimentele noastre. Nouă ne era un camarad, un om din lumea noastră și în general un om de lume. Frumos încă, elegant, deprins a vorbi cu femeile, ducînd reputația unui om cu trecere în toate categoriile din societate, el mai avea și marele avantaj de a fi, deși mai tînăr, unchiul d-lui Vaida și un unchi foarte consultat și adesea ascultat : nu o dată am avut impresia că, în tabăra ardeleană, dacă d. Maniu oficiază rituri secrete într-un colț al altarului impenetrabil, acela care trage sforile în naos este juristul vienez cu veche reședință în București.

D-lui Popovici i s-au datorat cîteva din măsurile de oportunitate care s-au luat, și nu era lucru ușor cînd mai dăinuia, din îndărătnica voință a d-lui Maniu și a consiliului său dirigent, granița economică, monetară, aproape administrativă și politică, între Ardeal și părțile de dincoace. Supt Ministerul său s-a început ștampilarea, așa de tîrzie, a coroanelor, scăzute la jumătate din valoarea leului și, din nenorocire, mulțămită unei îngrozitoare corupții, continuu alimentate cu noile transporturi pe care le

trimetea Ungariei. Exemplul Serbiei n-a fost urmat, și aceasta ne-a adus mari pagube.

Între ardeleni nu se putea găsi un ministru de interne care să-și ia răspunderea situației după plecarea generalului Averescu [...] Ca un fel de pedeapsă fiindcă am făcut să se piardă omul popular, ca și cum el ar fi fost dispus să lucreze pentru alții, mi s-a impus de președintele Consiliului, pe care-l puteai vedea în pat, după obișnuitele conversații nocturne fără scop, pe la ceasurile unsprezece dimineața — și în ce timpuri ! — să-i găsesc „om în loc“.

L-am găsit — da, eu, numai eu, cu toate injurioasele denegări care mi s-au opus pe urmă — în persoana doctorului Lupu. Nu era pentru mine un prieten, și în Camerele liberale n-avusem măcar legături cu acest corifeu al tineretului majoritar, pe care-l puteam prețui numai prin inteligenta bunătate cu care cruțase și împăcase pe țăranii săi fâlcieni pe vremea răscoalelor din 1907. Dar energia, puterea de muncă se desfăceau la prima vedere din figura roșie cu falca proeminentă, cu ochii minioși de adevărat lup ieșit în marginea pădurii, și bănuiam la fiul preotului din Arsura un suflet generos față de cei mici, ceea ce-i putea da o elocvență specială, așa de prețioasă în asemenea momente ; că era urmărit de pasiunea vitrinei era un mic, foarte mic păcat față de aceste hotărâtoare însușiri. Dialogul cu d. Vaida în privința „doctorului“ s-a desfășurat astfel : „Mă rog, eu nu-l cunosc pe d. doctor Lupu. Îl iei d-ta pe garanție ? — Îl iau“.

Dr. Lupu era un om potrivit cu situația, așa de grea, din acel moment. Trecutul lui de prefect la 1907 îl arăta, cum am spus, milos față de mulțimile revoltate și capabil de a găsi cuvântul prin care furia lor se potolește ; timpul petrecut în America îl ținuse în contact cu o civilizație în adevăr democratică, față de care pornirile de răsturnare n-aveau ascuțiș ; în fond, foarte tradiționalist, prin legăturile cu satul său, prin pietatea față de părinți, el dădea celor din stînga înfățișările liniștitoare, ale unui

prieten, rămînînd destul de monarhist pentru a servi un rege, destul de „burghez“ pentru a apăra credincios vechea societate ; activ pînă la neastîmpăr, el era să fie un ministru care lucrează pretutindeni, direct. În sfîrșit, rupt de la liberali și atașat de dîșii, felul cum se răpezea la foștii lui prieteni arăta că regimul putea să cîștige într-însul un nou și prețios aliat. Doctorul avea și idei de realizat într-o tovărășie unde ce lipsea mai mult era un program, pe care, dealtfel, nimeni nu-l schițase, fiindcă însăși alcătuirea ministerului fusese o surprindere.

Astfel constituit, la Război cu elegantul general Rășcanu, om al regelui, gata, cum s-a dovedit, să treacă imediat, la un semn al Suveranului, în altă formațiune — și se introducea astfel sistemul, nenorocit, al departamentelor rezervate ca o garanție a Coroanei față de miniștrii pe cari nu-i voise și nu-i simpatiza —, Ministerul avea înaintea sa o sumă de foarte grele sarcini, și astăzi, cînd s-a creat o perspectivă și sint atîția termeni de comparație, nu se mai poate păstra față de dînsul, ca și față de Parlamentul de la 1919—1920, judecata pe care au rostit-o îndată după căderea lor oameni interesați și plini de patimă, așa încît avea dreptate exponentul literar al unei generații dezorientate și iubitoare de crudități, d. Arghezi, cînd, abia liberat, prin intervenția mea, din închisoarea unde-l dusesese colaborarea la gazetele ocupanților¹¹⁵, îmi oferea, fără îndoială din absolută convingere, să apere, să glorifice regimul care plecase [...]

Căci ce trebuia mai mult în acest moment, cu tot ce clocotea în țară, cu tot ce se pregătea în jurul ei, era afirmarea autorității. Aceasta s-a făcut, și în Cameră și Senat, și în afară de dînsule.

E un adevăr incontestabil că în acele cîteva luni pe care ni le-a îngăduit intriga partidelor înlăturate și veșnica temere, continua nesiguranță, de sine și de alții, a

regelui Ferdinand, Camerele, și mai ales a deputaților, unde se puteau prevedea încăierările pasiunilor și intereselor, au păstrat o demnitate care a putut impune reprezentanților, nesiguri de ce-i aștepta, ai minorităților naționale. N-am îngăduit, cu simțul de ordine al vechiului profesor, nici unul din acele scandaluri care au dezonorat așa de adeseori ședințele adunărilor ce au urmat. Ziarul lui Marghiloman, care a putut astfel să se explice față de Ion Brătianu, amintindu-i chiar anume întâlniri secrete prin culoare de hoteluri în timpul neutralității și ajungând a culege și aplauze pentru cât bine putuse face și el, vorbea chiar de „Pherekydele mai tânăr“ care avea conducea Camera. Ședința s-a ridicat ori de câte ori pornea furtuna, așa încît de la o vreme ea nu s-a mai produs, cu oameni gata totuși să se înșface de piept; între cei mai cuminți erau, socialiștii, de cari așa de mult se temuseră sufletele sfioase. I s-a întîmplat și d-lui Duca să fie chemat la ordine pentru că pusese la îndoială „facultățile auditive“ ale unui președinte care auzea foarte bine și în mijlocul tumulturilor artificiale, deși lucra ca la biroul său de acasă, făcîndu-și corecturile și scriîndu-și articolele. Străinii cari au venit, poate cu anume îndoială, să vadă țara cea nouă au fost primiți așa încît n-au putut pleca decît cu idei bune despre viața parlamentară care [se] reluase.

Adunasem la prezidenție pe reprezentanții tuturor partidelor, claselor și naționalităților care, aceștia din urmă, aveau voie, cînd nu știau românește, să mi se adreseze în limba lor mie, care dădeam traducerea. [...] Îi mai poșteam pe cei de samă la excursii menite să arate arta și tradițiile noastre de cultură și, ducîndu-i la Țotroceni, îi puneam înaintea farmecului reginei.

În afară, locurile de prefecți și primari, rezervate, pentru provinciile alipite, grupărilor politice de acolo, care-și luau ele răspunderea — și n-au fost numiri prea rele, au fost împărțite pentru vechiul regat între țerănști, oamenii

d-rului Lupu și naționaliștii mei, cari au avut mai mult de zece județe, și pot spune cu mîndrie că prietenii aceștia de mulți ani de zile n-au lăsat nici o nemulțumire, dovădind că aceste funcțiuni se pot ocupa și cu bunătate și cinste desăvîrșită. S-a purtat, în vremuri așa de grele, grija aprovizionării, din ce aveam, din ce n-aveam, cu concursul devotat al armatei. Iar, în ce privește temuta stradă a Capitalei, ne-am înțeles ca demonstrațiile să fie îngăduite, dar supravegheate de aproape, pînă ce oamenii se vor obosi de aceste continue drumuri fără scop. Așa s-a și întîmplat în scurtă vreme și generalul Nicoleanu, excelent prefect al poliției, tocmai prin calmul său și buna sa dispoziție, mi-a explicat marele rol pe care l-au avut în această politică femeile, doritoare să-și ție cît mai mult bărbații acasă.

D-rul Lupu pregătise un proiect de lege al chirilor, în care erau și măsuri foarte îndrăznețe ; el ar fi putut să fie foarte ușor corectat și ar fi adus altă soluție a acestei grave probleme decît aceea a continuilor moratorii, determinate de grija meschină de a nu supăra prea mult pe nimeni [...]

Toate aceste măsuri sau pregătiri de măsuri s-au luat însă după lunga vacanță de iarnă, după inaugurarea la Cluj, de rege, care părea mulțămît de acțiunea guvernului — dar erau așa de scurte mulțămirile și așa de puțin solide asigurările acestui om [...] —, a Universității naționale, cu participarea miniștrilor străini, expuși însă la unele discursuri, ca al lui Pangrați, care de-a dreptul îi ofensau — totuși cel mai frumos moment din timpul ce ne-a fost îngăduit — și am putut constata eu însumi că, dacă ungurii se țineau deoparte, între sași, pe cari i-am cercetat la Sibiu și în împrejurimi, erau datoritele sentimente de respect față de stat, de simpatie față de nația dominantă.

La început însă guvernul nu arăta că ar putea să se miște : d. Maniu rămânea ca un semn de întrebare cu guler înalt și pantaloni călcați pe muche, sfinx desigur, dar care nu avusese de fapt niciodată altă taină decît a nesiguranței ochilor verzi-palizi deasupra nasului vulgar învrîstat cu vine multicolore ; voia și nu voia deși, în ce-l privește personal, cu dorința de a vedea cum se îneacă „fratele Alexandru“, știa foarte bine ce voia. Iar d. Vaida, pe care-l interesează înainte de toate atitudinea și gestul și care se credea plătit cu frumosul program rostit cu talent și autoritate, prezida mai stăpînit decît cum a dovedit pe urmă că poate, din capul băncii ministeriale, unde făcea o frumoasă figură. Cum adunasem majoritățile pentru a cere să li se dea de lucru și altceva decît votările de episcopi cari, bineînțeles, pentru Ardeal ca și pentru ce se află în afară de Ardeal, trebuiau să fie ardeleni — ce s-a supărat preotul Saftu din Brașov, puținel compromis față de nemți, că nu i s-a dat Scaunul de la Rîmnic ! — d. Vaida s-a suit la tribună ca să declare că, din moment ce e în divergență cu mine, nu-i rămîne decît să tragă toate consecințele.

Cu țerăniștii, așa cum erau, se putea merge înainte, bucuvinenii se prezentau disciplinați, iar basarabenii erau o așa de bună pîne de moldoveni după moda veche, chiar cînd părintele Guciujna, cooperatistul, om cu idei „democratice“ foarte marcat rusești, declara că el nu poate vota pentru părintele Miron de la Caransebeș ca Mitropolit Primat — și nu era măcar, ca pentru locul de la Sibiu, unde candida și clericul Roșca împotriva profesorului Bălan, un alt candidat —, decît după ce se va întoarce acasă și va chema întreaga preoție de acolo ca să-și manifeste voința. Cu ardelenii însă era peste măsură de greu.

Unde nu se întîlnea nesiguranța și indemnul la nesfîrșite, catastrofale discuții, unde nu erau ambiții nesatisfăcute și care nu se puteau satisface ! Primul ministru, întovărășit de o întreagă suită, căci o măreție ungurească

servea totdeauna de model, plecase în străinătate — de unde nu l-am mai putut readuce, cu toate desperatele mele telegrame [...] D. Ciceo Pop fusese lăsat în loc și, cu formidabilul său aspect, cu puternicul său volum de voce, cu mentalitatea sa populară, din care nu lipsea în-
tîmplător și un umor care înseninează atmosfera, făcea bine la locul său; anume scăpături dintr-un trecut mai depărtat, pe care dușmanii le-au și ridicat în Adunare, se compensaseră prin marile servicii de energetică deciziune pe care le adusese cauzei naționale la Arad, în zilele dificile cînd totul părea că se clatină. Dar această deciziune n-o mai avea la București și, răpede informat de sentimentele regelui față de Minister, trăia cu frica unei invitații de a pleca, pe care d. Vaida ar fi primit-o îndată după întoarcere și pe care locțiitorul nu știa cum s-o evite, lăsîndu-mi sarcina de a îndepărta primejdia, care rămînea totuși, foarte amenințătoare, la orizont. O dată m-a chemat la telefon ca să-mi propuie amînarea unor Camere care încă nu lucraseră nimic, pînă în momentul, care nu se putea fixa, al întoarcerii primului ministru.

Era greu de lucrat și cu d. Goldiș, totuși o persoană așa de distinsă prin inteligența și cultura sa și pe care în sfîrșit îl văzusem desfăcut de legăturile cu liberalii, naturale la fostul ministru de Instrucție al lui Ion Brătianu. Era evident că nu uitase înfrîngerea în concurența pentru președinția Camerei și nu i se dăduse în schimb, dar nu din vina mea, un portofoliu ministerial. Manierele sale așa de plăcute nu-mi ascundeau acest năcaz. L-am întîlnit și cînd mă gîndeam la un mare ziar popular, pe care l-am fi ajutat să se înjghebe, și d-sa credea că ar fi o adevărată delapidare a fondurilor publice, și la discuția asupra Adresei care, redactată destul de primitiv de tînărul profesor țerănist, V. V. Haneș ¹¹⁶, a trebuit să fie complet refăcută de mine.

Dar cel cu care nu se putea ajunge la nici un capăt era nervosul, explozivul domn Aurel Vlad ¹¹⁷.

Era o comedie întreagă supărarea ministrului de Justiție, așa de energic cînd lovea tribuna cu manșetele scoase afară, în mijlocul rîsetelor liberalilor, cari erau deprinși cu alți reprezentanți ai guvernului, nu numai în chestia alegerii mitropolitului Ardealului, unde-și aveau candidatul, și în aceea a unei legi de unificare bisericească pe care am lăsat-o să doarmă în cartoane, dar în epopeea conflictului său cu statul major, un teribil dușman pe care capriciul său și-l crease. Era hotărît să răpuie pe ofițerii care-i încălcau anumite drepturi. [...]

Am căpătat însărcinarea de a aduce împăcarea și a împiedeca astfel, în împrejurări ca acelea, o adevărată criză, nu de nervi, ci în adevăr ministerială. Aceasta în ziua chiar cînd, cu solemnitatea cuvenită, luasem parte la instalarea noului Primat și asistasem la vitejia cu care d. Zelea Codreanu asaltase, pînă la distrugere totală, un bufet de mizerie, care nu putuse rezista, așa încît îmi pierise pofta de dejun. Am găsit la otel Bulevard pe generalul Presan, dar nu și pe culpabilul colonel, dispărut fără urmă. Afacerea însă grăbea, și nu-i puteam aștepta descoperirea. Am cerut deci d-lui Presan o scrisoare în care s-ar strecura măcar scuza de care d. Vlad avea atîta nevoie pentru prestigiul autorității și maiestatea statului român. Generalul o relua însă și o „îmbunătățea“. de cîte ori era gata s-o închidă în copertă. La urmă, spălată prin atîtea ape, „scuza“ se redusese la foarte puțin. Și astfel cînd, flămînd și distrus de oboseală, am dus răvașul, căpătat așa de greu la Mitropolie, unde Consiliul de Miniștri stătea în permanență, și cu ajutorul șefului bisericii românești, am fost întîmpinat cu o zgomotoasă deziluzie. „Fratele Aurică“ nu voia să primească misiva căpeteniei armatei cu care avea de lucru.

Agonia Ministerului fără șef, fără coeziune, pîndit, fără să-și dea sama de toate părțile, supt ochii vag verzi ai d-lui Maniu, în fundul cărora licărea o galbenă satisfacție, devenea ridiculă. Zăbava consultațiilor sovietice a d-lui Mihalache a scurtat-o.

Cum mă întorceam, cu pitorescul ministru de Agricultură, de la mănăstirea Cernica, unde ajunsesem a împăca pe țerani cu călugării în cearta pentru pământ, i-am profețit că, dacă nu se grăbește — el vorbea de luna lui april, încă anume foruri avînd să fie întrebate —, reforma va fi făcută altfel și de alții. Atunci chiar ministrul țerănist a fost chemat la telefon de o influentă doamnă, care i-a cerut să schimbe proiectul, căci altfel va trebui să plece. Încrezutul reprezentant al pedagogiei primare n-a vrut să creadă, și cine avea dreptate era doamna de la telefon.

Mijlocitor în toate buclucurile pe care le stîrneau alții, a trebuit să intervin și în acest conflict, care era să aibă așa de grele urmări. M-am prezentat regelui, care atunci îmi arăta o afecțiune pentru care-i eram recunoscător și pe care mi-a părut rău că, mai tîrziu, de pe urma atîtor intrigi, am pierdut-o. I-am explicat că, oricît ar fi de îndărătnic în formulele proprii sau sugerate, d. Mihalache ar putea fi adus să cedeze asupra punctelor „periculoase“, dar pentru aceasta ar trebui să se discute cu ministrul care de mai multe zile nu putea să capete o audiență. Regele mi-a promis că i-o acordă în joia următoare. Dar, în acea decisivă joie, el era la vînătoare. A doua zi cel așa de grav jignit venea la mine să-mi ceară un sfat. El nu putea fi altul decît acela de a sacrifica situația lui grijii celei mai elementare a propriei demnități, și am redactat eu însumi scurta și hotărîta demisie pe care d. Mihalache a plecat s-o depuie la Palat. Era, căci înlăturarea întregului Minister trebuia să urmeze, sfîrșitul, pe o chestie de principiu, a unei situații pe care multe greșeli, din multe părți, dar mai ales de la Curte, supusă tuturor influențelor, o făcuseră absolut imposibilă, orice ar fi gîndit, în iluziile sale, primul ministru, care, hotărît, nu voia să se întoarcă.

Din tot ce i se spunea, regele Ferdinand, care auzea așa de mult și hotăra așa de puțin, reținea un lucru și, lîngă dînsul, mîndra regină, doritoare de a guverna și re-

gretînd numai că n-o poate face personal în numele ei, întărea această chinuitoare impresie pe care [...] o avea ea însăși : că s-a format un complot, că d-rul Lupu, asociat cu bolșevicii ¹¹⁸, face parte dintr-însul — parcă l-ar fi auzit pe doctor cînd, într-un moment de trecătoare nemulțămire, fără importanță, mă încredința că aș fi un bun președinte de republică ! — și că fără măsuri răpezi de prevenire, ca aducerea tunurilor la Cotroceni, soarta țării și a țarinei poate atinge pe membrii dinastiei românești ; Siguranța, ea însăși, condusă de un fost deputat liberal, furniza „dovezile“ tenebroasei întreprinderi și, chemat în grabă de regele pentru a-mi cere să ajut debarcarea ministrului de interne, el n-avea curajul să mi-o spuie și mă făcea să trec în odaia unde regina îmi punea alternativa : ori părăsesc pe omul care trebuie să se ducă și voi avea președinția Consiliului ca să hotărâsc reforma agrară, ori această misiune va trece asupra generalului Averescu. Am răspuns, ca orice om loial, fie și în mediul cel mai puțin loial poate din lumea întreagă, că nu pot să particip la mașinațiile contra unui om complet nevinovat de ce i se pune în socoteală.

Răspunzînd așa, credeam că mă pot sprijini pe lungi și devotate servicii făcute dinastiei, nu numai pentru că era în interesul țării, dar și pentru că aveam o adevărată iubire pentru acei doi oameni ale căror calități adinci, de bunătate la unul, de superbă inteligență și de nobila energie la cealaltă, le prețuiam. O dovedisem și prin greaua misiune, îndeplinită apoi, spre marea mea bucurie, cu succes, care mi se dăduse : de a face să revie prințul moștenitor, în garnizoană la Bistrița ardeleană, asupra noii hotărîri, comunicate oficial președintelui Camerei, de a-și părăsi drepturile la succesiune. Mi se arătase dorința de a se ceti în plină Adunare scrisoarea, cum o cerea deputatul extremist Costaforu, amestecat fără nici un rost în

această delicată afacere ; era la Palat și colonelul canadian Boyle [...] care căpătase o mare influență, pe care n-o puteam privi decît cu o indignată mirare, acolo la Curte, și se credea că președintele Camerei ar putea accepta sfaturi de la omul pe care am refuzat să-l și primesc. „Cînd va fi vorba de Canada, voi întreba pe acest domn ; cînd e vorba de mari interese ale României“, am răspuns eu, „nu întreb decît datoria și conștiința mea“. „Atunci mergi d-ta la Bistrița.“ „Oficial, trebuie să meargă președintele de Consiliu care, el, nu eu, e în serviciul Coroanei, dar ca prieten sînt gata a merge.“

Și am mers. D. Vaida s-a dus, firește, cel dintîi, eu așteptînd la arhive, unde continuam, pentru a întrebuința timpul, vechile și spornicele mele cercetări. După un ceas primul ministru a revenit pentru a-mi spune că moștenitorul „dorește a vorbi cu d. Iorga, pe care-l cunoaște mai demult“. Ce s-a petrecut acolo se va ști la vremea sa sau poate că chiar nu se va ști niciodată, dar am ieșit din lunga conversație [...] cu asigurarea că se va retrage public părăsirea de drepturi. În adevăr, conform cuvîntului pe care-l aveam, peste trei zile am primit acea frumoasă și nobilă declarație, care a fost subliniată de aclamațiile Adunării. La întors, am întîlnit la Brașov trenul părechii regale, care mergea la o solemnitate. Nu mi s-a părut că s-a apreciat îndeostul vestea, așa de bună, pe care o aduceam.

„Voi izgoni“ — acestea sînt propriile cuvinte ale regelui care, cu toată timiditatea, avea în fond instinctele despotice ale rasei sale, — „voi izgoni Ministerul, dar voi păstra Parlamentul.“ Ministerul a fost „izgonit“, în adevăr, simbătă. Chemat pentru consultare atunci cînd noii miniștri ai generalului Averescu așteptau în bibliotecă, eu fiind primit într-o odaie de alături ¹¹⁹, n-am putut spune Soveranului altceva decît ce-mi inspira durerea că se face o greșeală prin această brutală concediere în folosul unor

oameni nepregătiți. I-am amintit Suveranului ce-mi spusese la Iași despre împăratul Wilhelm, cu care dacă se va întâlni, „nu el va roși“ și, prevăzând politica de violență pe care o așteptam de la presupusa mână de fier a d-lui Argetoianu, a cărui spăimoasă figură înșală așa de mult, i-am vorbit — cum s-au răstălmăcit aceste cuvinte ! — de sîngele care, din strada încăierărilor de așteptat, va stropi zidurile Palatului. Apoi am plecat recomandînd d-lui Bujor *, socialistului sentimental pe care împrejurările îl făcuseră președintele Senatului, să meargă mai bine la primblare decît să dea o astfel de „consultație“. Speriat, ministrul Palatului, diplomatul macedonean Mișu, numai nu-și făcea cruce în fața unei atitudini așa de puțin protocolare.

Mă așteptam ca, Ministerul instalîndu-se astfel ¹²⁰, Parlamentul însuși să fie dizolvat. I se adusese prin surprindere — ce formidabile au fost urletele de pe băncile liberale, cînd s-a înțeles ce se cetește ! — însuși proiectul, venit acum din inițiativă parlamentară, pe care regele nu voise să-l asculte. D. Maniu a părut că vrea să-mi ceară socoteală pentru un act cu privire la care nu fusese consultat. „Desigur că nu trebuia s-o fac : altfel, ar fi fost supus lungilor discuții ale unui for special, și mie-mi trebuia lovitura sigură, imediată !“ Am adăstat în aceeași zi, pregătit pentru aceasta, ca noii miniștri să se prezinte. Generalul Averescu, care, cu temperamentul și trecutul său de militar, nu putea să considere Camerele altfel decît ca auxiliare supuse ale stăpînirii sale autocratice, dorea să apară după ce ședința s-ar fi deschis, ceea ce am refuzat să fac, prelungindu-se astfel pînă pe la ora patru așteptarea. Mi s-a adus înainte că e de față d. Nistor care, împreună cu d. Inculeț, gata să mă informeze din noul său sălaș, cum mi-a și spus-o, intrase în noua formațiune. „N-am de

* Se referă la savantul Paul Bujor. (N. ed.)

unde-l ști că e ministru în noul Cabinet : singur președintele Consiliului, cetind decretul regal, mi-o poate spune."

Astfel d. Averescu trebui să se decidă a veni, așa cum cerusem eu, potrivit cu uzanțele parlamentare. Ostașul deprins a-și comanda miile de oameni părea dezorientat, aproape timid, înaintea acestei Adunări politice care avea voința ei : nu se speriasse însuși Bonaparte înaintea togeilor de teatru ale celor cinci sute la Saint-Cloud ? Primit fără alte aplauze decât, cred, ale d-lui „K.“ Brăescu de la Rîmnicul-Sărat, cîndva un „enfant terrible“ al politicianismului român, el a dat cetire actului care-i încredința puterea. Îndată după aceasta a luat o altă hîrtie, pe care o credeam că anunță dizolvarea, dar era vorba numai de o prorogare, în speranța că, în interval, negociații bine conduse ar putea să creeze o majoritate, regele ținîndu-se încă de cuvîntul că păstrează Parlamentul și dorind să evite, poate și cu o nouă jignire a mea, tot riscul unor noi alegeri.

Credința mea fermă era însă că regimul s-a isprăvit. Cînd ne-am adunat din nou, am căutat totuși să aflu dacă prezidenția mea ar fi susținută : o adeziune francă n-am avut-o de la nimeni, dar, încă o dată, cei mai onești și mai statornici s-au dovedit simplii basarabeni. Mă gîndisem să demisionez, și am încă bruionul demisiei dar mi s-a părut pe urmă că e mai potrivit să aștept desfășurarea, care putea rezerva surprinderi, a împrejurărilor. Astfel, luînd locul în bănci, am trecut președinția placidului bucovinean Teofil Simionovici, care s-ar fi împăcat bucuros cu orice situație.

Răsfoind o carte, am ascultat în liniște discursul, merit a mă irita, al d-lui Cuza, care rupsese cu mine pe chestia iscălirii tratatului și ajută, fără să observe, venirea la putere a liberalilor, încercînd, cu cîtva timp înainte, și o moțiune de blam pe care am știut să o evit. Apoi s-au succedat la tribună d. Maniu, refuzînd, dar fără să apese, concursul partidului a cărui conducere o relua, și avîntul, mai pasionat, al d-lui Mihalache, care nu-și poate porunci

aşa de uşor ca elevul şcolii calvine de la Aiud, de rezervă şi de tăcere.

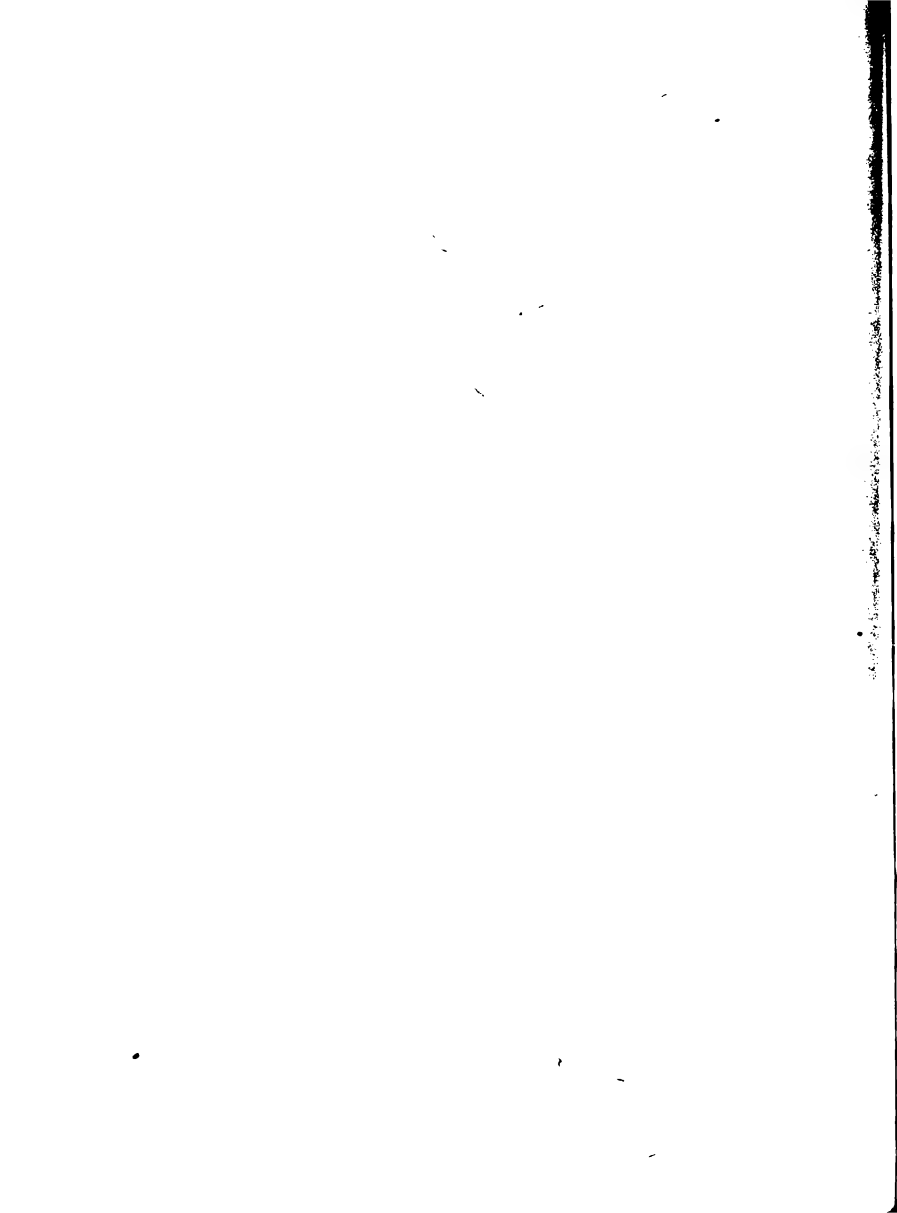
Se pare că generalul Averescu, după ce se discutasese în ascuns, era sigur de concursul care, astfel, îi lipsea. De la locul său, cu liniştea care-l deosebeşte, el s-a ridicat, pentru ca, înveşmîntat în aceeaşi linişte a neliniştitului său calm, să reapară aducînd decretul de dizolvare, smuls regelui, cu sau fără intervenţia personală a lui Ion Brătianu ¹²¹. La strigătul meu de „sinistră comedie” Camera a răspuns cu o zgomotoasă manifestaţie, dominată imediat de accentele revoluţionare ale lui *Deşteaptă-te române!* Din mijlocul ardelenilor, d. Ghiţă Pop anunţa chiar că începe socoteala cu Coroana, fiindcă ea trimisese aşa de uşor la primblare Camerele ce votaseră unirea tuturor românilor şi care singure au fost ieşite dintr-o liberă şi adevărată voinţă a alegătorilor, încă nefalsificaţi de metodele demagogiei.

Seara a fost un banchet şi, supt impresia loviturii nedrepte, dată fără a se observa formele constituţionale, căci ministrul preşedinte nu se ridicase împotriva Parlamentului şi acesta nu-şi arătase prin nimic sentimentele faţă de acela care fusese primit cu aplauze ca ministru de interne al d-ului Vaida, s-a petrecut acolo o strîngere de rînduri care, menţinută, ar fi îngăduit, pe baza proiectului de lege agrară, o mare campanie electorală contra unui guvern ce afişa dictatura, deşi în fond, cu tot „eroismul” atragerii în cursă a socialiştilor şi a condamnării lor, merit disputat pînă azi între domnii Averescu şi Argetoianu *, era incapabil de aceasta. I-a scăpat cuiva din gură şi ideea de a se da luptei un şef, şi vorbitorul, încălzit ca la masă — ce mai muştrări va fi primit sărmanul a doua zi! —, m-a proclamat pur şi simplu, nu fără zgomotoase aplauze,

* N. Iorga se referă aici la arestarea ilegală şi condamnarea fruntaşilor mişcării socialiste care la 8 mai 1921 au votat înfiinţarea Partidului Comunist Român. (N. ed.)

șef al unui „partid țărănesc“ în care s-ar fi topit și ardelenii și celelalte partide provinciale. Dar pentru *asta* se întemeiasă clubul regnicolar din pasajul „Comedia“, cu dreptul pentru oricine de a se înscrie într-însul, și pentru *asta* se trudise atîta vreme d. Madgearu cu proboscida * osoasă a ambiției sale ca să facă partid popularității vestimentare a d-lui Mihalache ?...

* Proboscida — trompa elefantului. (N. ed.)

NOTE

1. Revista *Albina* a apărut la 5 octombrie 1897. Cu privire la istoricul înființării ei vezi *Presa românească*, vol. I, p. 486—489. „În lunile aprilie și mai, anul 1897, domnul Spiru Haret, fiind ministru al instrucțiunii publice, a întrunit de mai multe ori, la domnia-sa acasă, pe toți fruntașii condeii-lui, pentru a se sfătui cu dînșii pentru înființarea unei reviste de popularizare care, prin conținut și cost, să poată fi la îndemîna populațiunii de la sate.”

2. *Floare albastră*, revistă literară apărută între 11 octombrie 1898 și 23 mai 1899. Istoricii literari o consideră drept precursoră directă a *Sămănătorului*. Cu prilejul încetării din viață a lui Constantinescu-Stans, în *Sămănătorul*, an. IV, nr. I, 2 ianuarie 1905, p. 16 a apărut o notă semnată Sc. (în mod sigur I. Scurtu) în care după ce se evocă activitatea sa de animator se spune : „El însuși a publicat duioase versuri, deși talentul său era mai mult organizatoric decît productiv literalicește”. Stans a suferit așa cum spune și N. Iorga de alienație mintală.

3. *Ilarie Chendi* (1874—1913), ziarist, critic și editor, autor al unor volume de critică și al unor ediții apreciate din cla-

sicii noştri : Negruzzi, Alecsandri, Eminescu şi al volumului *Foiletoane*, Institutul de arte grafice Minerva, 243 p., 1904. Corespondenţa lui Ilarie Chendi cu N. Iorga, în Torouţiu, *Studii şi documente literare*, VIII, p. 215—220. Ediţia din scrisorile lui Alecsandri la care se referă N. Iorga a apărut în 1904 la Editura Socec şi este îngrijită de Ilarie Chendi şi E. Carcalechi ; ea cuprinde scrisori către T. Maiorescu, I. Negruzzi, Al. Papadopol-Callimachi şi Paulina Alecsandri. N. Iorga îşi dăduse probabil seama de boala lui Ilarie Chendi, dar acesta nu vrea să recunoască : „Şi dacă boala mea ar fi de natură atât de gravă, încît să am nevoie de căutare medicală, aş fi făcut-o pînă acum. Este o indispoziţie sufletească, trecătoare sper, pentru care dr. Obreja n-ar avea leac.“ (Scrisoarea datată 8 iunie 1903, în Torouţiu, *op. cit.*, p. 217.)

4. Mai puţin cunoscute sînt relaţiile dintre Nicolae Iorga şi E. Lovinescu din perioada începuturilor literare ale acestuia din urmă. După cum mărturiseşte E. Lovinescu (*Memorii, Scrieri*, II, Minerva, 1970, p. 62—69, ediţie de Eugen Simion) : „Dominaţia d-lui N. Iorga asupra generaţiei de după 1900, provocată de pitiatismul mesianic desprins din întreaga lui personalitate, ca şi din ţelurile mistice ale unei activităţi ce îmbrăţişa destinele neamului, s-a exercitat şi asupra mea, cu atât mai energic, cu cît îmi contraria tendinţele fireşti... Din această admiraţie pentru o acţiune viguroasă şi barbară a precipitării unui proces de evoluţie ce şi-ar fi urmat şi altfel cursul normal — a ieşit dedicaţia primei mele broşuri de specialitate : omagiul paradoxal şi invers al unui tînăr, pătruns de inutilitatea polemică, faţă de un om ce se afirma tocmai printr-o luptă lipsită de umanitate. Venită din necunoscut, dedicaţia a adus după ea scurte raporturi personale, fără caracter de apropiere ; pornită din simţul prematur al egalităţii, rezerva mea firească nu m-a

scos prea des în calea coloanei de foc ce înainta mistuind personalitatea tuturor celor ce se apropiau de ea, iar cînd m-a scos, sub forma unor impresii din Grecia, oferite revistei prin vechiul meu camarad Sadoveanu, d. Iorga le-a judecat, cu drept cuvînt, dealtfel, ca prea pline de reminiscențe clasice.“ Lucrarea se intitulează *O chestie de sintaxă latină* și are drept dedicație : „D-lui N. Iorga, în semn de adîncă admirație“. Vezi scrisoarea care însoțea cartea trimisă lui N. Iorga (în *Manuscriptum*, nr. 3 (4), 1971, p. 10, articolul *15 scriitori în dialog cu Iorga*, de Barbu Theodorescu) : „Vă trimit totodată o mică și neînsemnată broșură pe care mi-am permis a vă o dedica, fără a fi primit autorizația dv. prealabilă. Sperînd totuși că veți avea bunătatea de a mă ierta de libertatea luată [...] vă rog numai să aveți în vedere intenția ce m-a făcut a v-o dedica, nu și neînsemnatatea broșurei în sine, despre care sînt convins înaintea tuturor căci altminteri tot vă stînjeneam din ocupațiile dv. prezentîndu-mă în persoană cu ea...

Al dv. devotat, Eugen Lovinescu“

O a doua scrisoare către N. Iorga, în același loc. Scrisoarea prin care Eugen Lovinescu trimite lui Nicolae Iorga notele sale de drum, în *Tribuna* (anul XV, nr. 43 (775), 28 octombrie 1971, p. 4, articolul semnat de Mircea Curticeanu) : „Domnule Iorga : Vă necăjesc încă o dată trimițîndu-vă cîteva pagini dintr-o lucrare mai mare, pe care poate o voi termina cîndva cu bine:

E vorba de o serie de impresii de călătorie prin Grecia cu dublul scop literar și științific. Voiesc ca sub o formă mai avîntată și saturată de antichitate să descriu și urmele civilizațiunii grecești ceea ce îmi va da prilej ca să tratez despre cea mai dragă știință — arheologia — cît și impresiile mele cu totul subiective, mai mult sau mai puțin poetice...

Supun aprecierii dv. aceste pagini neînsemnate și dacă socotiți că merită vreo încurajare — atunci oare *Sămănătorul* de vineri nu le-ar putea adăposti ?

Oricum, aș fi încântat să știu părerea dv. asupra genului în sine — și mai cu seamă asupra foilor ce cu multă neîncredere vi le alăturez,

al dv. devotat Eugen Lovinescu“

Despre începutul și evoluția polemicii pornite de la folietoanele antisămănătoriste ale lui E. Lovinescu în *Epoca*, vezi *Memorii*, paginile citate, de asemenea, Z. Ornea, *Sămănătorismul*, ed. cit., p. 364 și următoarele.

În 1936 N. Iorga a fost împotriva alegerii lui E. Lovinescu membru al Academiei Române : „Cădere, cu paritate de voturi, a lui Lovinescu, ale cărui turpitudini le-am învederat la începutul ședinței“. (*Memorii*, VII, p. 341.) O mărturie revelatoare și în scrisoarea lui N. Iorga către C. Șaban Făgețel și D. Tomescu, datată 27 septembrie 1910 : „Dacă voiți să scoateți revista d-voastră săptămînal, nu porniți de la mine și nu vă puneți supt o autoritate literară care demult nu mai există. Alegeți între onorabilii domni Chendi și Lovinescu, ori luați-i pe amîndoi. Cel dîntîi trăiește în insultă și din insultă, cellalt glumește, cu o eleganță care se culege la Paris ca mucerile de țigări, despre tot ceea ce nouă ni se părea vrednic a i se jertfi o viață. Sînt oameni de azi. Unul din ei vi s-a impus și d-voastră ; vi se va impune și cellalt ; fiindcă sînt oamenii de azi. Ferește-ne, Doamne, de cei de mîine.“ (Scrisoarea publicată în *Tribuna*, 10 iunie 1971, p. 4, cu o introducere de Mircea Curticeanu.)

5. C. Rădulescu-Motru a fost la începutul carierei sale și autor de teatru, fără să dea pe acest tărîm opere viabile.

6. *Făt-Frumos*, revistă de orientare sămănătoristă, care a apărut la Bîrlad, între 1904 și 1906 și cîteva luni în anul 1909. Sufletul revistei a fost Emil Girleanu ; printre-colabo-

ratori : G. Tutoveanu, Ștefan Petică, N. Iorga, A. C. Cuza, M. Sadoveanu, I. Al. Brătescu-Voinești, I. A. Bassarabescu, Ilarie Chendi ș.a. (Vezi *Presa literară românească, opus citat*, p. 73—78). Corespondență cu Emil Gîrleanu, în care se află și multe date despre revistă : „Toți cei din jurul revistei *Făt-Frumos*, dimpreună cu mine, vă rugăm a primi asigurarea adîncului respect ce vă purtăm” ; sau : „Toți cei de la *Făt-Frumos*, încrezători la sfatul și îndemnul d-voastră, cu adînc respect vă rugăm a ne face cinstea să ne dați un articol pentru Revista care-și datorește viața cuvîntului dv., atît de ascultat de către tot ce e românesc”. Emil Gîrleanu îl numește „părintele meu sufletesc” (Torouțiu, *op. cit.*, vol. VII, p. 370—405).

7. Emil Gîrleanu începe să colaboreze la *Sămănătorul* în septembrie 1904, nr. 37, cu schița *Boierul Furtună* (cf. Emil Gîrleanu, *Nuvele, Schițe, Însemnări*, p. XI, Editura Minerva, 1974) ; în volumul al doilea al aceleiași ediții, p. 329—358, sînt republicate scrisorile lui Emil Gîrleanu către N. Iorga, scrisori ce au văzut lumina mai întîi în I.E. Torouțiu, *Studii și documente literare*.

8. Cu privire la colaborarea lui Mihail Sadoveanu la *Sămănătorul* a se vedea pe larg ediția 1904—*Anul Sadoveanu*, Editura Eminescu, 1974, apărută cu prilejul împlinirii a șaptezeci de ani de la tipărirea primelor patru volume din opera lui Sadoveanu. Ediția cuprinde *Povestiri, Șoimii, Dureri înăbușite, Crâșma lui Moș Precu* și un volum de *Note, comentarii și variante*, care include prefata, *Prima zi a genezei*, de Valeriu Răpeanu, un capitol de *Note și comentarii* de Valeriu Răpeanu și Adriana Popescu și *Indicații bibliografice, Variante, Propuneri pentru stabilire de text* de C. Mitru și cele două volume *O luptă literară*, Minerva, 1979.

9. Vasile Pop (1874—1931), prozator fără har, foarte popular în anume medii la începutul secolului. În această

perioadă N. Iorga i-a supraapreciat producția. De aceea e citat articolul său *Doi povestitori* (și nu *Doi mari povestitori*, cum în mod eronat se citează trăgându-se concluzii neavenite) vezi *O luptă literară*, ed. cit. vol I pp. 95—99 și 279—286.

• 10. Sandu Aldea (1874—1927), scriitor sămănătorist de incontestabil talent, cunoscut prin volumele : *În urma plugului*, *Pe drumul Bărăganului*, *Două neamuri*.

11. I. Scurtu, publicist, membru în comitetul de conducere al revistei *Sămănătorul* în timpul direcției lui N. Iorga. Autor al ediției de *Poezii* M. Eminescu, București, 1908.

12. Despre originile sămănătorismului vezi Z. Ornea, *Sămănătorismul*, București, 1970, în special primul capitol, p. 1—111.

13. La sfârșitul anului 1905, începînd cu numărul 49 (4 decembrie) și încheind cu numărul 52, din 25 decembrie 1905, N. Iorga a răspuns adversarilor săi literari într-o suită de articole publicate în paginile revistei *Sămănătorul*. Vezi articolele în volumele *O luptă literară*, vol. I pp. 266—283. Ele au ca titlu *Împotriva clevetitorilor* și reprezintă una dintre cele mai clare și mai nete profesiuni de credință privitoare la ideologia sămănătoristă și la literatura publicată în paginile ei, ca și o mărturie privitoare la evoluția modului în care Iorga a cunoscut literaturile lumii. Reproducem două fragmente. Primul este elocvent pentru definirea ideologiei sale literare, cel de-al doilea semnificativ pentru împrejurările în care Iorga a primit conducerea revistei.

„O literatură trebuie să afirme sufletul unui popor în forme care corespund culturii timpului. Acesta e un adevăr pe care nimeni nu-l poate tăgădui. Deci nu cel care scrie aceste rînduri, un istoric, un istoric literar, un om care a avut prilejul de a cunoaște direct deosebite civilizații europene, prin contactul îndelungat cu dînsese, nu un scriitor

care a atins subiecte foarte deosebite, luate din viața multor popoare, nu unul care a avut prilejul de a scrie lucrări în mai multe din limbile Europei — s-ar gândi să nege acest adevăr fundamental și banal.

Pentru a scrie deci după cuviință lucruri de o oarecare bogăție și înălțime, e absolut de nevoie a cunoaște acea cultură a timpului. Și nu numai atita, dar nu poate cineva să-și dea seama de ce este sufletul celorlalte popoare ; numai prin această cercetare comparată, individualitatea sufletească a unui popor se poate lămuri.

Străbătînd însă literaturile străine — multe, cît de multe ! — trebuie să ai un plan și un scop, trebuie să călătorești cu conștiință și cu economie de suflet și de timp pe aceste cîmpii rodnice, care nu samănă una cu alta. Nu te vei opri într-un singur ostrov înflorit, plin de ispite și de farmec, ca să te dai rob unor puteri care te înșală prin plăceri ușoare. Nu uita că nu ești un drumeț menit numai să înșire drumurile sau să culeagă florile, ci un om cu socoteală, care-și adună pentru viață și-și adună pentru casă, Viața lui, casa lui, acestea trebuie să-i fie totdeauna în fundul gîndului, iar nu miile de străluciri fugare.

E o comparație, dar nu numai o comparație.

„Cu mulți ani în urmă am predicat publicului nostru, care și atunci se dădea în vînt după toate insanitățile pariziene de astăzi, această bună cale de folos, care îmbogățește fără a nimici prin imitație. Și, spunînd acele lucruri, nu îndreptam pe alții pe drumuri pe care nu le-aș fi bătut și răzbătut însumi.

Așa făcusem. Ca acei critici ai mei cari socot că mă înjosesc puindu-mi în față mărgenirea lor pariziană și contemporană, și eu mă închinaseam odată spiritului francez din clipa de astăzi, și am văzut că e rău. Apoi am cunoscut

bogată literatură germană, care pleacă în mare parte de la popor, și mai ales aceea liberă, și aceea fină literatură engleză, așa de întipărită totuși de tradiții, de superstiții chiar. Pe încetul apoi clasicismul mi s-a trezit iarăși în minte, nu ca șablon mort acum, ca subiect de teme școlare, ci ca izvor de viață. Apoi, când meșteșugul meu de istoric m-a coborât tot mai adânc și mai larg în viața poporului nostru, când mi-am putut desluși legăturile și caracterul vechii și adevăratei lui culturi, când am străbătut țara mea și ținuturile toate ale poporului meu, atunci am înțeles în sfârșit la ce trebuie să slujească toate cuceririle ce putusem face.

Prin muncă de mulți ani de zile, fără alt învățător decât experiența și greșelile mele, am conștiința că am ajuns. Mă simt bine și sigur unde sînt, și nu mă mai pot schimba.

Spun ce am încercat eu. Tot așa ar putea povesti, cu unele schimbări, Coșbuc, Iosif, Goga, cîntăreții neamului, Sadoveanu, cel mai îmbielșugat din povestitorii de astăzi, Sandu-Aldea și toți ceilalți.

N-am pornit de la fetișismul orb pentru români, n-am început cu divinizarea, din cine știe ce motive de șiretenie sau neînțelegere a țeranului, nu ne-am închis într-o mărge-nire, ci am recunoscut o necesitate firească înaintea căreia trebuie să se plece oricine ca înaintea oricărei necesități a naturii: aceea de a da neamului românesc o literatură care să pornească de la el, de la ce e mai răspicat și mai caracteristic în el și de a da în același timp literaturii universale, în formele cele mai bune ale ei, un capitol nou și original."

„Cînd tinerii care în 1902 vedeau murind în mînele lor *Sămănătorul* mi-au oferit mie să iau în cea mai deplină stăpînire această foaie, am stat pe gînduri, i-am rugat să mai cugete asupra acestui plan și n-am consimțit să mi se facă scrisoarea propusă sau să mi se înscrie numele ca director.

Mărturisesc că nu-mi făceam iluzii mari. Mă așteptam la dușmăniile ce se țin și se vor ținea totdeauna de principiile mele și de caracterul meu și la dușmăniile, mai multe încă și mai înverșunate, ale celor ce nu pot vedea în ochi pe cineva care s-ar putea bănuși măcar că ar fi mai harnic decât ei (și în tot trecutul nostru ne-a ros acest cancer !), mă așteptam și la neînțelegeri în micuța casă șubredă pe care veneam s-o întăresc. Eram însă în acea dispoziție de spirit entuziastă pe care o crease în mine scrierea *Istoriei literaturii secolului al XVIII-lea*, scrierea *Satelor și preoților în Ardeal*, a lucrărilor acelor care mă apropiaseră mai mult de ceea ce a fost mai bun și mai înălțător în trecutul nostru. De aceea am primit, și nu dintr-o ambiție care mi-ar fi fost pe deplin mulțămită, cred, pe terenul istoric, și nici dintr-un scop material, căci așa fi socotit ca o mișelie să vînez banul acela, care, cînd va fi, va merge către nevoile mult mai mari ale unuia din prietenii siguri ce sînt și azi lîngă mine.

Am înțeles rolul meu asemenea cu acela pe care-l avusesem pe rînd la ziarele *Independența* și *Epoca* (v. *Cuvinte adevărate*) și fără nici o derivare din activitatea și îndreptarea nimănui. Voiam să determinăm un curent în legătură cu ce am moștenit mai scump din trecut, cu ce avem mai scump astăzi, cu ce trebuie să urmărim mai ales în viitor."

14. *Titu Maiorescu* a fost ministru de externe în guvernul conservator P. P. Carp, care a urmat în decembrie 1910 ministerului I. I. C. Brătianu. Între 28 martie 1912 și 4 ianuarie 1914 Titu Maiorescu este președintele Consiliului de Miniștri. A prezidat, în această calitate, conferința păcii deschisă la 16 iulie în capitala țării noastre, încheiată cu semnarea tratatului de la București (28 iulie 1913).

15. *Viața literară și artistică* a apărut la 1 ianuarie 1906, avînd ca director pe G. Coșbuc și I. Gorun, cu numele *Viața literară*. Titlul *Viața literară și artistică* apare de la 7 ianuarie 1907, de cînd revista este condusă de un comitet.

Ilarie Chendi a fost secretarul de redacție în primul an de apariție al publicației. Revista a fost de fapt inițiată de Il. Chendi (plecat de la *Sămănătorul*) cu scopul, știut în epocă, de a se constitui într-o tribună potrivnică revistei conduse de N. Iorga. Directorul *Sămănătorului* a crezut că va evita polemica dacă o va semna la cititorilor prin protocolare gesturi de bunăvoință (*Sămănătorul*, anul V, nr. 2, 8 ianuarie 1906) : „În starea ei actuală de dezvoltare literatura noastră poate hrăni mai multe reviste și publicul chiar e în măsură să le susție. De aceea e firească apariția *Vieții literare*, ai cărei colaboratori sînt în cea mai mare parte colaboratorii revistei noastre. Printr-un articol de fond iscălit de dl. Coșbuc și I. Gorun (Al. Hodoș) se declară că discuțiile literare nu vor avea un loc mai însemnat în noua revistă. Aceste nume garantează cetitorilor și confrăților literari cinste și îngrijire“. Evident, polemica nu a putut fi evitată — după cum afirmă savantul — din cauza lui Ilarie Chendi. Un fragment dintr-un articol al lui Ilarie Chendi împotriva lui N. Iorga, în *Viața literară și artistică*, 7 ianuarie 1907 ; (apud *Presa literară românească*, II, p. 126—127) : „Omul ăsta, îmbrăcat acum în toga de fariseu, nu se mai ocupă de valoarea literară a unei reviste sau scrieri : talentul scriitorilor nu-l mai privește, ci moralul lor. I-au intrat în cap fumuri de propovăduitor al moralei creștine, suspectează omenia scriitorilor și insultă în mod trivial.“

16. *Ovid Densusianu* (1873—1933), unul dintre marii filologi și istorici literari ai țării noastre. A publicat lucrări fundamentale precum : *Istoria limbii române*, *Viața păstorească în poezia noastră populară*, *Literatura română modernă*. Revista *Viața nouă* (1905—1925) este considerată drept promotoarea simbolismului în literatura română. Vezi în *Oameni cari au fost*, IV, p. 254—255 articolul lui N. Iorga : *Un neadaptabil : Ovid Densusianu*.

„Ovid Densusianu, care a plecat ca pe furiș din viața pe care n-a vrut s-o primească așa cum era și n-a putut s-o domine așa cum el ar fi vrut, a fost, în societatea românească preocupată de atâtea probleme și frământată de atâtea patimi, un neadaptabil.

Aducea aplecarea către aceasta de la părinții săi înșiși, oameni de mare discreție, plini de inteligență și chiar de talent, dar, înainte de toate, feriți de lume. Ce splendid exemplar de romanitate ardeleană, și în corp, în figură, era tatăl său, dacul cu părul și barba colilie, care a fost neînduplecatul și cu toată lumea îndușmănitul, nu din ură, ci dintr-o necesitate sufletească specială, Aron Densusianu ! Ce călăreț singuratec, îmbătat de vîntul culmilor propriiei închipuiri, i-a fost unchiul, Nicolae Densusianu, care găsisse în Bucegi leagănul zeilor elenici !

De o precocitate extraordinară, erudit înainte de douăzeci de ani, de o stăruință fără păreche la lucrul metodic, fiind nepotul acelora, păstra aerul de familie. O mare voință de a se afirma, de a crea și a schimba, fără nimic din mijloacele, pe lângă inteligența pe care o avea din belșug, necesare pentru a se atinge scopul. Menirea acestui nobil și tenace ambițios a fost să fie neconținut învins, și pentru aceasta i-a ținut năcaz vieții, îndepărtîndu-ne de dînsa, ca și cum supt nici un raport ea n-ar fi fost vrednică de el.

Filolog, s-a vrut poet ; om de cabinet, a visat de un amestec în viața politică ; și, neconținut, cu picătura de sînge a înfrîngerii, se întorcea la el însuși.

O operă senină lângă un om torturat prin sentințe mai vechi decît însăși ființa sa !

17. *Simion Mehedinți* a preluat conducerea revistei *Convorbiri literare* în 1907, funcție deținută pînă în 1921.

18. Cu privire la relațiile lui N. Iorga cu Pompiliu Eliade vezi notele, vol. I, p. 225. Articolul la care se referă N. Iorga

se intitulează *Cellalt Pompiliu Eliade*; a apărut în *Sămănătorul* vezi *O luptă literară*, 1979, vol. I, pp. 31—34, datat 24 august 1903.

19. *Curentul nou*, revistă condusă de H. Sanielevici (1875—1951). Apare între 15 noiembrie 1905 și martie 1906, cu o scurtă și nesemnificativă reapariție în 1920. Articolul program (reprodus și în *Presa literară românească*, ediția citată, p. 107—115) conține un adevărat manifest antisemănătorist.

H. Sanielevici a fost un critic literar cu reală vocație, cu aplecare specială spre critică sociologică. Vezi volumele: *Încercări critice*, 1903; *Cercetări critice și filosofice*, 1916; *Poporanismul reacționar*, 1921 etc. (E citat îndeosebi pentru studiul *Sărmanul Dionis*, amplă exegeză a prozei literare eminesciene.) A fost în același timp sociolog, evidențiindu-se și pentru preocupările sale în antropologie și paleontologie. O selecție din opera sa în H. Sanielevici: *Cercetări critice și filosofice*, antologie și prefată de Z. Ornea, București, 1968. Cu privire la problema discutată de N. Iorga vezi capitolul *Pagini din lupta împotriva sămănătorismului*, p. 261—282. *Poporanismul reacționar*, volumul de studii din 1921 (Editura Socec) cuprinde de asemenea pagini din perioada la care se referă N. Iorga, cum sînt: *Din articolul program al „Curentului nou” de la 1906, Steagul d-lui Iorga*.

20. Scrisorile între N. Iorga și Const. Alimăneșteanu în *Studii și documente literare*, vol. VIII, p. 122—125; „...Convingerea mea adîncă e că tot în cultură și educație stă singura posibilitate de îndreptare a atîtor rele și mai ales pentru pregătirea la marea reformă a lărgirii dreptului de vot”, spunea discipolul său.

21. Dr. I. Cantacuzino (1863—1934), savant de renume mondială, om de cultură și om politic român, cu o bogată activitate. Vezi N. Iorga, *Dr. I. Cantacuzino, în Oameni cari au fost*, III, p. 407—408.

22. Primul număr al revistei *Viața românească* a apărut în martie 1906. Directori au fost la început Constantin Stere și Paul Bujor. De la numărul 4/1907, I. Cantacuzino ia locul lui Paul Bujor.

În legătură cu apariția *Vieții românești* și a prezenței lui Ioan Cantacuzino (opinie care concordă cu afirmația lui N. Iorga) vezi C. Stere : „Fără multă greutate s-a căzut de acord asupra titlului (*Viața românească*) și asupra fizionomiei (coperta albă cu litere roșii). Și primul număr a și apărut în martie 1906 — (bineînțeles cu data de februarie...) — sub direcția d-lor C. Stere și P. Bujor...

În curînd însă irascibilul și vecinic clocotitorul Paul Bujor, nu-mi mai aduc aminte pentru ce motiv, s-a retras.

Din fericire d. profesor I. Cantacuzino a fost gata să figureze, ca director științific, pe coperta unei reviste pe care probabil nu o citise nici o singură dată — cu aceeași bonomie indolentă și grație fermecătoare, cu care oricînd e dispus să accepte portofoliul ministerial într-un guvern de mîna forte — cînd se află la Paris — sau o delegațiune pe lîngă ambasada din Paris, sau la Societatea Națiunilor — cînd lucrează în laboratorul său de pe Cheiul Dîmboviței...“ (C. Stere, *Cum am devenit director al „Vieții românești“*, în *Viața românească*, 25, 1933, nr. 1—2, p. 13). Pentru a înțelege adversitatea lui N. Iorga față de noua publicație, vezi articolul *După 27 de ani*, de G. Ibrăileanu : „Cînd a apărut *Viața românească*, cultura românească era dominată de tradiționalism : concepție reacționară în politică, țărănismul în literatură.

Se criticau formele nouă introduse în veacul trecut, se regreta vechiul regim — și se admira țăranul patriarhal ca o rămășiță a vremurilor lui Mihai și Ștefan. Și se idealiza acest țăran tocmai pentru că era atît de rămas în urmă, cu totul în afară de viața civilizată europeană.

Viața românească vedea în țaran altceva. Țăranul social, țăranul sărac, țăranul care are nevoie de reforme, de ridicare, de transformare. Iar această transformare presupunea totala occidentalizare a țării, distrugerea pe de-a-ntregul a formelor vechi.

Așadar împotriva conservatorilor și țărăniștilor literari — împotriva *Convorbirilor* și a *Sămănătorului* trebuia să apere formele nouă, să ceară improprietărea și introducerea votului universal (Țărănismul literar, cu tot țărănismul lui, era împotriva votului universal).“ G. Ibrăileanu, *După 27 de ani*, în *Viața românească*, 25, 1933, nr. 1—2, p. 5.

Revista *Viața românească* a fost prima publicație din țara noastră care a remunerat colaboratorii.

23. *Rădu Rosetti* (1853—1926), istoric, în special al problemei țărănești (vezi lucrările *Pământul, Sătenii și Stăpînii în Moldova, Pentru ce s-au răsculat țaranii*) și memorialist. Vezi volumul *Scrieri*, colecția Restitutio, Editura Minerva, 1980, în paginile cărui se află paginile sale literare și memorialistice.

24. *Convorbiri critice* a apărut între 1 ianuarie 1907 și 25 decembrie 1910, mai întâi cu titlul *Convorbiri*, sub conducerea lui Mihail Dragomirescu.

25. *Iosif Paschill* (1877—1966), compozitor și dirijor de cor, în special al unor asociații muzicale germane din România. „Turnverein“ și „Liedertafel“ erau localuri de petrecere și de teatru din București, frecventate în special de colonia germană.

26. În legătură cu demisia lui N. Iorga de la conducerea revistei *Sămănătorul*, vezi Z. Ornea, *op. cit.*, p. 75—81. După plecarea sa de la conducerea revistei, N. Iorga s-a bucurat de cuvinte de călduroasă apreciere în paginile publicației. A se vedea de pildă an VI, nr. 3, 14 ianuarie 1907, p. 55, recenzia cu privire la broșura *Ceva despre Ardealul românesc...* De asemeni I. Scurtu în articolul „Politicianismul“ în mișcarea

literară (an VI, nr. 5, 28 ianuarie 1905, p. 81—82) are cuvînt deosebit de elogioase pentru Iorga, pe care îl numește „scriitorul multilateral, cu o cultură universală din cele mai rare”, iar într-o dare de seamă asupra unei conferințe ținută la Brăila se spune : „Prin bogăția cunoștințelor și a faptelor expuse, prin forma frumoasă în care d. Iorga a dezvoltat conferința sa și prin iecana strălucită ce vorbirea aceasta a deșteptat în mintea și sufletul brăilenilor...” (*Sămănătorul*, an VI, nr. 7, 11 februarie 1907, p. 138) ; „În *Floarea darurilor* nr. 4, d. Iorga începu un studiu bogat în fapte și interesant ca toate contribuțiile sale istorice” (an VI, nr. 9, 25 februarie 1907, p. 170).

27. **Dimitrie C. Moruzi** (1860—1914), romancier și povestitor fără însemnătate. Și de data aceasta se vădese limitele înțelegerii estetice a lui Nicolae Iorga. Autor al unor volume precum : *Pribezi în țara răpită*, *Moartea lui Cain*. Asemenea este cazul lui Tempeanu și Pricopie, artiști elogiați fără spirit critic de N. Iorga. V. Tempeanu este însă un merituos om de cultură.

28. *O luptă literară* cuprinde, așa cum spune și subtitlul, *Articole din Sămănătorul*. Volumul I conține articolele publicate între mai 1903 și iulie 1905 numără 418 pagini și a apărut la Vălenii-de-Munte, în Editura Neamul românesc (1914) ; cel de al doilea a apărut în aceeași editură, în anul 1916 și cuprinde articolele publicate între iulie 1905 și aprilie 1906. În anul 1979 Editura Minerva a tipărit N. Iorga *O luptă literară* ediție de Valeriu Răpeanu și Sanda Răpeanu, studiu introductiv, note și comentarii de Valeriu Răpeanu, Primul volum (416 p.) republică cele două volume apărute în 1914 și 1916, vol. II (492 p.) cuprinde articole și cronici apărute în *Sămănătorul* neincluse de autor în edițiile 1914 și 1916. Primul volum din *Oameni cari au fost* a apărut în anul 1911 ; ediția a doua a apărut în 1934 în Editura Fundației pentru

literatură și artă, unde au fost tipărite, pînă în 1939, volumele acestei serii.

29. *Ramuri*, revistă sămănătoristă care apare începînd de la 5 decembrie 1905 pînă la 10 decembrie 1914. Aceasta se unește cu revista *Drum drept*, aflată sub conducerea lui N. Iorga. Revista a urmat *Neamului românesc* (ianuarie 1913 — decembrie 1914). „Înștiințăm pe cititorii, noștri că, începînd cu numărul viitor, revista *Ramuri* se va contopi cu revista d-lui N. Iorga, *Drum drept*. Noua revistă va purta numele de *Drum drept* și va apărea săptămînal sub direcția d-lui N. Iorga“. Crezul sămănătorist al revistei se precizează de la primul număr : „Nu demult a început să se afirme cu putere direcția literară dată de poezii noștri, Coșbuc și Vla-huță, prin sănătoasa lor revistă, cu noroc începută, *Sămănătorul*. Această revistă a trecut apoi în prea puternicile mâini ale așa-numitului împărat al gândirii, și astăzi la lumina scăpărată de noul conducător, s-au grupat o seamă de cei mai valoroși și mai talentați tineri, ale căror producțiuni se cite-scu cu atîta rîvnă și cu atîtea binecunoscute foloase sufletești.“ În 1926 și 1927 apare cu titlul *Ramuri — Drum drept*, sub conducerea lui N. Iorga ; pînă în 1929, decembrie, sub conducerea lui C. S. Făgețel, cu numele de *Ramuri*, apoi, pînă în 1944, sub conducerea lui D. Tomescu (vezi *Presa literară românească*, ed. cit., vol. II ; Const. Ciopraga, *Literatura română între 1900—1918*, Iași, 1971, capitolul *Reviste conduse de N. Iorga*, p. 50—53). Aprecierea dată lui D. Tomescu (m. iunie 1945) de către N. Iorga, nu numai aici, este exagerată.

30. În anul 1911 Emil Gîrleanu, director al Teatrului Național din Craiova, a intenționat să reprezinte piesa : „Aș dori mult să pot pune în repertoriul meu schița dv. dramatică *Mihai Viteazul*. Dacă-mi dați cuvenita îngăduire, vă rog să binevoiți a-mi răspunde un cuvînt. În acest caz vă voi

pune în cunoștință, îndată ce va trebui să o luăm în repetiție". Scrisoarea datată 2 septembrie 1911. Cîteva zile mai tîrziu (7 septembrie) îi scrie : „Primesc condițiile. Vă rog însă scrieți-mi din vreme numele artiștilor cari vroiți să interpreteze rolurile." (I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, VII, p. 403.) Piesa însă nu s-a jucat.

31 Al. Davila, autorul piesei *Vlaicu-Vodă*, 1902, a fost învinuit de Al. Șerban. că a plagiat celebra dramă istorică după Odobescu.

32. La 19 decembrie 1904, N. Iorga scrisese în *Sămănătorul* *Procesul unei răscoale de țărani* (vezi *O luptă literară*, Minerva, 1979, vol. I., p.p. 123—126), un articol ce dovedea nu numai o bună cunoaștere a suferințelor și frământărilor țărănimii, dar și o participare la drama lor. Soluțiile propuse erau însă ineficiente.

La 14 februarie 1905 ed. cit., vol. II, p.p. 183—185), recenzînd în *Sămănătorul* broșura lui Grigore Antipa, *Cîteva cuvinte asupra reorganizării învățămîntului nostru superior*, oprindu-se asupra unor propuneri pe care savantul le face cu privire la planul de reorganizare a țării, scrie : „Dar nici d. Antipa, nici eu, nici cei mai tineri dintre noi nu vom apuca ziua aceea, ci mai curînd ziua răscoalelor țărănești..."

33. *Ion Dragoslav* (numele adevărat Ion Ivanciuc, 1875—1928), scriitor popular care a stîrnit un anumit interes înainte de primul război mondial, fără să dovedească un real talent.

34. *Vasile M. Kogălniceanu* (1863—1921), ziarist și sociolog, fiul marelui om de stat. Articolul lui N. Iorga despre cartea lui Vasile Kogălniceanu se intitulează, *O nouă scriere în chestia țărănească* (datat 13 noiembrie 1905). vezi *O luptă literară*, ed. cit., p.p. 251—254. N. Iorga semnală faptul că lucrarea lui V.M. Kogălniceanu apare „într-un timp cînd ani de foamete și cîte o răscoală nouă au atras iarăși aten-

țiunea politicianilor asupra țărănimii". Deși aprecia cartea, N. Iorga nu era integral de acord cu punctele de vedere ale autorului.

35. În timpul răzcoalelor țărănești guvernul G. Gr. Cantacuzino demisionează și este înlocuit, la 12 martie 1907, cu guvernul liberal D. A. Sturdza, avînd ca titular la Ministerul de interne pe Ionel Brătianu și la cel de război pe generalul Averescu. Acest guvern a patronat represiunea răscoalei ce avea să ducă la împușcarea a 11 000 de țărani.

36. *I. Radovici* (1868—1908), de profesie medic, fost fruntaș al mișcării socialiste, trece în anul 1899 în Partidul liberal. Prefect de Vaslui, a avut o atitudine umanitară în timpul răscoalelor din 1907. În aprilie 1908 s-a sinucis din pricina unei boli incurabile. (Vezi *Dr. I. Radovici*, în *Oameni cari au fost*, I, p. 278—281.)

37. *Nicolae Lupu* (1876—5 decembrie 1946), cunoscut om politic român. În timpul răscoalelor din 1907 a fost prefect liberal de Fălciu. Apoi a fost unul din fruntașii Partidului național-țărănesc, reprezentînd aripa sa de stînga. S-a desprins în 1927 de Partidul național-țărănesc, în care a reintrat în 1934. În ianuarie 1946 s-a desprins din nou de Partidul național-țărănesc, constituind Partidul țărănesc democrat, care a candidat pe liste separate la alegerile parlamentare din 19 noiembrie 1946, obținînd două mandate, dintre care unul aparținea doctorului N. Lupu. A publicat studii precum *Hrana țaranului român*, apărut în *Viața românească* (1906).

38. Cu ocazia alegerii lui N. Iorga ca deputat, vezi scrisoarea lui Ioan Cantacuzino : „Mă bucur de intrarea dumneata în Parlament — nu numai pentru că va fi acolo glasul cel dezinteresat, prin care însăși puterea convingerii va rușina egoismele latente și deștepta conștiințele adormite, ci și fiindcă alegerea dumneata este simptomatică pentru în-

ceputul unei ere nouă, însemnează înfringerea incipientă a abjectului politicianism pentru scopuri mai înalte și mai mari."

39. *Mihail Pherekyde* (1842—1928). Devine militant politic în 1875 și figurează ca membru al guvernului de coaliție de la Mazar-pașa și pe urmă ca ministru de justiție în cabinetul opoziției coalizate prezidat de Manolache Costache-Epureanu. În 1878 intră în cel de-al doilea guvern Ion. I. C. Brătianu, ca titular al departamentului lucrărilor publice, iar după ieșirea din minister este numit în comisiunea pentru delimitarea Dobrogei. În primul cabinet al regalității, constituit la 10 aprilie 1881 sub președenția lui Dumitru Brătianu, e numit șeful departamentului justiției, iar între 1881—1884 e ministru al României la Paris. Din 1885—1888 e ministru al afacerilor externe, și din 1901 — până la moartea lui —, constant, sub toate guvernările partidului liberal, președinte al Camerei deputaților. Dintre discursurile sale politice tipărite cităm: *În amintirea Războiului Independenței și în onoarea armatei*.

40. Cuvîntarea lui N. Iorga la înmormîntarea locotenent-colonelului Manolescu-Mladian (1913), în *Oameni cari au fost*, II, p. 64—66.

41. În legătură cu statuia lui Cuza-vodă, a se vedea corespondența lui A. D. Xenopol cu N. Iorga în Torouțiu, *Studii și documente literare*, VII, p. 35—39.

42. *Simion Florea Marian* (1847—1907), folclorist cunoscut, membru al Academiei Române. A publicat lucrări fundamentale în acest domeniu: *Nunta la români*, *Nașterea la români*, *Ornitologia poporană română*, două volume. Vezi articolul *Un cercetător al vieții poporului românesc*: S. Fl. Marian, în *Oameni cari au fost*, I, p. 196—200, datat 22 aprilie 1907.

43. *Ion Nistor* (1876—1962), istoric și om politic, fost profesor de istorie la Viena, Cernăuți (între 1933 și 1940 rector al acestei Universități), apoi (între 1940 și 1941) la Universitatea din București. Din 1915 membru al Academiei Române. A fost și director (împreună cu G. Tofan) al revistei *Junimea literară*, între 1904 și 1914, al cărei program îl semnează (vezi *Presa literară românească*, II, ed. cit., p. 64—68) și al publicației *Codrul Cosminului*. Printre studiile sale privitoare mai cu seamă la evul mediu românesc se numără și unul dedicat operei istorice a lui Nicolae Iorga (1931).

44. *Gheorghe Tofan* (1880—1920), ziarist, animator cultural. Din 1914 este alături de I. Nistor redactor responsabil al revistei de orientare prosemănătoristă *Junimea literară*. Corespondența lui G. Tofan cu N. Iorga, în Torouțiu, *Studii și documente literare*, vol. VIII, p. 107—116. Vezi cu prilejul morții lui, 1920, articolul din *Oameni cari au fost*, III, p. 68—70. G. Tofan a fost colaborator al *Vieții românești* și s-a ocupat și de difuzarea revistei în Bucovina.

45. *Constantin Morariu* (1854—1927), prelat. Nu a fost și scriitor de seamă, cum afirmă N. Iorga. Legăturile lor erau de strînsă prietenie, cum rezultă din corespondența publicată în Torouțiu, *Studii și documente literare*, VIII, p. 1—22, și din *Scrisori către Iorga*, II, 197—198, 541—543.

46. *Gheorghe Munteanu-Murgoci* (1872—1925), geolog de mare renume. Din 1907 a redactat partea științifică a *Sămănătorului*. Pe lângă operele sale științifice a desfășurat o vastă activitate de popularizare a științei. În 1914 participă, alături de N. Iorga și V. Pârvan, la crearea Institutului de studii sud-est europene din București (vezi și *Oameni cari au fost*, III, 194—195).

47. Impresiile asupra viitorului rege Carol al II-lea vădesc naivitatea lui N. Iorga care își crease o imagine super-

ficială și falsă, pe care o va dezminți când va cunoaște adevăratul caracter al regelui. Dealtfel, o distanță critică la adresa monarhiei se vedește chiar din acest moment, când N. Iorga afirmă public vechimea și noblețea poporului român, refuzînd dinastiei Hohenzollern rolul civilizator pe care aceasta și-l arogase.

48. *N. Batzaria* (1874—1952), om politic și scriitor aromân, și-a început cariera ca profesor la Crușovo, Ianina și Bitolia. Din 1908, deputat la Constantinopole în Parlamentul „Junilor turci”, apoi ministru al lucrărilor publice al Turciei și reprezentant al acestui guvern pentru semnarea tratatului de pace de la Londra (1913), eveniment la care se referă Nicolae Iorga. După 1918 s-a stabilit în România, unde după o obscură carieră politică în Partidul poporului al marelui Averescu, s-a făcut cunoscut ca ziarist de dreapta și mai ales ca scriitor pentru copii, în paginile revistei *Universul copiilor*, unde semna Moș Nae. Vezi *Scrisori către Iorga* II, p. 20—22.

49. *Marcu Beza* (1885—1949), diplomat, scriitor și publicist. A tipărit lucrări de istorie culturală românească, traduceri din literatura engleză, studii angliste, note de drum, cum sînt *Romantismul englez*, *Din Anglia-Impresiile unui literat*, *Din alte țări* etc.

50. *Vasile G. Morțun* (1860—1919), om politic și publicist. De la 15 mai 1885 pînă în 1891 a fost alături de Ion Nădejde redactor al revistei *Contemporanul*. De asemenea, între 1891 și 1893 a fost director, tot împreună cu Ion Nădejde, al revistei *Critica socială*. Militant socialist în tinerețe, deputat al acestui partid din 1887. A părăsit partidul, fiind unul din cei ce au făptuit actul cunoscut sub numele de „trădarea generoșilor”. Din 1907 a fost ministru în diferite guverne liberale. În 1917 a devenit președinte al Camerei Deputaților. Vezi *Vasile Morțun, o învățătură*, în

Oamenii cari au fost, II, p. 472—477. Pentru Vasile Morțun, dr. I. Radovici și George Diamandy, vezi I. C. Atanasiu, *Mișcarea socialistă (1881—1900)*, vol. I, București.

51. *Alexandru Averescu* (1850—1938), cunoscut prin rolul său nefast în reprimarea răscoalelor țărănești din 1907 (ministru de război în ministerul Dimitrie Sturdza). În timpul primului război mondial, mareșalul Averescu și-a câștigat mari merite de comandant și strateg. Rolul său politic în anii ce au urmat nu a fost la înălțimea faptelor din anii războiului. Fructificând popularitatea cucerită cu acest prilej a creat, la 3/16 aprilie 1918, Liga Poporului (împreună cu C. Argetoianu) devenită apoi Partidul Poporului. În martie 1920, o fracțiune a Partidului național român, în frunte cu Octavian Goga și O. Tăslăuanu fuzionează cu Partidul poporului. La 13 martie 1920, se formează primul guvern al noului partid sub președinția generalului Averescu, care deține puterea pînă la 17 decembrie 1921. Deși, după 1923, partidul nu mai avea o bază de masă, totuși, de la 30 martie 1926 pînă la 4 iunie 1927, mareșalul Averescu a fost din nou și pentru ultima oară președinte al Consiliului de Miniștri. La 10 aprilie 1932, Octavian Goga părăsește Partidul poporului formînd Partidul național-agrar. Succesele electorale obținute datorită gloriei militare a lui Averescu au fost și rezultatul unor metode demagogice abuzive despre care vorbește și Nicolae Iorga. Deși relațiile dintre N. Iorga și mareșalul Averescu au fost după primul război mondial extrem de încordate, la moartea acestuia, în octombrie 1938, N. Iorga a scris un portret de o emoționantă vi-branță în care însă își păstrează rezervele față de omul politic. Vezi *La plecarea mareșalului Averescu*, în *Oamenii cari au fost*, IV, p. 273—274. Cu privire la rolul și atitudinea mareșalului Alexandru Averescu în timpul primului război mondial, a se vedea cărțile sale *Notițe zilnice din război*

(1914—1916) — *Neutralitatea*, București, 1937, vol. I cuprinde perioada iulie 1914 — august 1916, cel de-al doilea volum cuprinde perioada august 1916 — martie 1918. Notațiile privitoare la situația țării noastre în anii neutralității erau destul de pesimiste și manifestau îngrijorarea comandantului de oști în fața lipsei de pregătire a armatei, a indeciziei factorilor de conducere și ele ratifică imaginea pe care ne-o conturează aici N. Iorga despre aceeași perioadă.

52. *Nicolae Pașici* (1846—1926), om de stat sîrb, în repetate rînduri prim-ministru. A dus o politică filorusă și antiaustriacă și a jucat un rol important în timpul primului război mondial.

53. *Eleutherios Venizelos* (1864—1936), om politic grec, de origine cretană. În mai multe rînduri prim-ministru (1910—1915, 1917—1920, 1924, 1928—1932, 1933). Venizelos a obținut unirea Cretei cu Grecia, în 1913.

54. *Tratatul de la București*, care a constîntat terminarea războiului balcanic, s-a încheiat la 28 iulie (10 august 1913). Tratatul a fost semnat de România, Bulgaria, Grecia, Muntenegru și Serbia. Pentru România tratatul a fost semnat de Titu Maiorescu, Al. Marghiloman, Take Ionescu, C. G. Di-sescu, general adjutant Coandă, Colonel Christescu. Șeful delegației bulgare a fost D. Toncheff, al Greciei E. Venizelos, al Muntenegrului general serdar I. Vukotici, al Serbiei Nicolae Pașici. A se vedea : *Documente diplomatice, Evenimentele din Peninsula Balcanică, Acțiunea României*, septembrie 1912—august 1913, *Cartea Verde*. Textul tratatului de pace de la București — 1913 —, București, Editura Minerva, 1913.

După cum se vede din puținele rînduri închinatc Păcii de la București, N. Iorga era nemulțumit de faptul că guvernul conservator și — mai ales — Titu Maiorescu au refuzat orice colaborare a sa. Atît călătoria sa pe front cît și

întrevederile avute cu cei doi mari oameni politici — Ve-
nițelos și Pașiei — au avut un caracter pur particular și
nu au fost fructificate de guvernul și președintele său în
mod oficial.

Ca și în cazul tratatului de la București, nici la nego-
cierile de pace de la Paris N. Iorga nu a avut un rol în
afara cărților și articolelor pentru sprijinirea din punct de
vedere istoric a drepturilor țării noastre. Tratatările de la
Paris, deosebit de dificile, au fost conduse de Ioan I. C. Bră-
tianu și la ele au participat Take Ionescu, Alexandru Vaida-
Voievod, N. Mișu etc.

55. *Petru I din familia Caragheorghe* (1844—1921), re-
gele Serbiei, Croației și Sloveniei.

56. *Dr. Constantin Banu* (1873—1940), om politic liberal,
deputat și ministru al Cultelor (1922—1923). Numele său se
leagă de revista *Flacăra*, apărută sub direcția sa între anii
1911 și 1916 și apoi între 1921 și 1922. Revista s-a situat pe
o poziție estetică eclectică, reușind să adune în paginile ei
scriitori din toate generațiile. Cu pseudonimul Mefisto,
C. Banu a publicat volumul de cronici rimate *Sub
mască* — 1916.

57. La înmormîntarea poetului St. O. Iosif au vorbit
G. Bogdan-Duică și N. Iorga.

58. Împotriva guvernului Titu Maiorescu campania a
fost dusă de P. P. Carp și Nicolae Filipescu, Ionel Brătianu
devine prim-ministru la 4 ianuarie 1914. Deci întâlnirea din-
tre N. Iorga și Ion I. C. Brătianu a avut loc înainte de vara
lui 1914, cînd fruntașul liberal era deja prim-ministru.

59. *Arhiducele Franz Ferdinand de Habsburg* și soția sa
au fost asasinați la Sarajevo în ziua de 28 iunie 1914, de
Prinkip, un tânăr în vîrstă de 19 ani, de origine sîrbă.

60. Cu privire la împăcarea lui N. Iorga cu A. D. Xeno-
pol vezi notele vol. I, p. 218—221.

61. În urma atentatului, guvernul austro-ungar a redactat un ultimatum adresat Serbiei, care cerea următoarele : condamnarea asociației *Narodna Odbrana* (organizație naționalistă căreia îi aparținea tânărul asasin), interzicerea oricărei propagande antiaustriace, licențierea ofițerilor și funcționarilor care se vor face vinovați de propagandă națională și — mai ales — „o anchetă judiciară asupra crimei de la Sarajevo cu participarea delegaților guvernului de la Viena“. În special această ultimă prevedere nu putea să fie acceptată de guvernul sîrb. Ultimatumul a fost remis la 23 iulie și respins de guvernul sîrb la 25 iulie 1914. În ziua de 27 iulie 1914 N. Iorga avea să publice articolul *Războiul general și România*. La 28 iulie Austria declară război Serbiei. Pentru a cunoaște atitudinea lui N. Iorga, care de la început a spus un *nu* războiului imperialist și pentru a ne da seamă de luciditatea lui vom reproduce aici articolul *Războiul general și România* prima sa reacție prilejuită de declanșarea războiului : „Deci războiul a început.

Va fi unul din cele mai mari ale istoriei omenirii prin mărimea oștirilor — 20 de milioane [vieți] omenеști pornite pe măcel și dare de foc —, prin perfecția mijloacelor de distrugere, prin învățătura tacticienilor și strategilor, prin imensele pagube pe care le aduce culturii umane.

Dar supt raportul ideilor, supt acela al îndreptării morale, al scopului de atins, acest odios masacru va fi unul din cele mai josnice acte de ură idioată care s-au săvîrșit vreodată pe fața pămîntului, o dovadă atroce a păcatelor pe care le poate săvîrși această lume fără Dumnezeu și fără ideal.

De ce Ungaria lui Berchtol și Tisza, tîrînd după dînsa zdrobitele austriace, a atacat Serbia ? Pentru a zdrobi o idee națională în mers.

De ce Germania declară război Rusiei ? Pentru a dovedi că «rasa germană» e superioară «rasei slave» și are deci

dreptul de a supune Europa comerțului său năvălitor.

Nicăiri un principiu național care-și caută drumul peste orice împotrivire menită să fie sfărîmată. Nicăiri avîntul spre civilizație care lovește cu drept în piedica barbariei. Nicăiri măcar fanatismul unei concepții superioare pornită cu sabia în mînă pentru a cuceri lumea în numele unui nou adevăr.

Ci pretutindeni lăcomia capitalurilor în căutare de de-bușeuri, nevroza unei burghezii stricate, delirul unei prese destrăbălate și fără vreo răspundere, turbarea băloasă a demagogilor care umblă după reputație cu prețul nenorocirii sutelor de mii de văduve și orfani, crima rece, calculată, a unor diplomați și ofițeri alergînd după cariere strălucite peste rîuri de sînge și de lacrimi și, ca singur element superior, un imperialism tot așa de brutal ca și călcîiul unui biruitor beat care strivește, cu țeastă unui rănît, o lume întregă de cugetare și de simțire.

Acest război ignobil, acest danț canibalic se învîrte și în jurul nostru, ademenitor de o parte, de alta terorizator.

Și noi ne-am prinde în acest infernal sabat pe temeiul de «vechi tradiții», de «interese comune», de «echilibru» și alte asemenea formule ipocrite ?

Orice conștiință va răspunde hotărît, din toate puterile sufletului : nu ! Avem o armată — de-te-i Dumnezeu cînte și glorie nouă ! — pentru a ne apăra de asemenea contacturi imunde ale barbariei, iar nu pentru a o arunca în hora lor sălbatică.

Ca un popor de omenie, cu liniște, arma la picior ! Ceasul nostru va veni, dar numai atunci cînd asupra ambițiilor zdrobite ideea senină va veni să cumpănească dreptățile naționale care azi nu se văd deasupra măcelului.“

N. Iorga și-a strîns în trei volume articolele publicate în timpul neutralității și al primului război mondial. Ele

se intitulează *Războiul nostru în note zilnice*, vol. I, 1914—1916, vol. II, 1916—1917, vol. III, 1917—1918, Editura Ramuri — Craiova.

62. Preotul *Vasile Lucaci* (1852—1922), om politic ardelean, deputat în Parlamentul din Budapesta. Începînd din anul 1892, a fost secretar al Partidului național român din Transilvania. Unul dintre inițiatorii „Memorandumului” din 1892, a fost condamnat la cinci ani închisoare. În 1914 s-a stabilit la București. Vezi *Oameni cari au fost*, III, p. 102—103.

63. *Henri Mathias Berthelot* (1861—1931), general francez, comandant de armată, șeful misiunii franceze în România în timpul primului război mondial, misiune compusă din 1200 de oameni, dintre care 400 erau ofițeri (vezi *Oameni cari au fost*, III, p. 366).

64. Belgia a fost invadată la 4 august 1914 de trupele germane, care au nesocotit neutralitatea acestei țări. Între 5 și 8 august a fost atacat orașul Liège, care a căzut în urma unei bătălii grele, în care germanii au angajat baterii de obuziere și mortiere de mare calibru.

65. N. Iorga a exprimat indignat chiar în timpul evenimentelor revolta lui împotriva distrugerii unor mari orașe, a unor centre de cultură, a unor celebre monumente de artă. Cu prilejul bombardării catedralei din Reims el a scris articolul: *Reims* (14 septembrie 1914), vezi *Războiul nostru în note zilnice*, I, p. 44.

66. Mobilizarea generală a țării noastre a fost decretată la 14/27 august 1916, cînd România declară război Austro-Ungariei.

67. În momentul intrării României în război N. Iorga, conștient idealurilor sale de realizare a unității naționale și de eliberare a românilor aflați sub stăpîniri străine, a scris articolul *Ceasul...* (vezi *Războiul nostru în note zilnice*, II, p. 83—84): „A sosit un ceas pe care-l așteptăm de

peste două veacuri, pentru care am trăit întreaga noastră viață națională, pentru care am muncit și am scris, am luptat și am gândit. A sosit ceasul în care cerem și noi lumii, cinstiți, cu arma în mână, cu jertfa a tot ce avem, ceea ce alte neamuri, mai fericite, au de atîta vreme, unele fără să fi vărsat o picătură de sînge pentru aceasta : *dreptul de a trăi pentru noi*, dreptul de a nu da nimănui ca robi rodul ostinelilor noastre.

În miez de noapte au sunat iarăși clopotele, sfintele clopote care simt toate durerile și bucuriile noastre și care acum s-au înfiorat de cea mai mare speranță pe care am avut-o și la care, cu orice preț, ținem. Și sute de mii de oameni s-au trezit fără teamă și fără zburdăciune, liniștiți și siguri, și în inimile lor a fost un singur răspuns : *știm !*

Da, o știam de mult. Ceas de ceas trecea, urzindu-se pinză de înțelepciune pentru a pregăti și apăra vitejia gata de luptă. Certele de deasupra nu pătrundeau în adînc. Acolo fiecare zi anunța o altă zi și mai grea, și nimeni nu cîrtea împotriva greutăților care se adunau. Ce nu poate răbda omul pentru o așteptare așa de sfîntă ? Știau toți, se dezlipeau toți de legăturile lor de aici, se făceau liberi și sprinteni și viteji pentru marea și strălucita încercare.

Ea a venit. Pare că s-a făcut în aerul acestei țeri o liniște mare. Un sfînt potir de sînge și de lacrimi s-a ridicat pentru binecuvîntarea cea mai scumpă.

Plaiurile ardelene au băut răscumpărarea robiei. Odihniți-vă, viteji, în brazda lacomă de mult de acest sînge care plătește birul nenorocirilor seculare ! Țerani ostași, dormiți în pămîntul care aștepta moaștele voastre, ale răbdătorilor și voinicilor, ca să fie iarăși al nostru ! Niciodată nu se va uita fapta voastră, biruința voastră prin moarte. Voievozii cei vechi, dezrobitorii mucenici din zilele bătrîne, cheamă la sine din negura trecutului umbrele voastre care abia au

părăsit carnea lor chinuită de dușmani. Veșnică pomenire vouă, marilor și fericitelor!

Iar toți cei cari au rămas în vechea țară îngustă nu pot avea decât un singur rost: munca, și o singură lozincă: unirea. Dumnezeu va ajuta silințele unui neam întreg care pentru un drept așa de firesc nu cruță nimic din tot ce a putut agonisi, din tot ce se cuprinde în puterile sale!"

68. Ofensiva împotriva garnizoanei Turtucaia a început la 19 august 1916. Trupele române s-au predat la 24 august. Istoricii pun această înfrângere pe seama unor erori tactice și a insuficienței înarmării. Despre înfrângerea de la Turtucaia: N. Iorga a scris articolul intitulat *Lupta de la Turtucaia* (vezi *Războiul nostru în note zilnice*, II, 105—108, datat 1 septembrie 1916). Articolul urmărește, conform acțiunii pe care Iorga a dus-o în tot timpul războiului, să semene încredere în sufletele românilor; să explice înfrângerea, elogiind sacrificiul și spiritul de jertfă al luptătorilor. Nu o viziune euforică, nu cuvinte mincinoase care să ascundă adevărul. Viziunea lui este profund realistă și niciodată în timpul mării conflagrații nu a încercat să picure speranțe deșarte: „Căci ce un război? Un «Zece Mai» în mult mai mare? O manevră mai grea? Desfășurarea unei teme tactice... mai complicate. Desigur nu, ci un lucru mare, mare și greu, cel mai mare și mai greu lucru ce se poate pentru o societate omenească întregă."

69. *Constantin Presan*, general și apoi mareșal (1861—1943), a avut un rol deosebit în timpul primului război mondial, după cum se vede și din memoriile lui N. Iorga. Chiar în timpul războiului N. Iorga avea să scrie cuvinte de laudă despre generalul Presan. (*Războiul nostru în note zilnice*, vol. II, p. 199—200, datat 7 octombrie 1916.)

70. *Mareșalul Averescu* a avut sentimentul că era persecutat de Ionel Brătianu. Vezi *Notițe zilnice*, vol. I, ed. cit.,

p. 12. Referirile la Ionel Brătianu sînt în această carte deosebit de numeroase (din ianuarie 1914 pînă în ianuarie 1918 țara a fost guvernată de un guvern liberal sub președinția sa). Chiar în momentele cînd omul politic se arăta amabil Alexandru Averescu era suspicios. Părerile lui Averescu despre preferințele personale ale lui I. Brătianu coincid cu cele ale lui N. Iorga.

71. Se referă la faptul că la începutul războiului aviația română număra 60 de piloți (dintre care 35 inapți) și 14 avioane, cele mai multe uzate sau de tipuri vechi.

72. Cu prilejul numirii lui Vintilă Brătianu în calitate de ministru al războiului, N. Iorga a scris un articol intitulat *Noul ministru de război* (vezi *Războiul nostru în note zilnice*, II, p. 87—88, datat 23 august 1916) în rîndurile căruia recomanda unirea în jurul celui numit într-o asemenea demnitate, persiflînd chiar presa care putea să folosească „injură personală”.

Schimbarea atitudinii sale se explică prin faptul că în momentul declanșării războiului — ca și pe tot timpul desfășurării lui N. Iorga a făcut un constant apel la solidaritatea națională și apoi prin faptul că în Vintilă Brătianu vedea un spirit practic necesar într-o perioadă în care dezorganizarea și aventurismul politicianist chiar își arătau roadele nefaste.

73. I. G. Duca (1879—1933), om politic, fruntaș al Partidului național-liberal. Ministru de externe între anii 1922—1926. Prim-ministru în 1933, I. G. Duca a fost asasinat în același an, la 29 decembrie, pe peronul gării Sinaia, de legionari. La moartea lui, N. Iorga a scris : „O crimă odioasă înlătură dintr-o viață politică în care avea încă o pagină de scris, aceea care i-ar fi putut caracteriza puterea de creațiune, căci talentul de a vorbi și de a scrie era de atîtea de-

centi cunoscut, pe șeful partidului liberal" (N. Iorga, *Oameni cari au fost*, III, p. 374—375).

74. Despre pierderea orașului Constanța N. Iorga a scris la 13 octombrie 1916 articolul *Constanța (Războiul nostru în note zilnice*, II, p. 209)

75. C. D. Anghel (1867—1935), om politic, la începutul activității a fost militant socialist. Secretar al Congresului al III-lea al Partidului social-democrat (1895) și membru în Consiliul General, publicist; prefect; era fratele poetului Dimitrie Anghel.

76. Vasile P. Sassu (1878—1963), născut în Satul Lung Brașov dintr-o modestă familie de țărani. A fost în diverse cabinete liberale ministru: de industrie și comerț, de agricultură și domenii și de justiție. Figura în aripă de stînga a Partidului liberal. Provenea din gruparea „generoșilor” în frunte cu V. G. Moțun.

77. Mihail G. Cantacuzino (1867—1928), fiul cel mai mare al lui G. Gr. Cantacuzino — Nabaful, șeful Partidului conservator, Licențiat în litere și doctor în drept de la Paris, procuror la tribunalul din București. Apoi se dedică politicii. A fost efor al spitalelor civile, iar în timpul guvernării conservatoare dintre anii 1904—1907 a fost primar al Capitalei și apoi ministru de justiție de la 1910—1914 și 1916—1918. A publicat mai mult discursuri politice, cum ar fi *Partea statului în capitalul Băneii Naționale*, 1901, *Reprezentarea minorităților*, 1901.

78. C. Argetoianu (1871—1952), om politic. Numele lui se leagă de reprimarea — în 1921, cînd a fost ministru de interne — a primului Congres al Partidului Comunist Român. A fost în mai multe rînduri ministru, pentru prima oară ministru de justiție în guvernul Al. Averescu între 29 ianuarie—5 martie 1918 și prim-ministru în timpul dictaturii regale (28 septembrie/24 noiembrie 1930). *Capitala din Me-*

moriile sale, care aduc multe elemente inedite asupra epocii dar dovedesc și cinismul și lipsa de integritate morală a acestui personaj politic, au apărut în revista *Magazin istoric*, nr. 1—9, 1967 și în volum.

79. *Gheorghe Gh. Mîrzescu*, om politic liberal, cu vederi reacționare. În mai multe rânduri ministru. Despre atitudinea sa antidemocratică în anii imediat următori primului război mondial vezi *Presa muncitorească și socialistă din România*, București, 1971, în special p. 398. El este cel care a ilegalizat în 1924 Partidul Comunist Român.

80. *G. Trancu-Iași* (1873—1940), economist și profesor. Din 1914 deputat. Ministru al muncii între anii 1920—1921, 1926—1927. A desfășurat și o bogată activitate publicistică. Vezi pentru aceasta *Repertoriul lucrărilor mele pînă la 6 noiembrie 1936*, București, 1936. A fost unul dintre întemeietorii Partidului Muncii în aprilie 1917, fapt consemnat cu ironie de N. Iorga în *Supt trei regi*, p. 239.

81. În N. Iorga, *Memorii*, II, p. 20: „Înmormîntarea Aristitei Romanescu. Mișcător discursul lui Nottara.”

82. *Eugen Cocuță*, prieten al lui N. Iorga, farmacist la Vălenii-de-Munte. Moare în timpul primului război mondial. (Vezi *Oameni cari au fost*, II, p. 317—318.)

83. Despre fostul elev al Facultății de litere, *Aurel Meironiu*, vezi *Oameni cari au fost*, II, p. 362—363.

84. Pentru înmormîntarea lui Delavrancea vezi N. Iorga, *Memorii*, I, p. 364.

85. *Calendarul nostru pe 1918* a apărut la Bîrlad, unde Vlahuță se afla în refugiu.

86. *Gh. Teodorescu-Kirileanu* (1872—1960), cărturar și bibliofil; biblioteca sa, de o inestimabilă valoare, cuprinzînd cărți rare, publicații etc., se află astăzi în proprietatea orașului Piatra Neamț. A publicat o ediție critică a operei lui Ion Creangă. (A se vedea și *Cartea românească veche în bi-*

biblioteca G. T. Kirileanu de Mircea Filip, 1970 și G. T. Kirileanu de C. Bostan și V. Ciucă, 1970).

87. *Ion Simionescu* (1873—1944), profesor de paleontologie. A desfășurat o largă activitate pe tărîmul popularizării științelor. A tipărit numeroase lucrări dedicate frumuseților țării, oamenilor ei de seamă, cunoașterii orașelor. A fost membru al Academiei Române și președintele ei între 1941—1944.

88. *Alexandru Lapedatu* (1876—1954), istoric și om politic. A fost în câteva rînduri ministru al cultelor și artelor (1922—1926 ; 1927—1928) și ministru de stat. A publicat multe lucrări de istorie, în special medievală. Membru al Academiei Române și președintele acestei instituții între 1935—1938.

89. *Petre Locusteanu* (1883—1919), publicist, cronicar dramatic și dramaturg (autorul pieselor *Funcționarul de la Domenii*, *Moartea lui Cerceluș*). Este cunoscut și pentru izbutitul ciclului *50 figuri contemporane*, cu portrete de Iser, publicat mai întâi în paginile revistei *Flacăra*. Sunt uitate astăzi pe nedrept două antologii alcătuite de P. Locusteanu. Prima se intitulează *Glasul vitejiei*, antologie eroică — București, Tipografia profesională Dim. C. Ionescu, 1916, și împărțită în patru capitole. Cea de a doua se intitulează *Umorul românesc — Încercare critică și antologie*, București. Din publicațiile Casei Școalelor, Biblioteca secundară. Un lung studiu introductiv este datat 25 martie 1915. Un capitol este dedicat *Poeziei populare*.

90. *Virgil Madgearu* (1887—1940), economist de seamă, profesor, autor al unor cărți fundamentale privind această disciplină (*Evoluția economiei românești*, 1940). Fruntaș al Partidului național-țărănesc, a fost unul din teoreticienii „statului țărănesc”. În anul 1940 a fost asasinat de legionari. A fost ministru în guvernele P.N.Ț. (1928—1938), acceptînd

sau chiar sugerind instituirea celebrelor „curbe de sacrificiu“ din anii crizei economice. A se vedea studiul *Personalitatea științifică a lui Virgil Madgearu* de G. Zane în volumul *Studiul*, Editura Eminescu, 1980, p. 512—523, reprezentînd textul unei comunicări. G. Zane, pornește de la premisa că evaluarea operei și personalității lui Virgil Madgearu trebuie să țină seama de faptul că el a fost în același timp om de știință și om de acțiune. Opera sa cuprinde trei grupe de probleme : problema organizării economice naționale a statului român unitar, problema crizei agricole din anii 1920—1940 și a marii crize industriale din anii 1929—1932 și problema expansiunii economice hitleriste în România. A se vedea *Politica Partidului național-tărănesc*, discurs ținut de V. Madgearu în calitate de ministru al Industriei și Comerțului la 25 august 1932.

Din paginile cărții lui Iorga rezultă o clară antipatie pentru Virgil Madgearu. Dacă vom căuta să-i analizăm sorgintea o vom afla mai întîi în faptul că Virgil Madgearu a fost teoreticianul Partidului național-tărănesc și dăduse acestui partid doctrina „statului țărănesc“. Or, N. Iorga, care așa cum spune G. Zane „a conceput și scris istoria economiei în calitate de istoric de profesie, pe baza unei vaste formații și orientări de istoria generală și nu ca economist cu formație istorică“ (N. Iorga *istoria economică* vol. cit. p. 483), nu a reușit să ofere o doctrină economică. Deși de nenumărate ori el s-a pronunțat asupra problemei agrare, cerînd, exproprierea marelui proprietăți, n-a reușit totuși să coitalizeze masele în jurul unui program economic, soluțiile sale, mai ales după primul război mondial, fiind — cum se vede și din paginile acestei cărți — naive și în contratimp cu evoluția societății. N. Iorga n-a numărat în partidul său un doctrinar de talia lui Virgil Madgearu, iar doctrina statului țărănesc nu avea

nici un fel de tangență cu modul lui Iorga de a privi rezolvarea problemei satești.

91. *Ion Mihalache* (3 martie 1882 Dobrești-Topoloveni — 5 februarie 1963 Rîmnicul-Sărat). A înființat la 5/18 decembrie 1918 Partidul țărănesc, care prin doctrina sa socială a coalizat unele păături țărănești și intelectualii satelor, de asemenea și cîțiva intelectuali progresiști, cum erau Paul Bujor, C. I. Parhon, I. Borcea, Octav Băncilă, Virgil Madgearu, în anii următori primului război mondial. În 1926 partidul său a fuzionat cu Partidul național al lui Iuliu Maniu devenind Partidul național-țărănesc. Din 1933 pînă în 1937 a fost președintele acestui partid. La începuturile activității sale, Ion Mihalache s-a situat pe pozițiile unui radicalism social pe care mai apoi l-a părăsit, devenind un exponent al pozițiilor politice ale partidului său. În perioada dintre cele două războaie mondiale a fost ministru, vicepreședinte al Camerei Deputaților etc. După 1944 a fost vicepreședinte al Partidului național-țărănesc. În urma unei tentative nereușite de a fugi din țară, în luna iulie 1947, Ion Mihalache, împreună cu alți fruntași ai P.N.Ț. a fost arestat. Procesul, judecat de Tribunalul militar al regiunii a II-a militară, București, s-a desfășurat între 29 octombrie—11 noiembrie 1947. Ion Mihalache a fost condamnat la temniță grea pe viață. (Pentru activitatea politică a lui Ion Mihalache pînă la 1940, vezi lucrarea *Țărănismul* de Z. Ornea, București, 1966.) Vezi, de asemenea, Ion Mihalache: *Statul țărănesc* (cuvîntare la adunarea din 29 octombrie 1944, ținută la București de Partidul național-țărănesc), București, 1944.

Față de Ion Mihalache, care pînă în 1918 a fost președintele Asociației Învățătorilor, N. Iorga a avut o atitudine ostilă, persiflînd, după cum se vede și în acest paragraf, ostentativ cu care își afișa originea țărăneasă, urmărind să și

cîştige astfel o bază de mase în rîndurile populației rurale. Și în portretul creionat lui Ion Mihalache intervin resentimente personale, deoarece acesta a avut o reală influență asupra învățătorilor de la sate ceea ce îl nemulțumea pe N. Iorga.

92. *Emil Vandervelde* (21 ianuarie 1868—27 decembrie 1939). Cunoscut om politic belgian, de profesie avocat. Din 1886 face parte din Partidul Muncitoresc Belgian. Din 1894 a fost deputat reprezentînd acest partid. A fost președintele Internaționalei a II-a. În august 1914 a făcut parte din ministerul de unitate națională, în care calitate ne-a vizitat țara. Mai apoi a fost ministru al justiției, al sănătății... etc.

Emil Vandervelde venise împreună cu Albert Thomas, ministrul munițiilor în guvernul francez, după ce se oprise la Petrograd. Cu acest prilej Camera deputaților s-a întrunit într-o ședință solemnă în care a luat cuvîntul Ion I. C. Brătianu, președintele Consiliului de miniștri, Em. Porumbaru, fost ministru de externe, Take Ionescu în numele opoziției și V. G. Moțun, președintele Camerei, fost socialist(vezi C. Titel Petrescu, *Socialismul în România*, p. 395—397).

N. Iorga mai vorbește despre această vizită în *Supt trei regi*, p. 243 : „Munițiile, articolele de îmbrăcăminte, coifurile de metal, noile puști de model francez și noile tunuri care pe frontul de Vest se dovediseră atît de potrivite ne vîneră pînă în primăvară, în destul de mare cantitate pentru ca oastea aleasă de 300 000 de oameni cel mult, care înlocuise gloata disparată de la început, să aibă aspectul acelei franceze, cu care o asemăna și temperamentul. A fost strigătul smuls socialismului patriot, atît de onest și de prietenos care era furnizorul de muniții ale armatei țerii sale. Albert Thomas, căruia ca și altui socialist în războiul de apărare națională, belgianul Vandervelde, și unui trimis li s-a făcut în parlament o primire în care speranța se unea cu adîncă re-

cunoștință că n-am fost uitați, în fundul gropii sacrificiului nostru complex.”

93. Pentru a cunoaște mai larg atitudinea lui N. Iorga față de reforma agrară vom reproduce mai întâi un fragment din *Supt trei regi*. Ne aflăm în 1917, înainte de noua ofensivă românească și după ce frontul se stabilise la limita Moldovei : „Pentru aceasta se crease armatei un nou spirit prin legea de expropriere, de care atîta vreme nu se vorbise și de care unii conservatori, reprezentați acum și în guvern prin adăugirea lui Take Ionescu, puteau crede că au și scăpat.

Știri vrednice de încredere, pe care, din contactul cu unele legații mi le aducea Al. Vlahuță, venit de la moșioara sa din Rîmnicul-Sărat în chervan cu boi, împreună cu soția, arătau că în sate propaganda revoluționară, care-și făcea drum în armata rusească, împotriva siguranțelor lui Brătianu, cîștigă tot mai mult teren. Într-o întîlnire cu președintele Consiliului, i-am atras atenția pericolului, fără să pot căpăta nimic de la dînsul : se vor opune proprietarii, care au pe oamenii lor în guvern. «Împușcă-i și pe dîșii dacă fac revoluție, precum, pentru că au făcut revoluție, ai împușcat pe țerani» (aluzie la faptul că Ion I. C. Brătianu fusese ministru de interne în guvernul liberal venit la putere în ziua de 11/25 martie 1907 și care a condus represiunea răscoalei țărănești — n.n.). Pe pragul porții i-am spus că o asemenea ocazie nu se va mai găsi. Cum nu cîștigasem partida, am scris regelui însuși care-mi arăta la Iași o deosebită încredere, îngăduindu-mi să-l vizitez oricînd, pentru a-i spune că, oricum mica proprietate se va face, pentru Coroană, dacă inițiativa e a ei, iar, dacă e a altora, contra Coroanei. A doua zi Brătianu mi-a declarat că s-a răzgîndit și o face : cum ministrul de Interne, Morțun, e un fost socialist, iată și omul care poate prezenta propunerea pe care conservatorii ar primi-o cu neplăcere dacă ar veni de la dînsul, Brătianu”

(*Supt trei regi*, p. 243—244). Iar în *Memorii* (I, p. 13) descrie astfel una dintre ședințe, semnificativă pentru modul în care Iorga a apărut, în timpul dezbaterilor, țărănimea : „Și protestez contra ideii lui Brătianu de a pune alături cu țăranii oamenii cei mai nenorociți, cari au adus cel mai mare sacrificiu, pe acești boieri comozi care prin prezența lor aiurea decît în tranșee pretind a se răscumpăra“.

94. *Matei B. Cantacuzino* (1854—1925), profesor de drept civil la Facultatea de științe juridice de la Iași, avocat de frunte al țării, orator de mare talent, fost decan și rector al Universității ieșene. Era frate cu diplomatul Cantacuzino, tatăl arhitectului G. M. Cantacuzino. A fost în două rânduri ministru : Dintre lucrările lui Matei Cantacuzino cităm : *Elementele dreptului civil*, 1921 ; *Despre libertatea individuală și persoanele juridice*, 1924 ; *Apărarea libertății scriului*, 1925.

95. *Generalul Eremia Grigorescu* (1863—1919), unul dintre comandanții militari de frunte ai armatei române, erou în primul război mondial. Conducătorul luptelor de la Mărășești, numit pentru aceasta „eroul de la Mărășești“. A avut un rol hotărîtor în victoria țării noastre asupra germanilor. Autorul nemuritoarei devize „Pe aici nu se trece !“. Despre ultimele sale zile vezi N. Iorga, *Memorii*, II, p. 234 : „Grigorescu a murit [...]. O mulțime imensă a defilat înaintea sicriului. Părinții îl arătau copiilor.“ În *Oameni cari au fost*, III, p. 22—23, Iorga îl definește astfel : „El a însemnat pentru poporul nostru mult încercat, în suprema lui criză, razimul pe care nimic nu l-a putut zguduï“.

96. *Al. Marghiloman* (1854—1925), om politic cunoscut prin atitudinea sa filogermană, este numit președinte al Consiliului de Miniștri la 5/16 martie 1918. Guvernul său semnează tratatul de la București — 24 aprilie / 7 mai. Ministerul Marghiloman este înăscuț la 24 octombrie / 6 noiembrie, în

urma ofensivei forțelor aliate și prăbușirii frontului puterilor centrale, cu un guvern de generali de sub președinția generalului Coandă (vezi descrierea cererii de demisie în Alexandru Marghiloman, *Note politice*, vol. IV, p. 116—119). Guvernul Coandă a fost format la 24 octombrie 1918 din generalii Eremia Grigorescu, Arthur Văitoianu etc. De asemenea, printre miniștri se afla și savantul Petru Poni la Instrucțiune și culte. Cu prilejul morții lui Al. Marghiloman, N. Iorga scrie (*Oameni cari au fost*, III, 200—201) un articol în care, vorbind despre talentul său oratoric, îl socotește „o podoabă a vieții noastre politice“. Relevă însă greșeala sa ireparabilă din timpul războiului.

PARTEA A III-a

97. Tratativatele începuseră mai înainte : „Prin Mîrzescu, Ion Brătianu îmi oferă un loc în Ministerul fără portofoliu. Îi recomand lui Mîrzescu să trimeată șefului său ultimele numere din gazeta mea“. (*Memorii*, II, p. 128, datat 28 noiembrie 1918.)

98. Vezi Al. Marghiloman, *Note politice* (vol. IV, 107—108), despre audiența sa la regele Ferdinand din ziua de 21 octombrie 1918 : „Nu trebuie să excludem pe liberali căci sînt mai periculoși și afară decît la guvern“, a spus regele Ferdinand.

99. Episodul relatat de N. Iorga este deosebit de interesant pentru definirea repulsiei pe care i-au stîrnit-o savantului primele manifestări ale extazului mistic legionar, ale atitudinii megalomane a conducătorilor acestei mișcări. Atît Ion Zelea Codreanu, cît și fiul său, Corneliu Codreanu, pe care N. Iorga îl numea „mediocru“ și „violent“, sînt priviți cu netă antipatie și rîndurile lui Nicolae Iorga vădesc consecvența atitudinii sale antilegionare, luciditatea cu care a știut să aprecieze procedeele folosite de capii mișcării pentru a înșela pe naivi. După cum se vede și mai departe în această lucrare, N. Iorga a fost în anii imediat următori primului război mondial victima atacurilor elementelor de extremă-dreaptă, anti-

semita și legionare. Cu toate confuziile sale politice care l-au dus la afirmarea unor principii eronate, Nicolae Iorga s-a delimitat net de aceste mișcări extremiste, pe care le-a înfruntat cu demnitate.

100. Ștefan Cicio Pop (1865—1934), om politic și avocat ardelean. A fost deputat al Partidului național român din 1905, luptător de frunte pentru Unirea Transilvaniei cu România, membru al Consiliului Dirigent, ales la 2 decembrie 1918 de Marele Sfat Național de la Alba Iulia și ministru fără portofoliu în guvernele Ion I. C. Brătianu (17 dec. 1918—14 febr. 1919), general Arthur Văitoianu (27 sept. — 1 dec. 1919), Alexandru Vaida-Voievod (5 dec. 1919—13 martie 1920) vezi *Oamenii cari au fost*, III, p. 388—389).

101. Cu privire la incidentul dintre regele Ferdinand și principele Carol (viitorul rege Carol al II-lea) vezi Al. Marghiloman, *Note politice*, IV, 361—363 : „Înainte de a mă duce la M. Sa, M. Pherekyde a venit să-mi arate, scrise de mîna sa, conceptele actelor ce aveau să fie promulgate, așteptînd votul camerei.

Regele, se vede, e foarte nenorocit de ceea ce se întîmplă. El îmi spune : Carol a pus un zid între dînsul și Mine ; i-am spus : deschide-ți inima ta Mie ! Nu mi-a răspuns. Pretinde că există un contract între Noi și că Eu sînt acela — Eu ! — care nu m-am ținut de cuvînt. Aceste două femei criminale și dînsul va fi nenorocit. La dînsul e un caz patologic ; dominațiunea exercită asupra lui ; sunetul vocii acestei femei ajunge pentru a-l face să uite tot. Cînd s-a rănit, m-am prefăcut să cred că e vorba de un accident, iar el mi-a făgăduit că nu va vedea pe nimeni pînă la reîntoarcerea mea : dînsa a venit, a făcut zgomot înaintea ușii lui și el a uitat tot ! Regele crede însă că din partea lui nu e nici măcar pasiunea, căci dînsul mai vede și pe altcineva.

Regele nu vrea ca Carol să rămînă Prinț al României. Pherekyde mi-a spus-o și guvernul e de aceeași părere. Am

insistat să i se dea un titlu princiar : dînsul nu poate fi un Ioan Orth oarecare, cum dorea Pherekyde. Regele, după discuțiune, a găsit rațional ca să nu fie tratat în paria. (Am aflat că și Take Ionescu a sfătuit de asemenea blîndețea.) Prințul «trebuie, pentru cel puțin trei ani», să părăsească țara și nu va putea să se însoare decît în străinătate : Regele e ferm asupra acestui punct.

Regele e convins că doamna în chestiune nu e într-o poziție interesantă și în cazul acesta e posibil ca Prințul să revie la rațiune. Cu toate astea, am făcut observația că Prințul nu vrea să domnească și că nimic nu este mai distrugător pentru un principiu, decît cînd cel care-l reprezintă nu mai crede în el. S-a vorbit de influența nefastă a guvernatorului Moerlen, un anarhist «de care niciodată nu ne-am putut scăpa, pentru că regele Carol avea încredere în el. (Totdeauna o greșeală de imputat, cînd se poate, fie Regele Carol, fie soției sale)».

Al. Marghiloman se referă la scandalul provocat de legăturile dintre Carol al II-lea, pe atunci principe moștenitor, și Zizi Lambrino (1898—1953), eu care a avut un fiu, Mircea : „Aproape cît a ținut ministerul Averescu, am avut să ne distrăm cu afacerea Carol-Zizi Lambrino, chiar și după ce prințul s-a logodit și apoi căsătorit cu principesa Elena, căci a trebuit să împăcăm legitimele pretențiuni ale soției abandonate“.

(Vezi C. Argéntaoianu, *Pentru cei de mîine. Amintiri din vremea celor de ieri*, în volumul *Monarhia de Hohenzollern văzută de contemporani*, p. 353—354) ; vezi de asemenea și paginile următoare în care se descrie șederea lui Carol la Bistrița, despre care vorbește și Nicolae Iorga. După revenirea la București, și alți oameni politici au nutrit speranțe în principele Carol al II-lea : „În tot cazul, după căsătoria lui, prințul Carol a avut cîțiva ani buni, în care a dat mari nădejdi de viitor celor care au trăit în preajma lui. În acești ani, de la 1921 la 1925 s-au născut cîteva devotamente solide în jurul

său, care i-au rămas credincioase și mai târziu." (*Ibidem*, p. 358.)

102. Ministerul generalului Arthur Văitoianu (27 septembrie—1 decembrie 1919) a fost compus din generali. la Justiție titular fiind Emil Miclescu.

103. Se referă la primele alegeri ținute după război — în noiembrie 1919 — desfășurate în condiții de teroare și intimidare. Deși liberalii au fost înfrinți, voturile s-au împărțit între multe formații politice. (Vezi N. Iorga, *Memorii*, II, p. 262.)

104. *Istoria literaturii române în dezvoltarea și legăturile lor* a reapărut în anul 1968, București, Editura pentru literatură universală, trei volume, ediție îngrijită, note și prefață de Alexandru Duțu.

105. Vezi *Memorii*, II, p. 321: „Aristide Blank vine la mine pentru a-mi cere să-i dau altă introducere în locul celei a lui Ursu pentru ediția engleză din *La Roumanie en images* [...] Ne înțelegem pentru a crea un teatru popular, clădit pe locul Institutului sud-est european.”

Pentru aceasta N. Iorga a fost atacat de A. C. Cuza și Zelea Codreanu: „La Cameră, Cuza, aprobat de liberali și secundat de Zelea Codreanu, discută regulamentul. Se provoacă un mare scandal. La intervenția mea, vorbește de legăturile mele cu Blank, Zelea precizând că Banca mi-a plătit *Istoria românilor*. Arăt că n-am luat un ban pe o carte pe care guvernul n-a știut să o tipărească la vremea ei.”

106. *Constantin Brîncoveanu*, dramă istorică în cinci acte, în versuri, s-a reprezentat pe scena Teatrului Național din Cluj în stagiunea 1934—1935 (premiera la 7 mai 1935), în direcția de scenă a lui Ștefan Braborescu. În rolul principal N. Dimitriu. Piesa a înregistrat în stagiunea respectivă un număr de trei spectacole. *Canțemir Bătrînul*, piesă istorică în cinci acte, în versuri, a fost jucată pe scena Teatrului Național din Cluj în stagiunea 1931—1932, premiera — 26 ia-

nuarie 1932, în direcția de scenă a lui N. Neamțu Ottonel. În rolul principal N. Dimitriu. Piesa a înregistrat, în stagiunea respectivă, un număr de cinci spectacole. (Vezi Aurel Buteanu, *Teatrul românesc în Ardeal și Banat*, Timișoara, 1944.) O adaptare semnată de George Teodorescu, căruia i-a aparținut și regia, a fost transmisă în mai multe rînduri de Televiziunea Română începînd din 1973.

107. *Pamfil Șeicaru* (n. 1894), ziarist, fondator împreună cu Cezar Petrescu al revistei de polemică politico-literară *Hiena* (1919—1924), la care au colaborat Al. O. Teodoreanu, Demostene Botez, Tudor Arghezi, Ion Barbu, Perpessiciu, Lucian Blaga, Gala Galaction, N. Iorga, Ion Minulescu etc. În 1923 face parte din comitetul de conducere al revistei *Gîndirea*. Numele lui se leagă de ziarul *Curentul*, al cărui director a fost pînă la 23 August 1944. Unul din pamfletarii temuți ai perioadei. Și-a pus condeii în slujba ideilor de dreapta, fiind unul dintre susținătorii dictaturii antonesciene. A decedat la 21 oct. 1980 în R.F. a Germaniei.

108. Portretul lui *Iuliu Maniu* (Șimleu, 1873—6 martie 1953) vădește aversiunea lui Nicolae Iorga față de președintele Partidului național român cu care la un moment dat partidul său (în 1925) a fuzionat. Deși după 1918 N. Iorga a căutat — așa cum se vede și din paginile acestei cărți — posibilitatea unei colaborări cu Iuliu Maniu mergînd pînă la fuziunea amintită, totuși o stare de reciprocă suspiciune a existat chiar în momentele maximei apropieri. În 1926, prin contopirea Partidului național cu Partidul țărănesc al lui Ion Mihalache, Iuliu Maniu a devenit președintele Partidului național-țărănesc. N. Iorga evidențiază în această carte politică de „pertractări“, a lui Iuliu Maniu, tactica de evitare a luării unei atitudini, de tergiversare a hotărîrilor pînă la conjunctura cea mai favorabilă pentru el. De aceea i se spunea „Sfinxul de la Bădăcin“ (locul în care se retrăgea din Capitală). Iuliu Maniu a reprezentat aripa de centru-

dreapta a Partidului național-țărănesc. Cu privire la activitatea lui Iuliu Maniu ca deputat în parlamentul din Budapesta, calitate în care a luptat pentru drepturile poporului român din Transilvania, a se vedea : *Discursuri palamentare, rostite în Camera Ungariei* din 29 mai—31 iulie 1906, Blaj, 1906, Tipografia Seminarului Arhidiecezan. Iuliu Maniu era deputatul cercului Vințul de Jos, și în ședința din 29 mai 1906 a spus : „Punctul de plecare al politicei noastre, dorul nostru este, ca fiștecarea popor al țării acesteia să aibă în țara aceasta putința să înainteze pe calea economică, culturală și politică. Scopul nostru este să ducem acest gând al nostru la împlinire și prin urmare, fiștecarea faptă a acestui guvern, care va fi potrivnică acestei ținte politice a noastre va întâmpina din parte-ne cea mai neîmpăcată împotrivire.“ În concluzia discursului său la programul guvernului, Iuliu Maniu avertiza că principiile afirmate nu trebuie să promoveze „fericirea și înaintarea unei țări“ „numai pentru o naționalitate și numai pentru o pătură socială“. Alt discurs al lui Iuliu Maniu se oprește asupra unor așa-zise ușurări pe care guvernul le făcea asupra plății dărilor arătând caracterul lor aleatoriu și subliniind că votarea legii va duce la ruinarea țărănimii : „Noi, cari cunoaștem greutatea și necazurile cari se fac poporului atunci când trebuia să-și facă vreo rugare pentru a-și apăra drepturile înaintea dregătorilor știm prea bine că drepturile acelea stau numai pe hârtie“. Alte cuvântări se înscriu pe aceeași linie, Iuliu Maniu arătând la un moment dat că dorește „fericirea pe cale dreaptă nu numai a poporului meu ci a tuturor popoarelor din această țară“ subliniind însă că prețuiește „mai pre sus de toate ordinea de drept“, fapt relevat de N. Iorga în legătură cu poziția lui. A fost una dintre personalitățile marcante ale vieții publice românești care au dominat câteva decenii de viață politică, chiar dacă guvernările sale nu au

fest de lungă durată : noiembrie 1928 — iunie 1930 ; 13 iunie — 10 oct. 1930 ; oct. 1932 — ianuarie 1933. Între 1918 și 1920 a fost președintele Consiliului Dirigent, ales de Marele Sfat Național de la Alba Iulia. A participat la Adunarea Constituantă de la 1 decembrie 1918 de la Alba Iulia în care reprezentanții poporului român din Ardeal hotărâsc unirea Transilvaniei cu România, rostind o cuvîntare cu acest prilej.

După primul război mondial a avut o atitudine contradictorie și, în 1937 a încheiat, împreună cu George Brătianu și Corneliu Codreanu, un pact de neagresiune electorală, care a favorizat ascensiunea Gărzii de Fier. În timpul războiului refuzînd colaborarea cu Ion Antonescu, a sprijinit totuși guvernarea acestuia cu „tehnicieni“.

La 20 iunie 1944, aderă la Blocul Național Democrat alcătuit din partidele Comunist, Social-democrat, Național-țărănesc și Național-liberal, bloc care urmărea ieșirea României din războiul hitlerist. De la 23 august 1944, pînă la 4 noiembrie 1944, este ministru secretar de stat, alături de Lucrețiu Pătrășcanu, C. Titel-Petrescu și Dinu Brătianu, în primul guvern Sănătescu, după arestarea dictatorului Ion Antonescu. Blocul Național Democrat s-a dizolvat la 19 octombrie 1944, ca urmare a refuzului P.N.Ț. și P.N.L. de a adera la platforma Frontului Național Democrat, alcătuit la 12 octombrie 1944. În ziua de 16 octombrie 1944 Partidul național-țărănesc publicase în ziarul *Dreptatea* un „Manifest-program“, care conținea în esență afirmarea vechii sale ideologii privitoare la „statul țărănesc“. După 4 noiembrie 1944, Iuliu Maniu nu mai face parte din guvern, dar reprezentanți ai Partidului național-țărănesc dețin portofolii și în cel de-al doilea guvern Constantin Sănătescu (4 noiembrie — 2 decembrie 1944) și în guvernul generalului Nicolae Rădescu (6 decembrie 1944 — 28 februarie 1945). După formarea guvernului dr. Petru Groza (6 martie 1945), Partidul național-țărănesc

devine principala forță a opoziției, din care mai făceau parte Partidul național-liberal (Dinu Brătianu), și din 16 martie 1946, fracțiunea Partidului social-democrat (numit Partidul Social-Democrat Independent care refuzase să candideze pe liste comune cu Partidul Comunist Român), condusă de Constantin Titel-Petrescu. Activitatea politică a Partidului național-țărănesc în această perioadă a determinat guvernul Petru Groza, în iulie 1947, să hotărască ridicarea imunității parlamentare a lui Iuliu Maniu și a celorlalți deputați ai Partidului național-țărănesc (alegerile parlamentare avuseseră loc la 19 noiembrie 1946 și dăduseră acestui partid treizeci și trei de mandate din patru sute paisprezece). La 29 iulie 1947, Partidul național-țărănesc a fost dizolvat. În toamna anului 1947, liderii P.N.Ț. au fost arestați și judecați. Iuliu Maniu a fost condamnat în acest proces la temniță grea pe viață.

Cu privire la atitudinea lui N. Iorga față de Iuliu Maniu sînt necesare cîteva precizări :

În urma fuziunii Partidului național cu cel țărănesc, Partidul național-democrat al lui Iorga pierde definitiv baza sa de mase deoarece noul partid se sprijinea îndeosebi pe alegători din lumea satelor și pe intelectuali din același mediu. Or, influența lui N. Iorga se putea exercita numai în această arie socială pe care acum o va pierde cu desăvîrșire. N. Iorga rămîne astfel șeful unei grupări politice practic inexistente, fără o pondere în viața politică. Cele două idei definitorii ale existenței sale, problema țărănească și cea națională, erau acum stindardul altui partid, Iorga neputînd să aibă nici un rol politic în definirea unei doctrine, în condițiile în care unitatea națională se realizase, iar cît privește țărănimea, o nouă doctrină se afirma, și anume țărănismul (după 1935 *statul țărănesc*). Vechi adversar al Partidului național-liberal cu toate temporalele momente de împăcare (mai ales în perioada primului război mondial), N. Iorga

nu putea afla un sprijin nici în acest partid. De fapt, dorința sa era o coaliție sau o fuziune cu noile partide apărute în viața politică a țării după primul război mondial, așa cum a reușit, vremelnic, Blocul Parlamentar. În discursul expozeu, din 24 aprilie 1920, ținut la Alba Iulia cu prilejul Congresului Partidului național, Iuliu Maniu a vorbit despre această colaborare: „Partidul nostru a intrat în legături politice cu alte partide din țară, formînd «Blocul Parlamentar al majorității». (Aplauze prelungite. Trăiască Iorga !)

Partidul nostru s-a aliat în această muncă politică cu Partidul țărănesc (Trăiască Mihalache ! Aplauze !) cu partidul democrat al d-lui Iorga (Aplauze ! Trăiască Iorga !).“

Dar după 1926 cînd un partid puternic se creează — și anume cel Național-țărănesc, care avea girul unei personalități de care se lega unitatea națională — Iuliu Maniu — și a altele care întrunea adeviziunea țărănimii și a unei bune părți a intelectualilor de la sate — Ion Mihalache — număra doctrinari cu o pregătire modernă, precum Constantin Stere și Virgil Madgearu — N. Iorga se vedea din ce în ce mai izolat. Așa se explică de ce din momentul respectiv N. Iorga devine un adversar neîmpăcat al lui Iuliu Maniu, căruia îi imputa bararea drumului său spre cucerirea puterii politice și eliminarea lui din orice combinație care l-ar fi putut asocia la formarea unui guvern. Peste doi ani, în urma alegerilor din decembrie 1928, Partidul național-țărănesc obține 78% din voturi și formează guvernul. În momentul demisiei guvernului liberal Vintilă Brătianu (noiembrie 1928), N. Iorga a nutrit speranța că Iuliu Maniu, care primise mandatul formării noului cabinet ministerial, îi va solicita colaborarea. În zilele care au precedat formarea noului guvern, N. Iorga a solicitat audiențe fiind primit de regenții regali Principele Nicolae și Constantin Buzdugan (vezi *Memorii*, V, p. 312 și urm.): „Pe rînd, toți îmi spun ce îndărătnic e Maniu în refuzarea oricărei propuneri de conciliație, ce teribil e omul care de nimic nu

se înduioșează și care sacrifică totul ambiției sale. Prințul arată că în zadar i-a vorbit și în parabole. Îl felicit pentru claritatea intervenției lui. Aflu indirect că Maniu a fost tranșant : după ce a ascultat tot, a ripostat că el își ia răspunderea situației și că nu discută altă soluție [...] Și Vintilă Brătianu se plinge de îndărătnicia lui Maniu. A vorbit în viața lui cu un Filipescu, cu un Take Ionescu, cu un Marghieloman dar n-a întâlnit niciodată un suflet așa de incapabil de a vibra [...] Lui Maniu i s-a pus în vedere că nu se pot lăsa la o parte oameni cărora li se datorește atât. În zadar.“

Dăt fiind faptul că Iuliu Maniu refuza să ia în considerare o propunere de colaborare. N. Iorga caută sprijin în altă parte, oferindu-și serviciile unor oameni pentru care nu avea deloc bune păreri : N. Titulescu (acceptă să intre într-un guvern de coaliție condus de acesta) și mareșalul Alexandru Averescu. Antipatia pentru *omul politic* Averescu, vădită și din paginile acestei cărți, nu l-a împiedicat să încheie un cartel electoral, ceea ce a stîrnit nemulțumirea conducerii partidului iorghist : „Seara chem pe amicii mei. Mulți, cu Toni în frunte, par a-mi reproșa acest rezultat. Cei ce aplaudau duminică de cîte ori se rostea numele lui Averescu îmi fac azi un act de acuzare pentru acordul cu dînsul. Ar vrea să nu lupte în alegeri. Le arăt limpede și hotărît că nu pot fi omul hotărîrilor călcate îndată după încheierea lor — și cine vrea să plece o poate face“ (*Memorii*, V. 315). Iar la 10 noiembrie 1928 notează : „Vom lupta în alegeri alături de averesceni“. La 15 noiembrie ia masa cu mareșalul Averescu. Cartelul cu partidul averescan nu-i aduce decît patru mandate ; în schimb mulți aderenți îi părăsesc. Acesta este episodul-cheie, care arată cum tribulațiile politice ale lui Iorga mergeau din eșec în eșec iar refuzul lui Iuliu Maniu de a colabora cu el l-a dus la izolare politică. Și totuși, N. Iorga a reușit în anul 1931 să formeze

un guvern după aproape trei ani de guvernări național-tărăniste (Iuliu Maniu, G.G. Mironescu și din nou Iuliu Maniu). Eșecul guvernării Iorga a fost net, dar savantul nu a avut sentimentul că acest fapt i se datora lui, ci îl punea pe seama manevrelor Partidului național-tărănesc și în primul rând ale lui Iuliu Maniu, deoarece imediat după căderea lui au urmat trei guverne național-tărăniste (Alexandru Vaida-Voievod, Iuliu Maniu și din nou Alexandru Vaida-Voievod). Sub influența acestui fapt N. Iorga scrie cel mai puternic pamflet împotriva lui Iuliu Maniu intitulat : *Isăvia unei legende : Iuliu Maniu*, Tiparul Datina românească, 1934. Aici mărturisește clar : „... Guvernarea impusă mie a fost atacată și cu arma retragerii pe Aventin — șeful n-a apărut un singur moment într-un nou parlament excomunicat — și cu aceea a otrăvirii Ardealului prin toate mijloacele calomniei. Spera o moștenire pentru care *avea toate condițiile sale*.“

Și — în sfârșit — resentimentele lui N. Iorga la adresa lui Iuliu Maniu proveneau și din faptul pe care l-am mai remarcat în notele noastre : savantul n-a avut la sfârșitul primului război mondial rolul politic pe care îl sconta și îl dorea. În fond, în primul deceniu al secolului, Iorga a fost un adevărat portstindard al ideii naționale prin acțiunea sa culturală și prin opera sa. Or, în realizarea propriu-zisă a actului Unirii numele său nu a fost în nici un fel implicat. Dimpotrivă, Iuliu Maniu a fost cel care a proclamat desprinderea Ardealului de Austro-Ungaria la Arad, a fost ales președinte al Consiliului Dirigent de către Marele Stat de la Alba Iulia (2 decembrie 1918) și președintele comisiei care a prezentat regelui Ferdinand I actul Unirii. De aceea, între cele două războaie mondiale, ori de câte ori N. Iorga vorbea despre Unirea din 1918, accentua asupra rolului pe care l-au avut cei din Vechitul Regat pentru că i se părea că acest rol a fost diminuat de ardeleni.

109: Despre tratativele pentru formarea unui guvern al blocului de partide, tratative care au urmat alegerilor din noiembrie 1919, N. Iorga vorbește nu numai în *Memoriile* sale (vezi mai jos) ci și în *Supt trei regi*. Reproducem aici paragraful respectiv atît pentru că el prezintă într-un mod sintetic și elocvent istoria acestui moment important în viața politică postbelică, cît și pentru frumusețea sa literară, pentru aleasa calitate artistică a portretelor creionate de Iorga la nivelul maxim al talentului său : „Regele mi-a explicat, în cuvinte de pare că voia să se scuze, că, atîta timp cît se mai discută la Paris interese românești contestate și atacate, e bine ca un guvern român să fie condus de o personalitate ardeleană, ceea ce de la primele cuvinte am admis cu toată sinceritatea.

Această personalitate trebuia să fie d. Iuliu Maniu. Îmi aduceam aminte cu plăcere de avocatul blond care primea așa de bine în sanhedrinul Consiliului lor transilvan pe cîte un naționalist din vechea țară liberă, și am avut și după aceea multe momente plăcute în conversațiile cu acest om de o aleasă educație, cu politetea totdeauna foarte în afară, așa de mult încît la prima vedere sîmăna chiar cu o adevărată prietenie, pe care ai fi acceptat-o cu bucurie dacă din cînd în cînd formule de vechi rancune și declarații de inebranabile hotărîri nu și-ar fi aruncat flacăra de înștiințare pentru cei pricepuți. De la venirea în București, însă, acela care era un șef fără ca, formal, să-l fi ales vreun for din organizația ardeleană, învedera tot mai mult nota ultimă a silințelor sale făcute, dar cu atît mai persistente : formarea unui partid cu oameni de pretutindeni — la nevoie și Ion Brătianu și Take Ionescu și eu —, a unui partid «regnicolor» care să nu fie nou, ci să se lipească de ce au fost cele trei eforturi de veac ale istoriei Partidului național ardelean. Clubul instalat la Teatrul Majestic era în veșnică florbire, cu clienți care se prezentau și cu atîta curioși, din partidele antilibera-

cari veneau numai să vadă ce este. În același timp, când li se făceau toate amabilitățile, elemente dintre ardelenii așezați demult în țară se ocupau să creeze clubul național nou cu alți oameni, lângă naționalismul, menit să dispară, al «Vechiului Regat», transformabil, mai curînd sau mai tîrziu, cu toți ai săi și toate rosturile sale.

Situația oferea prea puțină siguranță și d. Maniu o văzuse foarte bine de la început pentru ca să primească însuși răspunderea. De aceea, cum d. Vaida-Voievod era pentru dînsul un «frate» iubitor, admirator și ascultător, acest rol i-a fost dat ațeluia înălțat acum la demnitatea de președinte al Camerei, pe care căuta s-o prefacă în ce era la Budapesta sau la Viena o atît de însemnată demnitate.

Dar pentru a se avea Ministerul Vaida mai erau alte lucruri de îndeplinit, și mai ales trebuia găsită baza parlamentară, o unire a partidelor noi, care se simțeau observate și pîndite din umbră de liberalii furioși de neprevăzutul rezultat al alegerilor.

N-a fost lucru ușor pregătirea și alcătuirea acestui «bloc» care trebuia să deie o majoritate noului guvern pe care regele era dispus a-l primi. După obiceiul provincial ardelenesc, lungi discuții se întindeau în casa d-rului Popovici, unde era găzduit viitorul președinte al Consiliului și, începute seara, ele se prelungeau pînă tîrziu după miezul nopții. Luau parte la dînsle basarabeni ca dd. Inculeț și Halippa, cărora acest sistem nu li e nici străin, nici neplăcut, d. Cuza, în veșnică stare de opoziție, chiar și, poate mai ales, cînd era vorba de mine, care recomandasem stăruitor iscălire, și, firește, mai mulți ardeleni, dintre care unii le-gau folosul argumentațiilor cu plăcerea de a se legăna într-un confortabil *chaise longue*. A trebuit să amintesc că eu am și o ocupație, care nu-mi permite să pierd nopțile, și supt această presiune vechiul meu amic D. Munteanu-Rîmnice a

putut să prezinte spre iscălitură actul de constituire a blocului, pe care d. Maniu l-ar fi dorit numai la optativ, ca un simplu deziderat. Dar, dacă din dezideratele altora cineva poate să-și facă folosul lui, nici o politică nu se poate sprijini pe cele mai călduroase deziderate.

Din Minister declarasem că nu înțeleg a face parte și nu deleg pe nimeni dintre ai mei. Într-adevăr purtător al unei necesități morale a părții celei mai curate din oamenii care în vechea țară trecuseră de patruzeci de ani și, ca să zic așa, al unui scump depozit de idealism pe care n-aveam voie să-l risipesc, nu puteam înțelege o guvernare altfel decât cu garanțiile necesare pentru a putea îndeplini un program și servi un ideal. A trebuit să stărui însă îndelung pentru ca «țerăniștii» să se recunoască față de o astfel de grea îndatorire. D. Mihalache, deși avea ideea altei formule a legii de improprietărire, nu părea deloc dispus să lunece piciorul într-o apă a cărei temperatură n-o știa; când a fost vorba de un secundant, în locul d-lui Mirto, propus întâi, cu toată marea sa tinereță, a ieșit pentru Instrucție jovialul, dar la nevoie tonitruantul profesor Borcea. Încolo, ardeleni, plus d. Inculeț, care și-a găsit ușor locul și acolo. Regele, plin de neîncredere în aceia care îndrăzniseră a înlocui pe liberalii preferați, ținuse a da el ministrul de Război, pe generalul Rășcanu, care, demisionînd mai târziu, după sugestii de la Curte, a fost înlocuit cu generalul Moșoiu, atras de exemplul d-lui Averescu să încerce o carieră politică pentru care era foarte puțin făcut.“

110. Aprecierile lui Nicolae Iorga asupra deputaților socialiști sînt unilaterale, reflectînd necunoașterea adevărului și deruta sa în fața afirmării mișcării muncitorești. Atitudinea sa nu a fost însă întotdeauna negativă față de revendicările mișcării muncitorești: „~~În~~ Camera socialistul Cristescu ridică, în termeni liniștiți deși cu propuneri inaccesibile de sancțiuni imediate, chestia incidentului sîngeros din Iași.

Vaida răspunde prevenitor, cu considerații care condamnă lupta de clasă." (*Memorii*, II, p. 298.)

Memoriile lui N. Iorga demonstrează că, deși a respins întotdeauna principiul luptei de clasă, cum se vede de altfel și din *O viață de om*, în care îi suspectează de a fi partizanii acestei idei și pe Ion Mihalache și Virgil Madgearu, totuși, în acești ani, a avut o atitudine ce dovedește corectitudine morală și simpatie față de muncitori, de unii fruntași socialiști. Fără îndoială, aprecierile sale trebuie puse și pe seama faptului că, aflat în opoziție, Iorga căuta să evidențieze abuzurile guvernului. Pe de altă parte, aprecierile sînt contradictorii, tributare unor prejudecăți anticomuniste frecvente în mediile burgheze ale timpului. Dar interesantă și demnă de reținut este obiectivitatea relatării și chiar adeseori expresia unei solidarități cu masele muncitoare izvorită din repudierea constantă a terorismului și a provocărilor oficiale ce sfidau elementara legalitate. Privite în acest context relațiile din acea perioadă ale lui Iorga cu socialismul dovedesc încă o dată probitatea sa. Astfel, la 22 februarie 1920, el notează : „Splendidă zi de primăvară. Demonstrația socialistă pentru Frimu s-a făcut într-o ordine perfectă. Vreo zece mii de oameni. Am văzut la Dacia steagurile roșii și coroana cu flori roșii. Publicul era rugat să treacă pe trotuarul celălalt. Nici măcar un strigăt seditios" (*Memorii*, II, p. 342.). „Am văzut demonstrația socialistă, imensă, dar liniștită. Lupu a oprit placardele cu demobilizarea și pacea. Oamenii au ascultat. Foarte multe femei și copii." (*Memorii*, vol. citat, p. 349). Greva generală din 1920 este privită în general cu obiectivitate de N. Iorga. Iată cîteva dintre însemnările sale (18 octombrie) : „În tren am întîlnit pe Csier, care vorbește elocvent despre suferințele poporului și despre credința lui, despre hotărîrea grevei generale pe ziua de 20" ; (21 octombrie) : „Orașul e liniștit. Tipografiile singuri sînt în grevă. Lumea lucrează. Totuși guvernul întrebuintează prilejul pentru a creșta pe deputații socialiști și pe șefii sindi-

catelor, pentru a introduce starea de asediu la București și a supune cenzurii numai *Chemarea*, *Luptătorul*, *Mintuirea* și *Neamul românesc*.

Cer audiență la Rege. E la vinătoare.

22 octombrie : „Regele nu mă poate primi nici azi. Se zvonise că socialiștii au fost liberați. Din contra, aduși pe jos de la Văcărești, li s-a confirmat mandatul. Trupe trec cu muzica pe străzi pentru a intimida“ etc. Iorga crede însă că mișcarea a fost „total“ nepregătită și că socialiștii au dat „mult doritul pretext de tiranie“. Vezi alte ecouri ale grevei ca și ale procesului intentat muncitorilor, în volumul citat, p. 72—73—74. N. Iorga era preocupat de fărâdelegile comise de autorități împotriva socialiștilor : „Din Bacău vin două persoane cu asigurarea că dentistul Aroneanu a fost sugrumat în închisoare pentru că era socialist“.

„Și Maniu îmi spune că la Cluj au fost bătute socialiști români în așa fel că li s-a înnegrit spinarea... Kirileanu îmi arată că plîngerile mecanicilor, prezentate regelui la trecerea prin Bacău, nu cuprindeau decît revendicări profesionale. Nu li s-a răspuns nimic“... „Guvernul izgonește din casă — pe acest frig ! — familie lucrătorilor de la chibrituri, care continuă a fi în grevă.“

Intr-o conversație care are loc la 15 noiembrie cu Ghekerter în legătură cu arestarea și condamnarea socialiștilor, Iorga respinge ideea unei coaliții cu această mișcare : „Cere-rea de a se face un plan comun de acțiune în Parlament o înlătur hotărît. Voi protesta numai contra flagrantelor ilegalități“. De aceea, în ziarul său condamnă „sentința care trimete la ocnă, pe cinci ani, comitetul diriguitor al socialiștilor“. La 2 decembrie, în timpul audienței la regina Maria, după ce caracterizează situația politică drept „detestabilă“, arată că : „Mergem la ruină. Plățile stau să înceteze; impozitele pe bogați nu se pun. Imoralitatea e îngrozitoare“, afirmând răspicat : „Condamnarea socialiștilor, pentru ideile lor politice, e nedreaptă, e ilegală și e imorală. A-i trimete pe

cinci ani la ocnă e mai rău decât sentința de moarte : e o agonie îndelungată, pe care o au înainte de acum". La 6 decembrie cere în parlament „imediată comunicare a dosarului" socialiștilor arestați. În 1922 la 16 ianuarie : „Fata lui Gherea scrie și stăruie pentru fratele ei deputatul Dobrogeanu, întemnițat de opt luni pentru crimă politică. Încearcă a-l cuprinde în procesul atentatorilor de la Senat. Nu-și poate vedea familia decât odată cu ceilalți, la gratii, în urletele tuturor. Mai bine a și renunțat. Ministrul de Justiție îmi spune că nu poate face nimic. Peste câteva zile se judecă procesul. [...] Nu poate smulge procesul de la Curtea marțială. Dealtfel, după dorința regelui, care se teme, Bucureștii continuă a fi supt stare de asediu (*Memorii*, III, p. 257). La 8 februarie 1922 notează : „Seara, la Pașcani, unde țin o conferință muncitorilor. Muncitorii îmi arată simpatie" (*Ibidem*, p. 273). A apărut de asemenea ca martor în procesul din Dealul Spirii (volumul citat, p. 297) ; pe Gh. Cristescu îl găsește „slăbit", pe Dobrogeanu (Al.) „foarte prăpădit", pe Timotei Marin „înjosit fizicește". De menționat și faptul că N. Iorga a protestat împotriva arestării delegaților care la congresul socialist din 1921 au votat pentru afilierea la Internaționala a III-a. A socotit măsura inumană și fără precedent, cerînd ferm eliberarea deținuților și anularea vestitului, atunci, proces din Dealul Spirii. Opiniile de mai sus le-a exprimat în ancheta revistei *Ideea europeană* (1921) în legătură cu aceste dramatice evenimente.

111. „Blocul" partidelor amintit de N. Iorga s-a constituit așa cum am arătat mai sus, cu greutate, neavînd o platformă politică unitară. Singurul liant era ostilitatea față de liberali și strădania de a împiedica revenirea lor la putere : „Nistor mă cercetează în vederea alcătuirii unui bloc democratic, el ar aduce un Minister prezidat de mine, care obiectez lipsa de sprijin serios. Și lui i se pare că Maniu nu oferă consistență, că unul care e continuu supt influența altuia, acum, în special, a lui Goga și se ferește de a lua cu

orice risc o hotărâre. Cu Inculeț ar fi vorbit și, după sfatul meu, va mai vorbi, chemînd apoi la o sfătuire și pe Mihalache" (23 noiembrie 1919) *Memorii*, II, 270). „Merg la Maniu, care ne rugase să venim la el, deseară la 9, în chestia «Blocului». Are o atitudine rezervată" (25 noiembrie) (*Ibidem*, p. 272). Are loc o întrunire la care se discută ideea „însăși" a „blocului" : „Cer la sfîrșit să se decidă ce am făcut și să se puie în scris. O oarecare rezistență la Maniu. Consimte la un proces-verbal pe care îl dictează el". Pînă la urmă, cum istorisește autorul, „Blocul" s-a constituit, avînd însă, din păcate, o existență efemeră, fără a se bucura de o coeziune reală și efectivă. Spuneam din păcate, pentru că „Blocul" reprezenta, în ciuda diferențelor de program ale grupărilor, o uniune a partidelor de orientare adeseori progresistă din acea vreme, care putea contribui la democratizarea vieții publice românești.

112. Guvernul lui Vaida-Voievod, care a primit mandat de președinte de consiliu la 1 decembrie 1919, avea ca ministru de interne pe generalul Averescu. Guvernul s-a format extrem de greu din pricina neînțelegerilor partidelor care formulau „blocul". În guvern au intrat doi reprezentanți ai țărăniștilor (doctorul Lupu devine ministru de interne la 27 decembrie prin demisia generalului Averescu) dar nu și ai partidului lui Nicolae Iorga (vezi *Memorii*, II, p. 268—286). N. Iorga devine președintele Camerei Deputaților : „După o luptă grea, alegerea mea ca președinte al Camerei. Goldiș, opus de Minister, a avut numai 15 voturi mai puțin" (*Memorii*, II, p. 288), iar Ion Mihalache vicepreședinte. Apoi I. Mihalache a cedat vicepreședinția Camerei pentru Ministerul Agriculturii, la 16 decembrie. (Vezi *Memorii* II, p. 287 și 288.)

113. Esența discursului lui N. Iorga, ce a produs supărarea generalului Averescu, vezi *Note politice* de Al. Marghiloman : „Discursul președintelui (N. Iorga — n.n.) este o lovitură în contra lui Averescu : Camera este constituantă, el îi va apăra drepturile ; ea este aceea care poate dizolva guver-

nele, iar nu ea să fie dizolvată" (vol. IV, p. 424). N. Iorga are; după discursul amintit, o discuție cu regele Ferdinand care îl acuză „de prea multă susceptibilitate” (Memorii, II, p. 288).

114. *Mihai Popovici* (1878 — m. 7 mai 1966), fruntaș al Partidului național român din Ardeal, luptător pentru Unirea Ardealului. A făcut parte din conducerea Marelui Sfat ales la 2 decembrie 1918, a fost pentru prima oară ministru al lucrărilor publice în guvernul Alexandru Vaida-Voievod constituit la 1 decembrie 1919 și de la 23 februarie 1920 a fost și adinterim la finanțe, apoi fruntaș al Partidului național-tărănesc și ministru între cele două războaie mondiale.

115. *Tudor Arghezi* a fost inculpat pentru activitate publicistică pro-germană în timpul primului război mondial. Așa cum este prea bine cunoscut, cum se vedește și din această autobiografie, ca și din polemicile purtate încă din primul deceniu al secolului, Nicolae Iorga a avut o netă antipatie față de Tudor Arghezi, considerându-l nu numai o dată vinovat de agravarea crizei morale a țării: „Se adaugă o criză morală vădită prin literatura modernistă bolnăvicioasă și pornografică a fostului călugăr Teodorescu—Arghezi, contra căruia numai în 1937 începui o reacțiune și prin Ministerul Educației, prin Biserica, prin Academia Română” (vezi *Istoria României, București*, vol. XI. 1939).

Nu vom putea reface aici întreaga evoluție a raporturilor dintre Nicolae Iorga și Tudor Arghezi, care reprezintă în fond un capitol al istoriei noastre literare. Polemica începută în 1904 cu prilejul comemorării lui Ștefan cel Mare se continuă în 1911, când *Neamul românesc* reproduce din ziarul *Viitorul*, oficios al Partidului liberal, un pamflet împotriva lui Tudor Arghezi. Tudor Arghezi publică o *Scrisoare deschisă domnului N. Iorga* (vezi *Scrieri*, 23, Editura Minerva, p. 103—105), în care se află numeroase ironii privitoare atât la antisemitismul, cât și la cariera politică a savantului, pe care o considera încheiată. Urmează un alt articol, republicat deasemeni în vol. citat, p. 106—111, în care

supune unei judecări severe atât poziția sinodului în viața socială a țării, cât și concepția lui Iorga despre istorie. Aici apar notele complet discordante dintre gândirea lui Iorga și Arghezi. În următorul articol, *Pentru «Neamul românesc»* (p. 112—114), Arghezi surprinde una dintre trăsăturile caracteristice ale personalității lui Iorga : dorința de a fi șeful unui partid. „Unde-i domnul Iorga mai lipsit de orice talent și mai zadarnic decât în naționalism ? [...] Iar dacă e să-mpingem cu o palmă mai departe discuția e să căutăm fondul real al naționalismului [...] apoi nu ne-ar fi greu să tragem la răspundere tot vanitatea, dealtfel omenească, a domnului Iorga, de a fi de toate și afară de asta și om politic, și șef.

Nici un partid existent nu s-ar fi grăbit să poștească pe domnul Iorga la șefie. [...] Dacă la suirea sa pe tronul emfazei, domnul Iorga ar fi găsit un partid naționalist format, acest profesor-metempsihoză ar fi întemeiat alt partid, orice fel de partid, chiar al Mîinii Negre, numai dînsul șef să fie“. Campania continuă cu articolele *Note și mărturisiri*, *Neamul face și critică literară*, *Troparele zilei*, *Notițe*, *Iarăși poetul Nemțeanu*, de asemenea *Cu prilejul revoluției chineze — o importantă lucrare a domnului Iorga*. Și în aceste articole, Tudor Arghezi surprinde cîteva dintre trăsăturile caracteristice ale lui N. Iorga, cum ar fi în special „romantismul său politic, lipsit de orice calitate practică“ dar în general articolele se mențin la nivelul unor pamflete medii, fără mari străluciri : „Înființînd un supliment la ziarul său, domnul Iorga și-a zis să se îndrepte și sătenilor, deși cel care nimereste cel mai puțin graiul românului de la țară e mai ales domnul Iorga. Domnul Iorga nu-i nici sătean și nici n-a trăit cu săteanul ca să-l cunoască. Cînd scrie pentru săteni trebuie să facă o sforțare de condei care se simte în toate rîndurile unui articol.“

Alte file ale acestui dosar aflăm în *Scrieri*, 25, *Proze*, Editura Minerva, 1974. De data aceasta Tudor Arghezi răspunde prin articolul *Serenissima* (p. 243—247) unei intervenții parlamentare a lui N. Iorga îndreptată împotriva lîte-

raturii publicate în *Biletele de papagal*. Răspunsul lui Tudor Argezi este semnificativ din mai multe puncte de vedere. Mai întâi pentru că recunoaște rolul pe care Iorga l-a avut în eliberarea sa din închisoare — după primul război mondial —, apoi pentru că rezumă etapele declanșării ostilităților — de data aceasta ireconciliabile —, apoi pentru că arată nivelul la care se desfășura polemica.

Tot din perioada 1928—1929 datează și articolul lui T. Argezi *Proiect de lege* (volumul citat, p. 285—287), de o ținută pamfletară îndoielnică. Surprinzător ne apare articolul *Lumina din Văleni*, inclus în același volum, secțiunea *Arhivă de literatură* (1928—1929), p. 322 pe care îl reproducem aici :

„Se împlinesc douăzeci și cinci de ani de la deschiderea cursurilor Universității populare din Văleni-de-Munte.

Profesorul Iorga a pus pirostria focarului, cu simplitate, în pământ țărănesc, între livezi, în târgușorul Vălenii-de-Munte, de pe malurile zvăpăiatului Teleajen, și văpaia, scăpărată într-o zi de idealism și de poezie, și hrănită cu luminile unei pleiade de oameni devotați ctitorului culturii naționale, a călătorit încet-încet, s-a întins, ca să ardă azi în dreptul tuturor fruntariilor noi ale țării. Când se va face inventariul total și sincer al materialelor sufletești care au pregătit Unirea, înlăturându-se fanfaronada și patriotismul rentabil al lichidelor idealului național, prezente în toate manifestările mari culturale, și expropriindu-se reputațiile false, oamenii politici nu vor fi cei mai puțini uimiți să li se arate că singurul român care a crezut integral și cu o glorioasă îndârjire în *realitatea* ideii a fost «nebulul de Iorga».

La Văleni s-au adunat, cu mult înainte de război, ardeleni, bănățeni, bucovineni [...] și au plecat fiecare în țara lui cu o fărîmă de flacără, cu candela aprinsă, sau cel puțin cu un reflex în ochi, care a trecut mai departe.

Autorul sufletesc al Unirii e anonim sau... pseudonim — pînă la Niculae Iorga. De la Niculae Iorga românii îl cunosc. Să înțelegem că jubileul de douăzeci și cinci de ani al Vălenilor consacră o victorie fără nici un precedent și o personalitate iconografică.“

În legătură cu episodul eliberării sale din închisoare mai cităm cîteva elemente semnificative : „Scriitorul Arghezi se cere grațiat și arătat regelui, sprijinind-o, rugăciunea lui“ (vezi *Memorii*, II, p. 200). În această perioadă probabil pentru a obține sprijinul și a-i mulțumi lui N. Iorga, Tudor Arghezi îi trimite telegrame de felicitări precum : „An cu an buncele urări de decembrie ale recunoștinței din tot timpul“ sau : „Urări de necurmat, puternică și îmbelșugată tinerețe și închinăciune“ (*Manuscriptum*, art. cit., p. 8—9). După ce a intervenit, eficient, pentru eliberarea lui Tudor Arghezi, N. Iorga i-a purtat însă aceeași antipatie, adunînd tot timpul probe pentru a dovedi contribuția poetului la degradarea moravurilor, la „pervertirea“ tineretului : „Rog pe Dumitrescu să-i spuie regelui că, dacă nu voiește ca întinderea acestei stări de spirit să provoace și alte catastrofe, nu trebuie să încurajeze la Fundațiile Regale pe toți dezmățații cugetării, care, ea, provoacă apoi faptele, ca Arghezi, Cocea...“ (*Memorii*, VII, p. 123). Într-o convorbire cu Brătescu-Voinești : „Vorbindu-i de legăturile lui Arghezi cu liberalii el îmi arată că I. Brătianu i-a dat aceluia suma trebuitoare ca să scoată *Cuget românesc* împreună cu Pillat, și aceasta, deși insultase grosolan pe una din surorile lui“ (*Ibidem*, p. 165). Faptul nedumerise și pe G. Ibrăileanu care, într-o scrisoare către Paul Zarifopol spunea : „D-ta îl cunoști pe Arghezi ? S-a băgat polemist la o revistă a lui Vințilă Brătianu care va apărea în curînd. Ce-a pățit oare ?“ (Vezi *Manuscriptum*, an. I, nr. 1, 1970, p. 112.) La apariția ediției definitive a *Poeziilor* lui Tudor Arghezi în Editura Fundațiilor, N. Iorga încearcă să declanșeze o campanie publică : „Intervin la Academie pentru a semna injuriile lui

Al. Rosetti și scabrosul volum al lui Arghezi, publicat de Fundațiile Regale ca ediție definitivă. Și Brătescu-Voinești aduce înaintea dovezilor ale abjecției marelui scriitor care întrebuițează în *Cimitirul Sfintei Vineri* (în realitate este vorba de cartea *Cimitirul Buna Vestire* n. ed.) cel mai ordinar limbaj [...] Se ivesc și discuții cu privire la o protestare publică" (*Memorii*, VII, p. 341—342). În legătură cu atitudinea lui Nicolae Iorga față de Tudor Arghezi și alți scriitori contemporani, precum E. Lovinescu, Gala Galaction, vezi și Perpersicius, *DL. N. Iorga și bilanțurile de fine de an*, în *Opere*, IV, București, 1971, p. 330—335, în care se vorbește de „exclusivismul d-lui N. Iorga ridicat la rangul de normă estetică“.

116. V. V. Haneș a fost profesor de literatură română în învățământul secundar și autor al unor antologii sau ediții din clasici români pentru uz școlar și al unor studii de istorie literară.

Cea mai importantă lucrare a sa este *Formarea opiniei franceze asupra României în secolul al XIX-lea*, în două volume, Editura Scrisul românesc, Craiova, București, 1929.

117. *Aurel Vlad* (n. 1875), politician transilvănean, deputat începând din 1903, al Partidului național român în parlamentul de la Budapesta, membru al Consiliului Dirigent. A fost, după 1918, în mai multe rânduri, ministru, pentru prima oară în guvernul Al. Vaida-Voievod (1 decembrie 1919).

118. Despre zvonurile care au precedat căderea guvernului Vaida-Voievod, despre intrigile țesute împotriva doctorului Lupu, despre psihoza întreținută în cercurile politice conservatoare și ale regelui în legătură cu așa-zisul pericol de subversiune socialistă, vezi și Al. Marghiloman, *Note politice*, vol. V, ed. cit., p. 29—30: „12 Martie. — Se simțise dinainte că se uneltea ceva la Cameră. Chiar Romulus Voinescu (director general al Siguranței Statului — n.n.) o confirmase lui Lascăr Antoniu. În adevăr, de la începutul ședinței, la Cameră ca

și la Senat, din inițiativă parlamentară și cu mari manifestații s-au prezentat : legea rurală, legea chirilor și o lege a asociațiilor muncitorești. Se șoptea că Lupu ar fi consultat Clubul socialist în privința unei confederații muncitorești (Ioanițescu) ; — în ceea ce privește celelalte două legi, se știe că regele refuzase semnătura pînă la întoarcerea lui Vaida ; cum Lupu și Mihalache au insistat, regele nu i-a mai primit. Atunci ei au hotărît această mică lovitură de Stat parlamentară.

Lupu a spus formal la Senat, lui Victor Miclescu, că regele, nemaiprimindu-l a vrut să-i forțeze mîna ; iar Mihalache a spus, iarăși la Cameră, că «Blocul și-a însușit proiectele guvernului și că situația sa de factor constituțional se va lichida aiurea». — Aceasta este un șah la rege. — Nu este posibil ca regele să nu reacționeze și dizolvarea se impune. Aceasta este și părerea lui Vlad, lui Mocsony și a tuturor oamenilor serioși cu care stai de vorbă.

La ora 7 se află că regele a chemat pe Averescu la Cotroceni.“

119. Vezi descrierea scenei și în *Memorii*, II, p. 362—363.

120. Noul guvern de sub președinția generalului Averescu a fost instalat la 13 martie 1920. Din guvern mai făceau parte C. Argetoianu (finanțe și justiție), Duiliu Zamfirescu (externe) etc. A fost de fapt — se știa în epocă — o mascată guvernare liberală, generalul ascultînd disciplinat dispozițiile puternicului Ionel Brătianu. Dealtfel guvernul s-a constituit abia după ce a primit agrementul conducerii Partidului liberal. Despre atmosfera din Camera Deputaților și despre „actul“ lui N. Iorga care nu-l consultase pe Iuliu Maniu vezi Al. Marghiloman, *Note politice*, vol. V, p. 31 : „Camerile sînt prorogate pentru 10 zile, cînd guvernul își va face declarația. Pentru moment își dă directivele în cîteva cuvinte : menținerea ordinii și împiedicarea turburării spiritelor. Liberalii, noi, cîțiva ardeleni, Cuza și Z. Codreanu aplaudăm.

Iorga își organizase o mică înscenare : lăsase scaunul prezidențial gol câteva minute după intrarea miniștrilor, apoi a apărut îmbrăcat cu blana. Liberalii au subliniat prin strigăte această mică necuviință, iar Blocul i-a făcut ovații, în frunte cu Maniu.

Așa cum se prezintă Camera astăzi e o mare majoritate în contra guvernului."

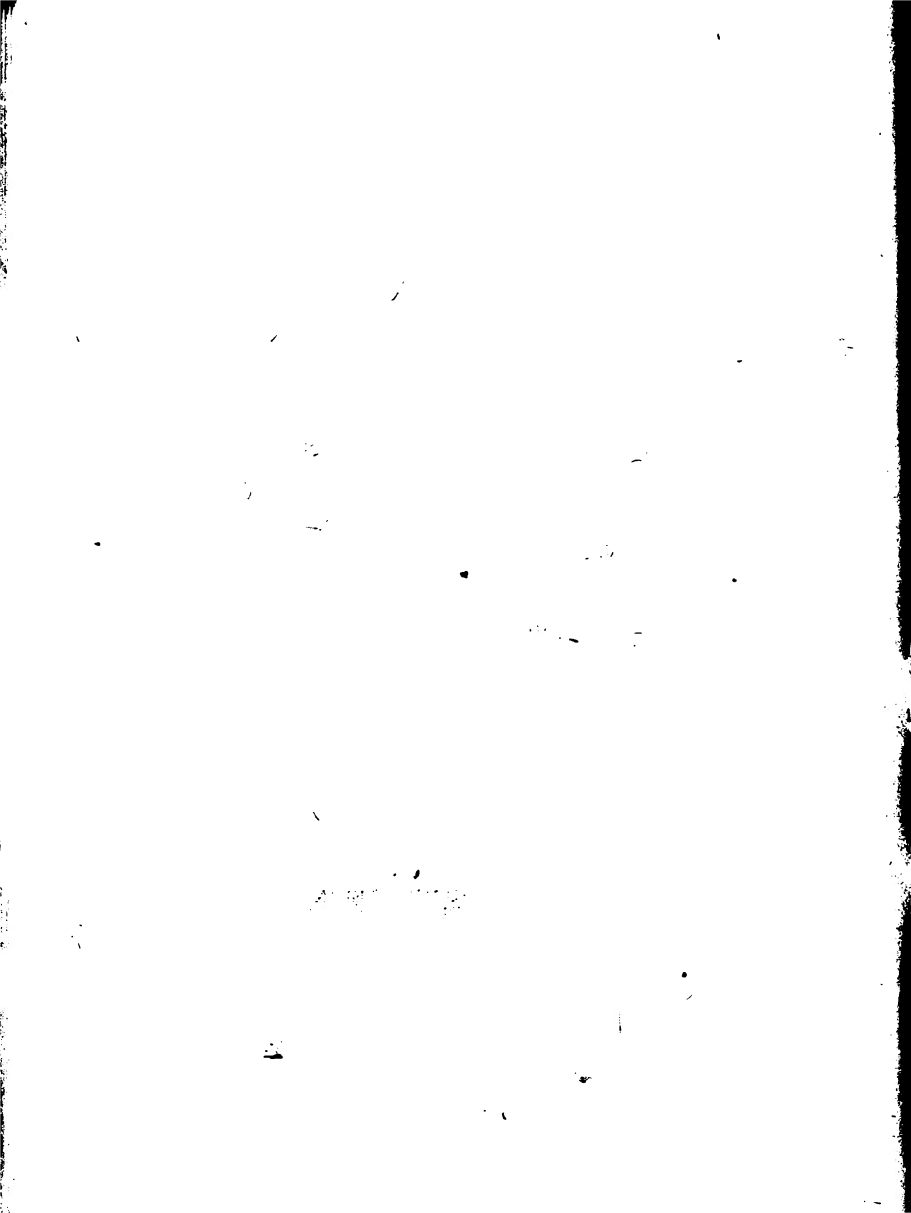
121. Dizolvarea Camerei a avut loc la 25 martie 1920.

CUPRINS

XIX. Desăvârșirea unui crez politic și social	:	:	:	:	5
XX. De la „Sămănătorul” la războiul balcanic	:	:	:	:	48
XXI. În fața primului război	:	:	:	:	80
XXII. Spre războiul de unitate națională	:	:	:	:	109
XXIII. Intervenția militară a României	:	:	:	:	122
XXIV. Catastrofa războiului	:	:	:	:	131
XXV. Pentru crearea spiritului nou	:	:	:	:	145
XXVI. În ceasul biruinței	:	:	:	:	190

PARTEA III. SPRE ÎNSENINARE

XXVII. O nouă viață politică : „Blocul” de guvern	:	:	201
Note	:	:	237

Lector: NICOLAE TEICA
Tehnoredactor: ELENA CALUGARU

Bun de tipar 01.06.1981. Coli ed. 14,45. Coli
tipar 9,6.

Comanda nr. 736
Combinatul Poligrafic „Casa Scintei”
Piața Scintei nr. 1 — București,
Republica Socialistă România

Scanare și prelucrare digitală

de

Anonim

și

CAT Graur

Antwerpen

2025

